Б.Б.ШАЛАГІНОВ

Зарубіжна література

Від античності до першої половини XIX століття

9

Б. Б. ШАЛАГІНОВ

Зарубіжна література

Від античності до першої половини XIX століття

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 9 КЛАСУ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Видання друге, змінене і доповнене

Затверджено Міністерством освіти і науки України

(за програмою 2001 р.)

КИЇВ
«ВЕЖА»
2002

ББК 8334я 721
Ш 18

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
(протокол 8/3—18 від 28 липня 1999 р.)

Рецензенти:
О.В.Кабкова — науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, кандидат філологічних наук
І.А.Луценко — професор кафедри методики української мови і літератури УДПУ ім. М.П.Драгоманова, доктор філологічних наук
Л.Ф.Мирошниченко — завідувач кафедри методики російської мови та світової літератури УДПУ ім. М.П.Драгоманова, доктор педагогічних наук, доцент
О.Т.Шпак — декан факультету післядипломної освіти УДПУ ім. М.П.Драгоманова, кандидат педагогічних наук, доцент

В оформленні обкладинки використано фрагменти картин Е.Делакруа, Ш.Симонно, М.Врубеля і Й.Г.Тішбейна

ISBN 966-7091-37-6

© «Вежа», 2002
© Б. Б. Шалагінов, 2002
© С. В. Лопарєв. Художнє оформлення, 2002

ЗМІСТ

ВСТУП 5

ЛІТЕРАТУРА АНТИЧНОСТІ

ГОМЕРІВ ЕПОС 7
«Іліада» 11
«Одіссея» 15

ЗОЛОТИЙ ВІК РИМСЬКОЇ ПОЕЗІЇ 19

Про поезію ГОРАЦІЯ 20
Про творчість ОВІДІЯ 23
ВЕРГІЛІЙ 25

БІБЛІЯ ЯК ПАМ'ЯТКА КУЛЬТУРИ

Старий Заповіт (Танах) 30
Про інші священні книги стародавнього світу 35
Новий Заповіт 37

ЛІТЕРАТУРА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

ЛІТЕРАТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ 43

ДАНТЕ 48
«Нове життя» 49
«Божественна комедія» 52

ЛІТЕРАТУРА ВІДРОДЖЕННЯ 57

Вільям ШЕКСПІР 62
Сонети 67
Трагічна історія самотнього принца («Гамлет») 72

ЛІТЕРАТУРА XVII—XVIII СТОЛІТЬ

ПОЕТИ БАРОКО 81
Педро КАЛЬДЕРОН 86

Жан-Батіст МОЛЬЄР 91
Висока комедія Мольєра 96
Один день із життя пана Журдена («Міщанин-шляхтич») 98

ЛІТЕРАТУРА ПРОСВІТНИЦТВА 102

ВОЛЬТЕР 105
«Простак» 109

Йоганн Вольфганг ГЕТЕ 113
Про лірику Гете 117
«Фауст» 120

Фрідріх ШИЛЛЕР 135
«Розбійники» 138
«У вселенському храмі краси» 143

ЛІТЕРАТУРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

ДОБА РОМАНТИЗМУ 146

Джордж Гордон БАЙРОН 151
Лірика Байрона 160
«Паломництво Чайльд Гарольда» 163
«Корсар» 165

Генріх ГЕЙНЕ 170
«Книга пісень» 178
«Німеччина. Зимова казка» 183

Віктор ГЮГО 189
Великий романіст і мислитель 194
«Собор Паризької Богоматері» 198

СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ 208

Олександр Сергійович ПУШКІН 212
«Євгеній Онєгін» 231

Михайло Юрійович ЛЕРМОНТОВ 245
Лірика Лермонтова 250
«Демон» 254
«Герой нашого часу» 257

Микола Васильович ГОГОЛЬ 267
«Мертві душі» 275

СЛОВНИК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ПОНЯТЬ 288

ВСТУП

...Невтомний мандрівник повільно йшов вузькою стежкою, що вилася між дерев і чагарників, пробігала полями і перелісками. Коли він нарешті зупинився і озирнувся, то не міг стримати захвату. Непомітно стежка вивела його на високе узгір'я, звідки весь довгий пройдений шлях постав як неозорий краєвид величної краси!

За кілька тисячоліть на землі виросла велика культура. Вона з'явилася не сама по собі, її створювали мільйони людей довгою, ревною щоденною працею. Людина не просто намагалася вижити у суворих умовах; вона цілеспрямовано йшла вперед і втілювала у життя свої сміливі задуми та плани.

Але перш ніж заходитися щось робити — будувати житло, шити одяг, споруджувати піраміди і храми, вирушати морем у пошуках кращих земель, — людина мусила переконатися у цінності своїх учинків, у їх вищій необхідності і корисності для себе та всього людського роду.

Історія культури — це історія формування цінностей, які надавали існуванню людини вищого сенсу, духовно підтримували її у життєвих випробуваннях, сприяли збереженню роду. Ось найважливіші з цих цінностей: цінність самого земного життя; цінність краси матеріальних форм життя — природи, людського тіла, творінь людських рук; цінність окремої людини — справжнього й неповторного світу; цінність самостійно прийнятого рішення; цінність високої життєвої мети й активного вчинку задля її досягнення; цінність розуму і почуттів; цінність інтелектуальних занять, зокрема занять мистецтвом, як таких, що облагороджують душу...

Формуючи вищі духовні цінності, люди вірили в існування непорушної гармонії життя. Для багатьох стародавніх народів вищим зразком краси було зоряне небо — Всесвіт. Вони сприймали його не тільки вічним і безмежним, а живим, мислячим, естетично довершеним, настроєним, мов музичний інструмент, сповненим любові. Себе люди вважали частиною Всесвіту і прагнули у своєму земному житті наслідувати його красу, фізичну досконалість і мудрість.

Як же утверджувались у свідомості людини вищі цінності, що надавали смисл усім її прагненням і вчинкам? Через красу! Велика роль тут належала мистецтву (і насамперед літературі), що супроводжувало людину з перших її кроків по землі. Навіть у сиву давнину, коли людина постійно була зайнята тяжкою працею, мистецтво посідало винятково важливе місце в її житті. Коли в Греції актори розігрували свої п'єси, на них збиралося все багатотисячне населення міста, навіть припинялися війни на час театральних вистав.

У дев'ятому класі ми починаємо вивчати системний курс світової літератури.

Історія літератури — це історія формування й утвердження через красу вищих духовних цінностей. А отже, це й історія твоєї особистості. Ти збагнеш самого себе. Ти дізнаєшся, як повільно, але наполегливо, впродовж століть і навіть тисячоліть, формувалися твої головні риси як європейця: адже ти любиш життя, активні вчинки, музику, спорт та ігри, тобі подобається розмірковувати над різними проблемами, ти поважаєш чужу думку, ладен прийти на допомогу і виявити милосердя й доброту, мрієш про високе кохання... Це твій портрет як європейця.

Буває, що людина ще не встигла прочитати ні Льва Толстого, ні Вільяма Шекспіра, ні Лесі Українки, а все ж завдячує цим письменникам своїми кращими якостями.

Вивчаючи точні і природничі науки, ти засвоїш багато важливого і цікавого, але це те, що знають й інші люди. А вивчаючи літературу, ти осягнеш самого себе, тобто дізнаєшся про те, чого, крім тебе, ніхто не знає. Ти сформуєш себе, свою особистість, виховаєш свою душу, розвинеш уяву і творчі здібності, навчишся спілкуватись і краще розуміти інших людей. Ти сам станеш ЛЮДИНОЮ.

«Що за майстерний витвір — людина! Яка шляхетна розумом! Яка безмежна хистом! Дією подібна до ангела! Тямою — до божества! Окраса всесвіту! Найдовершеніше з усіх створінь!» Вивчаючи літературу, ми переконуємось у правдивості цих слів великого Шекспіра.

Тож вирушаймо в путь! Повторимо подумки шлях невтомного мандрівника, піднімемося повільно разом з ним на високе узгір'я, щоб насолодитися високою красою людського буття!

У дев'ятому класі вивчається література від античності до першої половини XIX століття.

Запитання і завдання

Наведіть приклади, коли досягнення науково-технічного прогресу обернулися проти людини. Які духовні цінності проігнорували автори цих досягнень?

ГОМЕРІВ ЕПОС

Античність — колиска європейської культури

Античність — узагальнена назва історичної епохи, культури та духовних досягнень двох народів — стародавніх греків і римлян, які мешкали у Середземномор'ї в першому тисячолітті до нашої ери та на початку нашої ери. Слово *античність* походить від латинського *antiquus*, що означає «стародавній».

Греки і римляни творили свою культуру неодночасно. Започаткували її греки, потім їхні традиції розвинули і довели до нового розквіту римляни.

Антична культура мала величезний вплив на формування європейської культури. Європеєць сприймає античність як свою власну історію. На території Західної Європи збереглися руїни античних міст і навіть цілі споруди (римські водогони). Чимало звичаїв, традицій і свят у сучасній Європі — античного походження. Від Риму європейці успадкували християнську релігію (католицизм). Багато слів у західноєвропейських мовах походить від грецької і латинської, а їх алфавіти засновані на латинському алфавіті. В європейському мистецтві ми знаємо багато творів живопису і скульптури, музики (опери), художньої літератури на сюжети з грецької міфології, римської історії. Закони краси, відкриті античними митцями, і досі вважаються найдосконалішими, а мудрість античних філософів (Сократа, Платона, Арістотеля) — неперевершеною.

Україна також завжди була пов'язана з античним світом. У Північному Причорномор'ї, в інших місцях збереглися руїни міст, споруджених греками і римлянами (майже дві тисячі поселень). До наших днів дійшла грецька назва Дніпра — Борисфен. У скіфських курганах України знаходять коштовні вироби, виготовлені грецькими майстрами на замовлення скіфської знаті. Абетка української мови заснована на грецькому алфавіті; чимало слів у нашій мові — грецького або латинського походження. Латинська мова тривалий час була однією з основних мов середньовічної української літератури. В навчальних закладах України ще з середніх віків (у Києво-Могилянській академії) існувала традиція вивчати античну філософію,

літературу, мистецтво. В українському мистецтві (живопису, літературі, книжковій графіці) є багато творів на античні сюжети. *Античність — важлива частина історії української культури.*

Завдання

Наведіть приклади українських слів грецького або латинського походження (наприклад, на тему «Школа» або «Держава»).

ЛІТЕРАТУРА СТАРОДАВНІХ ГРЕКІВ

Під вічноблакитним небом Середземномор'я, на численних островах Егейського моря та на Балканському півострові, розквітла культура Стародавньої Греції. Мабуть, сама мальовнича природа — море, гори, пишна рослинність — пробуджувала у греків почуття прекрасного. Греки не почувалися самотніми у світі. Вони вірили, що безсмертні боги стежать з вершини гори Олімп за долями людей, втручаються в їхні земні справи: приходять на допомогу, карають за непослух. Природу уявляли живою, населеною богами, німфами, сатирами, іншими чарівними істотами. Їм будували храми, приносили жертви (квіти, вино, плоди), співали урочисті гімни, на їх честь влаштовували веселі свята. Богів зображували у вигляді людей, гарних, молодих, сильних.

Стародавні греки подарували людству свої *міфи — розповіді про богів і чарівних істот, про подвиги героїв.* Коли знайомимося з мистецтвом греків, то виникає враження, що вони жили в напівреальному, напівуявному — поетичному — світі, постійно відчуваючи незриму присутність богів. Ось чому міфи розповідали головним чином про величний і прекрасний світ богів та героїв. Практично все мистецтво стародавніх греків побудоване на міфологічних сюжетах.

У греків з давніх-давен були розвинуті публічні форми спілкування — народні збори, релігійні свята, театральні вистави, спортивні ігри. Всі вони були присвячені богам (наприклад, спортивні ігри — богові Зевсу і герою-напівбогові Гераклу), мали серйозний суспільний або релігійний смисл і збирали разом усіх вільнонароджених громадян міста.

Література також була частиною публічного спілкування. На святах при великому напливі народу співці — *рапсоди* — виконували пісні про богів, про дивовижні подвиги героїв далекого минулого. Поети-лірики співали вірші у супроводі кіфари (ліри) або флейти перед воїнами, громадянами на народних зборах, друзями на святкових бенкетах. У театрах у присутності великої кількості глядачів (в Афінах — до 14 тисяч) показували п'єси із життя богів і героїв.

Історики (Геродот), філософи (Платон), інші вчені читали свої трактати перед слухачами. Лише наприкінці античної історії літературні твори почали писати і видавати у вигляді рукописних книжок — *сувоїв*.

Ще давньогрецький філософ Арістотель (384—322 рр. до н. е.) поділив художню літературу на *епос*, *лірику* і *драму*, зазначивши, що міфологія становить її теми, сюжети й образи.

Найвищого розквіту давньогрецька культура досягла у V ст. до н. е. Цей період увійшов в історію під назвою «грецька класика» (від лат. *classicus* — зразковий, взірцевий).

Завдання

1. Згадайте основних богів грецької міфології.
2. Опишіть вигляд споруди для театральних вистав у греків. Згадайте основні відомості про грецький театр: авторів, їхні твори, жанри п'єс.

Як з'явились «Іліада» та «Одіссея»

У XIII ст. до н. е. греки напали на місто Іліон (Трою), що знаходилося на західному узбережжі Егейського моря (нині територія Туреччини). Через десять років облоги місто було взято. Минуло багато століть, було ще чимало війн, але ця подія не стерлася з пам'яті греків. Вона відображена у численних переказах і легендах. Пісні про Троянську війну виконували по всій Греції. Не всі вони дійшли до наших днів.

Античний бюст Гомера

У VI ст. до н. е. афінський правитель Пісістрат наказав записати дві поеми, найпопулярніші серед народних співців, — «Іліаду» та «Одіссею».

Та їх легендарного автора Гомера давно вже не було в живих. Ніхто вже не міг сказати, коли саме жив Гомер. Називали сім міст, в яких, за твердженням їхніх мешканців, народився цей славетний рапсод. На жаль, у поемах немає жодного слова про їхнього автора, який скромно приписує всі поетичні заслуги музі, а не собі:

> Музо, повідай мені про бувалого мужа, що довго
> Світом блукав, священну столицю троян зруйнувавши[1].

[1] Поеми Гомера цитуються у перекладі Бориса Тена.

Лише значно пізніше встановили, що «Іліаду» було створено у VIII, а «Одіссею» — у VII ст. до н. е.

Коли занепала антична культура, всі забули про Троянську війну і вважали її поетичною вигадкою Гомера. У 1870-х роках німецький археолог Генріх Шліман провів археологічні розкопки в Туреччині на пагорбі Гіссарлик і розкопав залишки стародавнього міста, довівши реальність Трої. Звичайно ж, наші знання про історичне минуле ніколи не будуть повними, тому велику роль в осмисленні народами свого минулого завжди відіграє уява, фантазія. Не варто вимагати історичної правди від стародавніх легенд і переказів. Їх роль у тому й полягала, що вони згуртовували людей навколо важливих ідеалів і цінностей, а отже, сприяли виживанню людського роду.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Проблема походження «Іліади» й «Одіссеї» та їх авторства називається в науці «гомерівським питанням».

Міфологічна історія Троянської війни

Грецькі міфи розповідають: якось олімпійські боги зібралися на бенкет, та ніхто не наважився покликати на нього богиню сварки Іриду. Мстива богиня кинула на стіл чудове яблуко з написом «Найвродливішій». Три богині сперечалися за право взяти яблуко: дружина царя богів і людей Зевса — Гера, його дочка — войовнича діва Афіна і богиня краси та кохання Афродіта. Богині звернулися до Паріса (друге ім'я — Александр), сина троянського царя Пріама, з проханням розсудити їх.

Кожна з богинь обіцяла йому нагороду. Паріс присудив яблуко Афродіті, яка пообіцяла йому найпрекраснішу жінку на землі — «білораменну»[1] Єлену. Виконуючи свою обіцянку, Афродіта допомогла Парісові викрасти Єлену зі Спарти, з дому її чоловіка, царя Менелая. Менелай покликав на допомогу свого брата — царя Аргоса Агамемнона, ще кількох царів, серед яких були Ахілл та Одіссей. Зібравши велику армію, греки (ахеї) перепливли море і напали на Трою, де Паріс сховав Єлену. Війна тривала десять років. Багато подвигів звершили герої — і троянці, і ахеї. Боги також розділилися на два табори. На боці троянців була Афродіта, на боці ахеїв — Афіна.

[1] Рамено (застар.) — плече.

«ІЛІАДА»

Сюжет «Іліади». Десять років тривала облога Трої, всі стомилися від виснажливої війни. Намети вождів і воїнів були переповнені награбованими скарбами і прекрасними невільницями. Якось між ватажком ахеїв Агамемноном і царем Ахіллом спалахнула сварка. Агамемнон зажадав, щоб Ахілл віддав йому свою дорогоцінну воєнну здобич — вродливу полонянку Брисеїду.

Зі смутком в душі підкорився Ахілл. Та гнівом і образою запалало його серце. І вирішив він не допомагати більше товаришам на полі бою.

Зевс теж розгнівався на ахеїв, і воєнне щастя їх зрадило. Ахеї раз за разом зазнавали поразок від троянців. Марно посланці від Агамемнона вмовляли Ахілла повернутися на поле бою; ображений герой не хотів їх слухати. І трапилася біда: від руки троянського царя Гектора загинув друг Ахілла Патрокл. Не витримало серце героя. Одягнувши на себе новий обладунок, що його викував сам бог Гефест, Ахілл вийшов на бій з Гектором і переміг. Довго ще глумився Ахілл над тілом троянського царя.

І сталося диво: гнів його ущух, і забув він про свою глибоку образу. Всі греки радо вітали повернення в свої ряди славетного героя.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

За сучасною науковою класифікацією, «Іліаду» і «Одіссею» називають *поемами*. Античні вчені розділили кожну з них на 24 пісні — за кількістю літер грецького алфавіту.

Переважна більшість творів античної літератури написана віршами, які співалися. *Вірші* — це рядки з рівномірним чергуванням наголошених і ненаголошених складів. У давнину віршована мова сприймалася як магія, а до поета ставилися з великою пошаною. Рими в античній поезії не було. Гомерові поеми складаються з віршів, написаних *гекзаметром* («з шістьма наголосами»). Схема гекзаметра така (вертикальна риска « | » означає наголошений склад, горизонтальна риска «—» означає ненаголошений склад):

| — — | — — | — — | — — | — — | —

Запитання і завдання

1. Які особливості стародавнього епосу, відомі вам із середніх класів, ви можете знайти у сюжеті «Іліади»?
2. Знайдіть приклади гекзаметра у наведених далі уривках з поем Гомера і підготуйтесь до виразного читання вголос.

Історія Троянської війни рясніла захоплюючими сюжетами. Візьмімо хоча б сюжет про троянського коня. «Хитромудрому» Одіссею богиня Афіна навіяла думку побудувати великого дерев'яного коня, куди б міг сховатися загін воїнів, і залишити його перед воротями Трої. Вирішивши, що то подарунок від богів, троянці втягли коня в місто, а вночі Одіссей із воїнами виліз із коня, відчинив ворота і впустив ахеїв. Так загинула Троя. Та чи не дивно, що ця ефектна подія лише побіжно згадується в «Одіссеї» (пісня VIII, вірші 500—520), разом з історією проникливого жерця Лаокоона, який єдиний здогадався про підступність ахеїв, але його ніхто не послухав (міф про Лаокоона та його синів)? Або історія про загибель «прудконогого» Ахілла від стріли, яка влучила йому в п'яту (міф про Ахіллову п'яту)? А сюжет про войовничих дівчат-амазонок, яких троянці покликали на допомогу з берегів Меотиди (Азовського моря), і цариця амазонок Пентесілея намагалася перемогти Ахілла, а сталося так, що вороги закохалися один в одного?

Однак чомусь Гомер обрав саме цю тему — про *гнів Ахілла*:

> Гнів оспівай, о богине, Ахілла, сина Пелея,
> Пагубний гнів, що лиха багато ахеям накоїв:
> Душі славетних героїв навіки послав до Аїду
> Темного, їх же самих він хижим лишив на поталу
> Псам і птахам. Так Зевсова воля над ними чинилась
> (I, 1—5).

Чому саме пісні про ці події особливо охоче слухали греки з вуст рапсодів? Подвиги героїв, битви і загибель на полі бою, воєнна хитрість не були чимось незвичайним у ті часи, коли без війни не минало й дня. Та дивовижним і несподіваним здалось інше.

За стародавніми звичаями кожний юнак племені мав тільки одну життєву мету — служити інтересам свого роду. Тим більше це стосувалося царя, тобто вождя роду. Особистих інтересів, окремо від інтересів роду, в людини не було і не могло бути. Життя поза родом втрачало для людини весь сенс. Такий був порядок, і греки вірили, що його запровадили боги.

Драматизм сюжету «Іліади» в тому й полягав, що Ахілл своїм вчинком порушив усталену богами гармонію. Можна уявити, з яким захватом стежили слухачі за розповіддю рапсода про незчисленні біди, що їх спричинив нечуваний вчинок ображеного героя. Зате з яким полегшенням дізнавалися вони про встановлення світового ладу, коли герой приборкав свій гнів і знову зайняв належне йому місце серед родичів! Це була по-

ема надзвичайно глибокого філософсько-релігійного змісту — про порушення і відновлення світової гармонії.

Щит Ахілла. Про світову гармонію, якій підкоряються навіть боги, Гомер розповідає у пісні XVIII, де описується щит Ахілла. Щит героя мав круглу форму. В центрі бог Гефест зобразив небо із зірками, сонцем, місяцем. Навколо нього — людське життя: сцени миру і війни, сівба і збір урожаю, праця і свято, весілля і похорон. Неважко помітити: ці сцени, чергуючись за принципом протиставлення, мають символізувати певний закон, що панує в житті. А обрамляє увесь щит «обід блискучий», який символізує Океан. Цей Океан і є сувора необхідність, межа людських можливостей, фатум.

Запитання

1. Які особливості життя родового суспільства відбились у виборі теми «Іліади»? У вчинках і переживаннях героїв? В уявленні греків про світ?
2. Як можна довести, що світосприйняття у греків ґрунтувалося на красі?

Подвиг Гектора

Та не тільки за вчинком Ахілла уважно стежили слухачі. Вони не могли не порівнювати його з іншим героєм — троянцем Гектором. Юний цар Трої віддає життя за свій рід. Він не знає іншого обов'язку, ніж битися за рідне місто. Він дорожить думкою співгромадян про себе:

...Сором страшенний
Був би мені від троян і троянок у довгім одінні,
Як боягузом я став би далеко від бою ховатись.
Та не дозволить і дух мій цього, бо давно вже навчився
Доблесним бути я завжди та битися в лавах передніх
(VI, 441—445).

Гектор знає, що його доля в руках богів, і спокійно сприймає її:

Любу дружину побачити хочу й маленького сина.
Бо невідомо, чи знову до них я іще повернуся,
Чи віддадуть на поталу боги мене в руки ахеїв
(VI, 366—369).

Гектор — не бездушна істота. Він має зробити непростий вибір. Адже він любить свою молоду дружину Андромаху і сина Астіанакса. Суворий воїн перед боєм не може стримати ніжності і хоче обняти сина:

Та до грудей годівниці, убраної гарно, припало
З криком дитя, збентежене виглядом любого батька,
Міддю ясною налякане й гребенем кінської гриви,
Що на блискучім шоломі над ним розвивалася грізно ...

Зняв свій шолом з голови тоді зразу осяйливий Гектор
І на землі біля себе поклав обладунок блискучий,
Любе на руки узявши дитя, погойдав його трохи
Й Зевса та інших богів почав молитовно благати:
«Зевсе та інші богове, зробіть, щоб дитя моє любе
Стало таким же, як я, у троянському війську найкращим
(VI, 467—477).

Цього разу Гектор зі славою повернеться додому. Але перемогти Ахілла йому вже не судилось. Одержимий своїм шаленим гнівом, Ахілл невтомно переслідував Гектора, намагаючись чимдалі відігнати його від міських мурів, де той міг би сподіватися на підтримку одноплемінників.

А прудконогий Ахілл безустанно за Гектором гнався,
Наче на оленя юного пес по узгір'ях полює,
Вигнавши з лігва, й жене по ярах та ущелинах диких,
Той, хоч умкне на хвилину, у хащах густих затаївшись,
Пес по сліду його знайде й женеться за ним, поки схопить.
Так від Пеліда[1] не міг прудконогого й Гектор умкнути
(XXII, 188—193).

Після загибелі Гектора доля його дружини Андромахи складеться сумно: її полонить син Ахілла Пірр. Увірвавшись у Трою, Пірр жорстоко вб'є Гекторового батька царя Пріама. А дочку Пріама, сестру Гектора, віщу діву Кассандру забере жорстокий Агамемнон із собою в Аргос, де вона трагічно загине. З-поміж небагатьох троянців пощастить врятуватися і славетному героєві Енею. Ці події не ввійшли в «Іліаду».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

В епічних піснях та інших творах усної народної творчості поширений такий художній прийом, як *постійний епітет*. Так, у Гомера член родини — завжди «любий», Ахілл — «прудконогий», Гектор — «осяйливий», Одіссей — «хитромудрий».

Запитання і завдання

1. Порівняйте переживання і мотиви бойових вчинків Ахілла та Гектора і скажіть, хто з них звершив подвиг. Поясніть значення слова «подвиг».
2. Порівняйте, як обидва герої — Ахілл і Гектор — ставляться до своєї посмертної слави.
3. Знайдіть серед наведених цитат порівняння і поясніть, що з чим порівнюється. Зверніть увагу, що в Гомерових поемах застосовуються *розгорнуті порівняння*.
4. Який епітет найчастіше застосовує Гомер до слів «дитя», «дружина», «батько»?

[1] Пелід — син Пелея (Ахілл).

«ОДІССЕЯ»

Сюжет «Одіссеї». У творі розповідається про повернення ахейського героя Одіссея на рідний острів Ітаку після Троянської війни. Вже сім років, як він сумує вдалині від батьківщини на зачарованому острові Огігія у німфи Каліпсо. Тим часом на Ітаці знатні юнаки, вважаючи Одіссея давно загиблим, домагаються руки його дружини Пенелопи і всіляко кривдять його сина Телемаха. Нарешті згадали про героя боги, без волі яких нічого не відбувається у світі, і дозволили йому повернутися додому (пісні I — V).

Через кілька тижнів плавання бурхливим морем Одіссей опиняється у гостинного народу феаків. Він розповідає царю про щасливий початок свого зворотного шляху від переможеної Трої, про небезпечні пригоди на островах, про зустрічі з чудовиськами Сціллою і Харібдою, кіклопом (циклопом) Поліфемом, підступними і кровожерливими сиренами. Ледве не занапастила Одіссея і його супутників чаклунка Кіркея. Необережно накликав він гнів богів Посейдона і Геліоса, не зумів скористатися допомогою бога вітрів Еола. Побував Одіссей і в підземному царстві Аїда, де зустрівся з душами бойових товаришів, загиблих на війні. Затамувавши подих, слухають феаки розповідь знаменитого героя, про якого співці — *аеди* — склали вже стільки пісень. На своєму кораблі феаки відвозять Одіссея на Ітаку (пісні VI — XII).

Богиня Афіна допомагає Одіссеєві перехитрити зухвалих женихів. Щоб героя завчасно ніхто не впізнав, вона перетворює його на жебрака. І ось Пенелопа, як велить традиція, оголошує змагання зі стрільби з лука. Переможець одружиться з нею. Яке ж було здивування женихів, коли лише жалюгідний жебрак зміг натягнути лук Одіссея! Та Одіссей не дав їм отямитися: одна за одною вражали кривдників його влучні стріли, мстили за всі образи і приниження. Коли вступив Одіссей у свої права у власному домі, повернула Афіна йому колишній вигляд, навіть зробила вродливішим і молодшим, так само, як і його вірну дружину Пенелопу, що двадцять років чекала на повернення чоловіка (пісні XIII — XXIV).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

В «Одіссеї» події описано не в хронологічній послідовності. Прийом, який застосував Гомер, називається *ретроспективною композицією*; він буде популярним в європейській літературі.

Запитання

Чи збігається послідовність розповіді Гомера з послідовністю подій, які пережив Одіссей? Аргументуйте свою відповідь прикладами із сюжету.

Одіссей у печері кіклопа Поліфема

Прочитайте уривок з «Одіссеї» — пісня IX, вірші 181—542.

Запитання і завдання

1. Гомер пише про кіклопа: «...Ні з ким він не знався у самотині своїй і ніяких не відав законів» (188—189). За допомогою тексту поясніть, який закон греки вважали одним з найголовніших і чому. Чому Одіссей не побоявся залишитись у печері? Яких законів і звичаїв дотримуються Одіссей з товаришами, перебуваючи у печері?
2. Про який закон не відав кіклоп? У чому виявляється його дикість? Чим кіклоп зверхньо пишається і чому відмовляється шанувати Зевса?
3. Чи можна вважати, що кіклоп навчився якогось закону в Одіссея? У чому кіклоп поступився-таки Одіссею, який був набагато слабкішим від нього фізично?
4. Знайдіть у Старому Заповіті пригодницький епізод, за змістом близький до епізоду про кіклопа, і порівняйте їх. Придумайте символічну назву до цього уривка з «Одіссеї».

Одіссей змагається з женихами

Прочитайте пісні XXI і XXII «Одіссеї».

Запитання і завдання

1. Обміркуйте значення слова «подія» і скажіть, чи відбуваються якісь події у пісні XXI. Що опиняється тут у центрі нашої уваги? Придумайте назву пісні. Що в центрі нашої уваги в пісні XXII? Дайте назву цій пісні. Порівняйте обидві пісні з уривком про кіклопа і скажіть, які вже відомі нам і які нові якості Одіссея виявилися тут. Що ще є спільного? Чи можна стверджувати, що й тут Гомер веде мову про закони, як у пісні IX?
2. Складіть план пісень XXI і XXII. Зверніть увагу на те, яке місце належить у тексті *монологам*. Випишіть і запам'ятайте значення слова «монолог».
3. Яке місце у пісні XXI можна вважати переломним — *перипетією*? Де переломний момент у пісні XXII?

На відміну від «Іліади», Гомер не розповідає про бойові подвиги Одіссея. І все ж ми відчуваємо, що вчинки Одіссея мають героїчний характер. *Героїзм* Одіссея виявляється у тому, що йому доводиться вершити вчинки виняткової складності, які не під силу іншим персонажам — звичайним людям. Здається, немає такого випробування, яке б доля не посилала йому. І він завжди з честю витримує його. За міфологічною традицією, боги постійно допомагають герою (а нерідко герой за походженням є сином бога, як Геракл).

В Одіссеєві втілилися кращі уявлення греків про людину — воїна, царя, бойового товариша, господаря, батька, чоловіка, чемного, справедливого, розумного і сильного, витривалого в бідах і покірного волі богів. Це справжній *епічний герой*. Приводячи Одіссея до перемоги, Гомер утверджує всі ці людські риси як найвищі цінності.

У пісні XXI Одіссей карає женихів за те, що вони зухвало зловживають законом гостинності і здобувають «неславу в народі, бо не соромляться дім і маєток увесь об'їдати славного мужа» (XXI, 331—333). Женихи поводяться не краще від кіклопа. Але тепер завдання Одіссея є складнішим. У пісні IX він мав вибратися з печери набагато сильнішого супротивника, а тут йому потрібно вигнати зі свого власного дому численних і зухвалих женихів. Там йому допомогла насамперед хитрість, а тут знадобилася, крім хитрості й розрахунку, ще й значна фізична сила.

Задумавши розправу, Одіссей ризикує своєю честю царя, господаря, чоловіка, батька. Він не може схибити. Ніхто не прийде йому на допомогу. Він, як герой, має покладатися тільки на себе. Цим пояснюються виняткові рішучість і жорстокість, з якими він знищує женихів. Одіссей певний своєї правоти, адже женихи порушили основні людські закони. Відчуває він і моральну підтримку богині Афіни.

Образ самотнього героя — мужнього поборника справедливості, непримиренного до зла, — став популярним у європейській літературі.

СТИЛЬ ГОМЕРОВИХ ПОЕМ

Гомер закоханий в реальний світ. З великою любов'ю описує він навіть прості предмети, особливо ті, що зроблені ремісником. Він щоразу ніби торкається до них рукою. Ось Пенелопа йде до комори і бере ключ:

> Вигнутий тонко із міді в долоню міцну захопила
> Ключ дуже гарний із держальцем зручним слонової кості
> (XXII, 6—7).

Пенелопа переступає «дубовий поріг, що колись його тесля гладко увесь обтесав».

Телемах Одіссеїв лук «до дверей прислонив, обтесаних гладко».

Одіссей просить: «Дайте ж но лук мені, гладко обточений».

Гомер майстерно описує не тільки річ, а й трудові процеси, і в нас на очах народжується щось нове. Славетний щит Ахілла (в «Іліаді») він описує не як готову річ, а як процес його виготовлення богом-ковалем Гефестом. З глибоким знанням справи розповідає Гомер про виготовлення сиру кіклопом:

Сидячи, сам подоїв уже й кіз, і овець мекотливих,
Всіх за чергою, і кожній тоді підпустив сосунятко.
Білого він молока на кисле узяв половину.
Сир віддавивши, поклав у плетені кошики зразу;
Другу ж у глечиках він залишив половину, щоб мати
Й свіжого ще молока — напитися після вечері
(IX, 244—251).

Гомера цікавить також історія кожної речі. Докладно розповідає він історію ісмарського вина, якому пізніше довелося відіграти свою роль у засліпленні Поліфема (IX). З багатьма подробицями описує поет історію знаменитого лука Одіссея (XXI). Про всі інші події в цей час автор ніби забуває! У пісні XIX змальовується сцена впізнання Одіссея. Коли стара мамка Евріклея, за звичаєм гостинності, заходилася мити прибульцеві ноги, вона побачила шрам. «Забувши» про все, Гомер починає докладно розповідати історію шраму «на нозі, де кабан колись іклами білими вдарив». І лише потім повертається до Евріклеї, яка:

Зразу впізнала його — і ногу із рук упустила.
Впала в мідницю нога Одіссеєва, й мідь задзвеніла,
Посуд у бік нахилився, і на землю вода розлилася
(XIX, 468—470).

Стиль, що характеризується увагою до предметного, чуттєвого світу, називається *пластичним*. Ви вже знаєте деякі прийоми створення стилю (постійний епітет, розгорнуте порівняння). Зверніть увагу, як Гомер у пісні IX описує прихід ранку. Це ще один прийом, характерний для стародавньої поезії, — *повторення*. Ми знаходимо його і в українських думах.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

«Іліада» й «Одіссея» Гомера належать до жанру *героїчної епічної поеми*. Стиль цього жанру відзначається величавою і неквапливою мовою, пластичністю, картинними порівняннями, повтореннями, постійними епітетами.

ЗОЛОТИЙ ВІК РИМСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

ЛІТЕРАТУРА СТАРОДАВНІХ РИМЛЯН

У II ст. до н. е. наймогутнішою державою в Середземномор'ї стає Рим. На відміну від греків, які були невтомними мандрівниками, купцями та шанувальниками краси, римляни — насамперед завойовники, адміністратори, правознавці.

У ті далекі часи виник міф про богообраність римського народу, про те, що нібито верховний бог римлян Юпітер призначив його владарювати над іншими народами, прищеплювати їм свою мораль, нести цивілізацію. Римляни надзвичайно пишалися своєю мораллю, патріотизмом, шанобливим ставленням до богів і предків.

Рим завоював Галлію (Францію), Іберію (Іспанію), Британію (Англію), частину Германії (Німеччини), придунайські країни. Римські гарнізони стояли і на деяких землях стародавньої України. Згодом на місці таборів римських військових гарнізонів виникли міста — Париж, Лондон, Кельн та ін.

Особливою гордістю римлян було завоювання Греції. На той час греки були найкультурнішим народом Середземномор'я. Їхні мова, література, філософія, релігія, архітектура, звичаї поширилися в багатьох краях, зокрема в Малій Азії, Єгипті, на острові Сицилія і, звичайно ж, на Апеннінському півострові. Римляни охоче запрошували до себе грецьких філософів, педагогів, граматиків, скульпторів, музикантів. Кожний культурний римлянин вважав за необхідне знати грецьку мову.

Автори римських комедій (Плавт, Теренцій), поети-лірики (Катулл) охоче наслідували сюжети грецьких авторів, мотиви грецької поезії.

У 27 р. до н. е. Рим став імперією. Першим імператором був Гай Октавіан Август. Він відчув небезпеку морального занепаду суспільства, спричинену легким збагаченням внаслідок воєн. Імператор заходився запроваджувати сувору дисципліну, відроджувати старовинні римські звичаї та закони предків, будувати нові храми богам. Борючись за духовне відродження народу, Август поставив на службу державі літературу, зробив її частиною державної ідеології. Та він не відкинув грецьку літературу, а закликав римських письменників брати за зразок грецькі міфи, що прославляють велич богів і справедливість світового ладу, грецькі твори про патріотичні подвиги і важливі громадянські діяння. Завдяки пильній увазі та по-

кровительству Августа мистецтво за часів його правління пишно розквітло.

Кінець I ст. до н. е. та початок I ст. н. е. називають золотим віком римської літератури.

Найближчим сподвижником Августа був вельможа Меценат. Він підказував письменникам теми, допомагав їм матеріально, захищав їхні інтереси перед імператором. Ім'я Мецената ввійшло в усі європейські мови в значенні «багатий і безкорисливий покровитель мистецтва».

Найвидатнішими поетами золотого віку були Вергілій, Горацій, Овідій. Вони черпали теми своїх творів у Гомеровім епосі, в героїчних міфах, широко використовували стиль Гомера і його віршовий розмір — гекзаметр. Творчість цих поетів відносять до *римського класицизму*.

За часів правління Августа та наступних римських імператорів поступово складалося християнське вчення. Це відбилося в літературі тих часів, зокрема у творчості Вергілія, Горація, Овідія.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Класицизм — мистецтво, що свідомо орієнтується на творчість за готовими, естетично довершеними зразками, зокрема на наслідування грецької класики.

Про поезію ГОРАЦІЯ

(65—8 рр. до н. е.)

У ті часи в літературу приходили люди з різних верств населення і різних майнових прошарків величезної Римської імперії. Горацій був сином раба, відпущеного господарем на волю (вільновідпущеника). На гроші батька він їздив до Афін вивчати філософію. Йому надзвичайно імпонувало те, що вельможа Меценат поціновував у ньому поета і ставився до нього як до людини, а майнове його становище зігнорував:

Ні, ти не звик, Меценате, на щастя, не звик, як-то інші,
Дерти орлиного носа свого перед людом незнатним,
Переді мною, скажім, в кого батько — відпущеник вбогий[1].

Меценат і Горацій стали щирими друзями і навіть померли в один рік.

Горацій написав чотири книжки невеликих за розміром поезій, які він назвав «пісні» (пізніше їх стали називати грець-

[1] Вірші Горація цитуються у перекладі Андрія Содомори.

ким словом «оди»), і низку послань та сатир урочистим гомерівським гекзаметром.

Горацій

Горацій увів у європейську поезію тему самотнього і духовно зосередженого життя на лоні природи, вдалині від шуму і гамору столиці. Ця тематика звучала як своєрідний протест проти занадто політизованого життя Риму. Духовні цінності Горація мали принципово новий характер. Ні державна кар'єра, ні наближеність до імператора, ні високе становище у суспільстві, ні багатство та слава не мають для поета ніякого значення. Найбільше цінує він просте життя в селі, насолоду від споглядання природи чи від творів мистецтва, мудру і змістовну бесіду з другом, філософські роздуми про сенс життя.

Що ж залишить людина після себе на землі? Плід своїх роздумів, почуттів і спостережень — свою творчість. Кожна людина на землі — творець. Понад усе Горацій цінує творчість не матеріальну (бо все матеріальне руйнується з часом), а духовну, зокрема поезію. Це і є його душа, але душа його втілена у віршах і, отже, лишається з людьми, а не зникає назавжди разом із тілом. Це дуже піднесена філософія.

Смерті весь не скорюсь: не западе в імлу
Частка краща моя. Поміж потомками
Буду в славі цвісти...

Так писав Горацій в оді «До Мельпомени» («Оди», III, 30).

Горацій виражає у своїй творчості думку про примат (вищість) духовного начала над матеріальним. З усього матеріального у житті людина мусить задовольнятися малим і простим, а думками і почуттями — прагнути безкінечного, вічного. Вічне — це те, що живе у свідомості, в душах людей. Своє життя людина повинна свідомо підпорядкувати вищій духовній меті. Ці прекрасні думки Горацій почерпнув у філософії епікуреїзму[1] і стоїцизму[2]. Такі ідеї поступово набували поширення, аж поки не знайшли свого чіткого і завершеного вираження у християнському вченні.

---

[1] Епікуреїзм — вчення давньогрецького філософа Епікура, згідно з яким найвище благо — розумна насолода радощами життя.

[2] Стоїцизм — вчення давньогрецьких філософів, згідно з яким найважливіше для людини — стійкість, витривалість, сила духу.

Прочитайте оду Горація «До Мельпомени». Що означають слова: «...я — славний з убогого — вперше скласти зумів поіталійському еолійські пісні»? Як ви розумієте слова «частка краща моя»? Що називає Горацій своїм «пам'ятником»?

Прочитайте оду Горація «До Ліцінія Мурени» (II, 10).

ДО ЛІЦІНІЯ МУРЕНИ[1]

Хочеш, друже мій, правильніше жити —
Ні на глиб не рвись, ані в небезпечний
Берег не впирайсь, боячись надміру
Темної бурі.

Золотій середині хто довірився,
Той не стане жить ні в злиденній хижі,
Ні палацом він у людей не буде
Заздрість будити.

Вітер дужче гне щонайвищу сосну,
Для стрімкіших веж — і падіння важче,
Де верхів'я гір — ось туди вогненна
Б'є блискавиця.

В час лихий — надій, остороги — в щасті
Не втрачає той, хто до змін раптових
Дух привчить зумів. Нам Юпітер зиму
Шле, але й сам же

Весну шле в свій час. Тож біда не вічна.
Феб не день при дні напинає лук свій:
Мить настане — й він передзвоном ліри
Музу пробудить.

Ось тому кріпись у лиху годину.
В скруті мужнім будь, а коли попутні
Враз подмуть вітри — не забудь згорнути
Повне вітрило.

Запитання і завдання

1. Яким було ставлення до поезії у Стародавньому Римі? Підготуйте розгорнуту відповідь на це запитання.
2. Сформулюйте основні принципи життєвої мудрості Горація (принципи «горацианства»).

---

[1] Ліцініїй Мурена — друг Горація, який вирушав у мандрівку морем.

Про творчість ОВІДІЯ

(43 р. до н. е.—18 р. н. е.)

Головний твір Овідія — книжка міфологічних поем у гекзаметрах «Метаморфози» («Перетворення»). З розмаїття грецьких міфів Овідій вибирає ті, що завершуються перетворенням людей на рослини, квіти, каміння, тварин, або ж ті, де неживі предмети, навпаки, перетворюються на людей. Більшість перетворень пов'язана із загибеллю персонажа. Овідій показує, що в житті людини панує трагічне начало і люди нерідко самі винні у своїй смерті. Вони наближають її нетерплячістю, занадто палкими пристрастями, непомірною пихою, самозакоханістю, заздрістю, фатальними помилками. Проте Овідій співчуває своїм персонажам. Співчуття і милосердя підносять душу людини. Цей настрій поет і прагне передати читачеві.

У день весілля легендарного співця Орфея помирає його дружина — прекрасна німфа Евридіка. Вражений горем Орфей не побоявся спуститися у підземне царство Аїда, а там своєю щирою піснею він так зворушив серце суворого бога, що той дозволив Евридіці повернутися у світ живих людей. Але Аїд поставив Орфеєві умову: той мусить іти попереду Евридіки і не озиратися. Закохані рушили у зворотну путь, і ось перед ними вже заясніло денне світло. Орфей, хвилюючись, чи не відстала від нього Евридіка, не витримав і озирнувся. Він побачив свою любу дружину, але обітницю було порушено! Вихор підхоплює нещасну і несе її — уже назавжди! — у царство мертвих (X, 1—105):

> Руки співець простягнув, сподівавсь підхопити дружину,—
> Марно: тремтливих долонь тільки по́дув летючий торкнувся...
> Тільки востаннє гукнула: «Прощай!» — та до нього долинув
> Шепіт, — і знову, сумна, подалась у похмурі глибини[1].

Орфей сам зашкодив собі надмірною палкістю почуття, та чи можемо ми звинувачувати його у цьому?

Особливо ефектні в Овідія епізоди перетворення, коли він змушує читача мимоволі повірити у вигадку.

Бог Аполлон закохався у прекрасну німфу Дафну і погнався за нею. Тікаючи від переслідування, німфа благає свого батька, річкового бога Пенея, допомогти їй. Пеней не смів перешкодити великому богу, але й полишити дочку напризволяще теж не міг. Рятуючи честь Дафни, він перетворив її на вічнозелене дерево лавр. Коли Аполлон нарешті наздогнав дівчину і вже простягнув руки, щоб схопити її в обійми, в руках у ньо-

[1] «Метаморфози» Овідія цитуються у перекладі Андрія Содомори.

го виявився стрункий стовбур лавра. Але крізь кору він відчув, як злякано тріпоче живе серце німфи (I, 452—567).

Не всі поеми «Метаморфоз» мають сумний зміст. Ось розповідь про скульптора Пігмаліона (X, 243—295):

З кості слонової білу, мов сніг, той умілець тим часом
Вирізьбив постать такої краси, що подібної жінки
Світ не народжував ще, — й у різьбу свою сам закохався!

На прохання Пігмаліона богиня Венера оживила статую. Юна красуня стала дружиною щасливого скульптора.

У своєму житті Овідій зазнав важкого і непоправного удару долі. Імператор Август, борючись за відновлення стародавніх суворих звичаїв та доброчинності, вирішив для прикладу покарати кого-небудь. Вибір упав на Овідія. Августу не сподобалися вірші поета, в яких той занадто вільно оспівував кохання. Імператор сподівався, що римляни замисляться над власною поведінкою та мораллю, коли дізнаються про опалу відомого поета.

Прикметно, що сам Овідій не протестував проти несправедливої кари, а покірно прийняв її. Він вирушив у вигнання (нині місто Констанца на Чорному морі, Румунія), де й помер через десять років (у 18 р. н. е.). До кінця свого життя він писав імператорові віршовані послання, в яких просив пробачення за невідому йому провину. Ці послання свідчать про цікаві зміни у психології римлян. Адже вони готові були скоритися вищій волі, хоч би якою жорстокою та незрозумілою вона для них була. У такій психологічній атмосфері пізнього Риму зароджується християнська ідея цілковитої покори.

Запитання і завдання

1. Що стало причиною трагічної розлуки Орфея й Евридіки у підземному царстві?
2. Яка сила допомогла перетворити статую, що її створив Пігмаліон, на живу дівчину?
3. Яким було ставлення Овідія до пристрастей і здорового глузду у вчинках людей?

ВЕРГІЛІЙ

(70—19 рр. до н. е.)

Публій Вергілій Марон народився неподалік від міста Мантуї. Батько його був ремісником. Переказували, що гілка тополі, посаджена батьками на честь дитини, швидко перетворилася на високе дерево: це віщувало хлопчикові майбутню славу. Юність Вергілія минула в наполегливих заняттях філософією, риторикою і поезією в школах Мілана і Рима.

У цей час, після вбивства Цезаря, точилися громадянські війни. Майбутній імператор Октавіан Август, щоб заручитися підтримкою воїнів, обдаровував їх конфіскованими землями. Так сталося, що, коли Вергілій після навчання повернувся на батьківщину, його будинок і ділянка землі вже належали іншим людям. За поета вступилися друзі. Тоді Октавіан уважно прочитав збірку ліричних віршів Вергілія «Буколіки» («Пастуші пісні»). Вони сподобалися йому своїм мирним настроєм, тонким відчуттям природи, оспівуванням благородної праці пастухів і хліборобів. Він повернув Вергілію конфіскований маєток і вже ніколи не забував про поета.

Римське суспільство було вкрай стомлене війною. Філософи засуджували жадобу розкошів, закликали до відродження чеснот минулого, зокрема праці землероба. «Буколіки» стали дуже популярними в Римі, їх навіть співали у театрі. Хоча декому дивно було чути вишукану латинську мову з вуст простих пастухів.

Вергілій заприятелював з вельможею Меценатом. Йому він присвятив свій наступний твір — поему «Георгіки», теж на тему сільського життя. Якось Вергілій і Меценат чотири дні по черзі читали імператорові Октавіану цю поему. Сучасники свідчили, що Вергілій виконував свої вірші майстерно. Сам він був високий на зріст, смуглявий, зовні схожий на селянина і дуже сором'язливий. Коли під час перебування в Римі перехожі впізнавали його, він ховався від них у будинок. Його надзвичайний поетичний талант був усіма визнаний, він завжди мав багатих покровителів і жив заможно. В Римі у Вергілія був власний будинок, але йому більше подобалося жити у своєму сільському маєтку.

Октавіан Август порадив Вергілію написати поему на сюжет із стародавньої римської історії. Так виникла «Енеїда». Навіть у своїх воєнних походах імператор не забував про по-

ему і просив Вергілія присилати йому готові уривки. Поет читав імператорові окремі частини твору.

Вергілій навіть вирушив на місце подій поеми — в Малу Азію, але на кораблі занедужав, повернув назад і в дорозі помер. Поховали Вергілія в Неаполі. «Енеїда» була видана після його смерті. Деякі вірші в ній залишилися недописаними.

Запитання

Яка тема, що прославила молодого поета Вергілія, зближує його творчість із творчістю Горація?

«ЕНЕЇДА»

З творчої історії «Енеїди»

Рим потребував ідеального взірця високих чеснот і героїзму. Таким взірцем, за задумом імператора Августа, міг стати Еней. Характерною рисою римлян була глибока повага до своїх предків, до своєї історії. Римляни вірили, що їхнє місто виникло з волі богів. За стародавнім міфом, Еней — син богині Венери та пастуха Анхіза і засновник роду героїв, серед яких був перший римський цар Ромул. Боги не хотіли, щоб припинявся славний рід героїв, і ось через кілька поколінь у ньому народжується Юлій Цезар — з роду Іула (Асканія), сина Енея, а потім і сам імператор Октавіан Август (племінник Цезаря).

Отже, Вергілій мав написати поему про предка тогочасного володаря держави Октавіана Августа і цим нагадати всім про його божественне походження.

Поема мала безліч політичних натяків на тогочасні події, зрозумілих римлянам. Зокрема, Еней належав до троянців, переможених колись греками (ахеями). Та минув час, і римляни відплатили грекам тим, що завоювали їх (офіційною датою завоювання римлянами Греції вважається 140 р. до н. е., коли було взято місто Коринф). Мандруючи морськими шляхами до берегів Італії, легендарний Еней зупиняється у Карфагені (держава у Північній Африці). Цариця карфагенян Дідона хоче, щоб герой назавжди залишився з нею. Та боги не за хотіли зміцнення Карфагену, бо долю найсильнішої держави вони призначили саме Риму. Еней залишає Дідону. Рим у трьох запеклих війнах перемагає Карфаген і стає найсильнішою державою Середземномор'я. Виходить, що всю історію римлян скеровує всевладна і мудра воля богів. Це також мало вселяти в римлян гордість за свою державу. До якої ж мети вели боги свій народ? До панування над усім відомим тоді світом: «Римляни — богообраний народ!» Своїм твором Вер-

гілій мав зміцнити впевненість громадян у тому, що Рим завжди процвітатиме, адже ним опікуються самі боги, бо Рим — вічне місто.

Запитання і завдання

1. Чому імператор Август виявляв великий інтерес до поеми Вергілія «Енеїда» під час її творення?
2. Згадайте з курсу історії основних богів римської міфології (Юпітер, Юнона, Венера, Меркурій, Вулкан, Марс).

Сюжет «Енеїди». Після падіння Трої Еней змушений залишити рідне місто. Буря, послана Юноною, прибила кораблі героя до Карфагену, де Еней стає гостем цариці Дідони. Своїми розповідями про останні дні Трої (про дерев'яного коня, жерця Лаокоона), про поневіряння по Егейському й Адріатичному морях він викликав співчуття цариці, яке переросло в палке кохання:

Поки розказує він, то очей не відводить від нього...
В домі порожнім сама на покинутім ложі сумує,
Лежачи там. Як відсутній — відсутнього чує і бачить...
(Переклад Олександра Білецького)

Проте Юпітер наказує Енеєві залишити Дідону і плисти в Італію. Цариця не може пережити горя розлуки і вбиває себе.

Еней спускається у підземний світ і дізнається від покійного батька Анхіза про свої майбутні подвиги: в Італії він переможе місцеві племена, а нащадки його сина Іула (Асканія) побудують тут місто Рим, якому богами призначено владарювати над іншими народами. Найбільшої слави Рим досягне за часів Юлія Цезаря й імператора Августа (кн. I—VI).

В Італії Еней укладає союз із народом латинів і хоче одружитися з їхньою царівною Лавінією. Але проти нього виступає цар племені рутулів Турн. Бої між троянцями і рутулами тривають з перемінним успіхом. Еней б'ється зброєю, яку для нього викував бог Вулкан. На щиті зображено всю майбутню історію Рима, зокрема легендарних засновників Рима — Ромула і Рема, яких вигодувала вовчиця:

Вирізьбив він і вовчицю у Марсовій тихій печері
І коло неї близнят-сосунців, двох хлоп'ят нетямущих,
Як вони граються сміло, до матері як припадають,
Як і вона, повернувши до них свою шию могутню,
Пестить по черзі обох і тіло вилизує ніжне.
(Переклад Миколи Зерова)

Нарешті Еней у двобої перемагає Турна. Тепер ніхто не може перешкодити його шлюбу з Лавінією (кн. VII—XII).

Запитання і завдання

1. Прочитайте уривок з «Енеїди»: книга II, вірші 671—804 (Еней із сином Асканієм (Іулом), батьком Анхізом і дружиною Креусою залишає Трою). У чому драматизм епізоду? Що віщує Енеєві Креуса? Чому вона називає себе: «самої Венери невістка»?
2. Яку рису характеру Енея виділяє автор? Що вказує на те, що перед нами епічний герой?
3. Порівняйте заспіви «Одіссеї» Гомера і «Енеїди» Вергілія.

Благочестивий Еней

Чимало подібного до Гомерових поем знаходимо ми у творі Вергілія. Це і гекзаметр, і деякі спільні епізоди. Цим Вергілій виявляв свою належність до традиції грецької поезії, яку римляни вважали взірцевою і досконалою. Бо її надихала сама муза!

Проте Вергіліїв Еней багато чим відрізняється від Гомерових героїв. Одіссею допомагають боги, але в найскладніших ситуаціях він покладається на власні сили, на свій розум і хитрість. А своєрідність Енея як людини виявляється у його душевній м'якості, здатності до глибоких переживань. Його пошуки дружини Креуси у нічній палаючій Трої — найдрама-

Піер Нарсіс Герен (Франція). **Еней розповідає Дідоні про свої пригоди.** 1815 р.

тичніша сцена в поемі. Еней зворушливо любить свого сина. Ці риси людяності, тепло сердечних переживань навіть вступають у протиріччя з обов'язком (ми говоримо: внутрішній світ Енея розколотий). Він охоплений такою сильною пристрастю до Дідони, що забуває про необхідність плисти в Італію.

Повернення Одіссея до Ітаки було його внутрішнім прагненням, а шлях Енея до Італії продиктований суворою волею богів.

Отже, взаємини Енея з богами мають інший характер. Якщо Гомер зображує богів мов членів однієї родини, між якими нерідко спалахують суперечки і виникають незгоди, то у Вергілія підноситься значення самого Юпітера, перед яким тремтять інші боги. Еней виявляє свою покору Юпітерові, боїться його, прагне якомога швидше виконати його волю.

Бога побачив Еней, онімів, обійнятий сум'яттям,
Голос у горлі пропав і сторч піднялося волосся,
Хоче тікати скоріш, і гостинну залишити землю,
Присудом вражений божим і докором свого сумління.

Хоча в душі Енея між почуттями й обов'язком точиться боротьба, обов'язок завжди перемагає. Так, пойнятий страхом перед богом, він вирішує залишити Дідону таємно, вночі, й мимоволі стає винуватцем її загибелі.

Проте Вергілій не засуджує Енея. Адже герой жертвує власними почуттями заради державного обов'язку! Ця риса також належить до римських чеснот. Поет характеризує Енея епітетом «благочестивий» — *pius*[1].

В образі Енея Вергілій втілив характерні риси християнської моралі, що поступово формувалась у Римі; це — беззастережна покора чужій вищій волі, готовність приборкувати заради неї власні почуття. Верховний бог римлян Юпітер поступово витіснив на другий план інші божества античності, тож коли за часів християнства утвердився культ єдиного бога Саваофа («Саваоф» у перекладі з давньоєврейської означає «грізний»), римляни сприйняли його уже як звичний.

Запитання і завдання

1. Які старовинні римські чесноти розкриває Вергілій через поведінку Енея?
2. Що, на думку автора, робить Енея справжнім героєм?
3. Які риси християнської моралі, що поступово формувалась, втілив Вергілій в образі Енея?
4. Яке значення мали для античної культури земне життя, земні діяння, земне щастя людини? Яке значення зберігають ці цінності в наш час?

[1] Було кілька Пап Римських з ім'ям Пій (Pius).

СТАРИЙ ЗАПОВІТ (ТАНАХ)

Поясніть смисл і походження виразів із Старого Заповіту, що вживаються у сучасній українській мові: *Допотопні часи. Після нас хоч потоп. Вавилонське стовпотворіння. Оливкова (маслинова) гілка. Куштувати з дерева пізнання добра і зла. Єгипетська робота. Єгипетська пітьма. Заборонений плід — солодкий.*

Випишіть у зошит і запам'ятайте крилаті вирази, що увійшли в українську мову зі Старого Заповіту: *Голос спраглого в пустелі. Золотий тілець. Посипати голову попелом. Наймарніша марнота. Земля обітована. Змій-спокусник. Око за око, зуб за зуб. Каїнова печать. Камінь спотикання. Спливати молоком і медом. Манна небесна. Притча во язицех. Святая святих. Соломонів суд. Єрихонська труба. Хто сіє вітер, той пожне бурю. Шануй батька свого і матір свою.*

Багато духовних цінностей подарувала нашій культурі античність. Велика роль у формуванні європейської культури належить також Біблії. Саме слово «біблія» — грецького походження і означає «книги». Біблія складається з двох частин: Старого Заповіту і Нового Заповіту. Кожна частина має свою історію виникнення і свій неповторний зміст.

Старий Заповіт складено в стародавній середземноморській державі Іудеї давньоєврейською та арамейською мовами. Назву «Заповіт» дали книзі віруючі християни. Іудеї називали свою священну книгу *Танах*. Історія виникнення Танаху така.

У VI ст. до н. е. посилюється азіатська держава Персія. Вона завойовує Вавилон і звільняє від його залежності (з «вавилонського полону») іудеїв (539 р. до н. е.). Іудеї вірили, що звільнитися їм допоміг бог Ягве. В країні посилюється влада жерців Ягве. Найвищим обов'язком свого життя іудеї вважали служіння богу. Вся діяльність народу, включаючи мистецтво, мусить бути присвячена богові. Первосвященики встановлюють свою опіку над мистецтвом і літературою. У ті часи в Іудеї, як і в інших країнах стародавнього світу, існува-

ли народна поезія, театр, записи історичних подій (хроніки), твори літератури. Велика роль в іудейському житті належала *пророкам*, які своїми палкими промовами підносили дух народу. З усіх творів, складених у різний час різними авторами, священики відібрали те, що відповідало одній ідеї — ідеї служіння богу Ягве. Вони відредагували зміст і стиль, посиливши релігійний настрій творів. Ці тексти були проголошені священними. Віднині ніхто не мав права змінювати їх. Так виник Танах.

Головна ідея Танаху: Ягве з-поміж усіх народів вибрав народ іудеїв, щоб привести його до найвищої слави і багатства. За це народ мусить у всьому бути покірним богові Ягве, витримати всі випробовування, яким піддаватиме його бог. Тільки довівши свою вірність, народ дістане від бога винагороду. Так Танах тлумачив угоду («беріт») між богом та іудейським народом.

Танах розповідає про створення богом Ягве світу і перших людей в раю — Адама і Єви, про перший злочин — вбивство Каїном брата Авеля, про те, як Ягве вирішив покарати людей за непослух потопом, а врятуватися дозволив лише праведнику Ноєві, про будівництво вавилонської башти — храму, присвяченого несправжнім богам, за що башту було зруйновано.

Читаючи Танах (Старий Заповіт) сторінку за сторінкою, ми дізнаємося про історію народу іудеїв з найдавніших часів. Перед нами проходять: патріархи — Авраам, його син Яків (Ізраїль), численні діти Ізраїлеві; Мойсей, через якого Ягве передав іудеям свою волю і допоміг їм урятуватися з полону єгипетського; священики і судді; царі — Саул, Давид, Соломон. Ми знайомимося з палкими промовами знаменитих іудейських пророків — Єремії, Єзекіїля, Аввакума та інших. Читаємо про те, які суворі випробування послав Ягве простій людині Іову і як Іов своїм довготерпінням довів вірність богові. До Танаху включено також пісні весільного обряду, адже понад усе іудеї дбали про продовження свого роду, а жінок своїх вважали найвродливішими у світі («Висока пісня» Соломона). У жодній літературі давнини не знайдемо ми стільки творів, присвячених прекрасним, розумним, вірним і люблячим жінкам, як у Старому Заповіті. Це історії про Вірсавію, про Рут «з голубиним серцем», про царицю Савську, царицю Естер, Юдіф, Далілу.

«ВИСОКА ПІСНЯ» СОЛОМОНА

(Уривок)

Молодий. Яка ти прекрасна, моя ти подруженько,
яка ти хороша! Твої очі немов голубині!

Молода. Який ти прекрасний, о мій ти коханий,
який ти приємний! А ложе нам — зелень!

Молодий. Як лілея між тереном,
так подруга моя поміж дівами!
Молода. Як та яблуня між лісовими деревами,
так мій коханий поміж юнаками...
Молодий. Голубко моя у розщілинах скельних,
у бескиднім сховку,
дай побачити мені твоє личко,
дай почути мені голосок твій,
бо голос твій милий,
а личко твоє вродливе!

А ще є у Старому Заповіті перекази про богатирів (Давида і Голіафа, Самсона з левом), про Іону у череві кита. Містить Танах і мудрі думки єврейського народу (приповідки царя Соломона, перекази про його надзвичайну мудрість), і глибокий філософський твір про людську долю на землі та вічне прагнення людини до щастя й досконалості — Книгу Екклезіаста, справжню скарбницю народної мудрості і краси.

Вчені дійшли висновку, що найдавніші перекази Танаху можна датувати IX ст. до н. е. У II ст. до н. е. Танах було перекладено на міжнародну тоді грецьку мову, і він став відомим в культурному світі Середземномор'я під новою назвою — *Септуагінта* (від слова «сімдесят», бо його перекладали 70 перекладачів). І вже на початку нашої ери, коли поширилося християнство, в Європі за ним закріпилася третя назва — *Старий Заповіт*. У сучасній релігії іудаїзму в богослужінні використовують перші п'ять розділів під назвою «Тора» — про створення світу і людей та про найдавнішу історію єврейського народу *(П'ятикнижжя Мойсеєве)*.

Запитання і завдання

1. Які існують три історичні назви першої частини Біблії? Хто і коли склав текст Танаху? Яка тематика творів, що увійшли до нього? Яка провідна ідея, за задумом жерців, мала об'єднувати ці твори? Коли виникли найдавніші перекази Танаху?
2. Який епічний твір про богів та історичні події з'явився у Середземномор'ї одночасно з найдавнішими текстами Танаху?
3. Які стародавні народи Середземномор'я вірили у свою богообраність?
4. Які художні особливості «Високої пісні» Соломона («Пісні над піснями») свідчать про народнопоетичне походження цього твору? Наведіть інші приклади народної творчості із Старого Заповіту.

ІСТОРІЯ ПРО ЙОСИПА

На стародавній батьківщині іудеїв, у землі Ханаан, жив Яків. У нього було дванадцять синів, але найбільше любив він Йосипа. Через це брати дуже заздрили Йосипу. Одного разу, коли брати погнали череду на далеке пасовисько, батько послав свого улюбленця знайти їх. Побачивши чепурно одягненого юнака, брати схопили його і кинули в яму з водою, сподіваючись, що він там загине. А коли поруч проходив караван верблюдів, прямуючи до Єгипту, брати продали Йосипа за двадцять срібняків у рабство купцям. В Єгипті купці перепродали Йосипа начальникові охоронців фараона, і він став у того слугою.

У вродливого юнака закохалася дружина начальника. Йосип не звертав на неї уваги, і нечесна жінка вирішила йому помститися. Вона сказала своєму чоловікові, що Йосип зухвало пробрався в її покої. Йосипа кинули до в'язниці. Він би там і загинув, але мав незвичайний дар — розгадувати сни, і слова його завжди справджувалися. Тому всі ставилися до нього добре.

У цей час фараон саме шукав віщуна, який би пояснив йому загадкові сни, що повторювалися щоночі й мучили його. Згадали про Йосипа і привели його.

Перший фараонів сон був такий:

Ось стоїть фараон над Рікою,
і ось виходять з Ріки семеро корів,
гарного вигляду й ситого тіла,
і паслися вони на лузі.
А ось виходять за ними семеро корів інших,
бридких виглядом і худих тілом.
І корови, бридкі виглядом і худі тілом,
поз'їдали корів, гарних виглядом і ситих.

Другий фараонів сон був такий:

Ось сходять на однім стеблі
семеро колосків здорових та добрих.
А ось виростає за ними
семеро колосків тонких
та спалених східним вітром.
І проковтнули ті тонкі колоски
сім колосків здорових і повних.

Йосип легко розгадав сни фараона. Він сказав, що в Єгипті буде посуха, яка триватиме сім років (сім корів худих), і тому слід робити запаси зерна. Фараон, вражений розумом Йосипа, призначив його своїм намісником у державі. «Тільки троном я буду вищий від тебе»,— додав фараон.

І зняв фараон персня свого зі своєї руки,
та й дав його на руку Йосипову,

і в одежу вісонну зодягнув його,
і повісив золотого ланцюга на шию йому,
і зробив, що він їздив за його повозом,
і кричали перед обличчям його: «Кланяйтеся!»

І ось почалася посуха. Йосип продавав людям зерно із царських запасів і збагатив фараонову скарбницю.

Тим часом на батьківщині Йосипа, у Ханаані, теж була посуха, і Яків послав синів до Єгипту за зерном. Зустрівшись з Йосипом, вони не впізнали його — так він змінився, а Йосип розчулився, коли побачив братів. Проте вирішив їх випробувати. Він сказав, що не вірить їм і хоче кинути їх до в'язниці. Брати злякалися і благали відпустити їх. Між собою вони говорили, що доля їх карає за давній безчесний вчинок, коли вони продали рідного брата. Йосип слухав їхні слова, і серце його втішалось. Але потім він вигадав для них ще одне випробування: наказав у мішки із зерном таємно покласти гроші, що їх брати заплатили за це зерно. Брати на зворотному шляху розв'язали мішки, побачили монети, злякалися і вирішили повернути гроші наступного разу.

Через два роки Яків знову послав синів до Єгипту. Брати повернули гроші Йосипові і передали йому дари від Якова: бальзаму, меду, пахощів, ладану, мигдалів, «і срібла удвоє» (проти знайденого в мішках). Та Йосип замислив третє випробування. Коли брати з хлібом готувалися у зворотну путь, він наказав своєму домоправителеві непомітно покласти срібну чашу до мішка наймолодшого брата — Веніаміна. А потім послав домоправителя навздогін братам. І став той дорікати братам, що вкрали вони золото, срібло і чашу фараонового намісника. І божилися брати, що невинні, а коли вивернули мішки і знайшли у Веніаміновім чашу, не могли зрозуміти, як це сталося. «І пороздирали вони свою одіж», і повернулися до Йосипа, і благали пощади. Йосип оголосив їм свою волю: Веніамін мусить стати його рабом. Проте брати, жаліючи Веніаміна, не хотіли залишати його. Та і як постануть вони перед очима старого батька, який наказував їм особливо піклуватися про наймолодшого брата? І тоді старший, Юда, згодився сам піти в рабство замість Веніаміна.

Зрозумів Йосип, що брати витримали всі три випробування і що настав час відкритися їм. Він сказав, що він є той самий Йосип, якого вони вважали давно загиблим. Він запросив братів разом з батьком оселитися в Єгипті, де він міг би піклуватися про них. Яків із синами і численними родичами прибув у дельту Нілу, де щасливо закінчив свої дні у люблячій сім'ї.

Історія євреїв тісно переплетена з історією стародавнього Єгипту. Іудеї перейняли в єгиптян деякі звичаї, одяг, елемен-

ти зачіски. У Старому Заповіті можна знайти чимало розповідей про життя іудеїв у Єгипті. Про один з таких епізодів історії йдеться в переказі про мудрого намісника фараона — Йосипа. Вчені вважають, що це могло трапитися у XVII ст. до н. е.

Єдиною умовою виживання людини в давнину була згуртованість навколо роду і сім'ї, військової дружини і держави. Це і був світовий лад, який нікому не дозволялося безкарно порушувати.

В історії про Йосипа брати порушили єдність сімейних зв'язків. Вони зрадили свого брата. Невідомий автор веде своїх персонажів до визнання головної думки: немає нічого щасливішого і надійнішого, ніж міцна сім'я. Завершується повість возз'єднанням усієї сім'ї Якова і щасливим переселенням на нову землю.

У відновленні цієї гармонії велика роль належить самій людині — її розуму, милосердю, шанобливому ставленню до сім'ї і традицій.

Запитання і завдання

1. У чому полягали життєві випробування Йосипа? Що допомогло йому витримати їх? Які людські якості Йосипа сподобалися вам і чому?
2. У чому полягав смисл трьох випробувань братів?
3. Чи змінилися брати за роки розлуки з Йосипом? Із чого це видно?
4. Знайдіть в історії про Йосипа художні прийоми, які нагадують казку. Який момент цієї історії можна вважати кульмінаційним?
5. Чи можемо ми назвати Йосипа героєм? Пригадайте визначення епічного героя (в розділі про «Одіссею»).
6. Порівняйте історію Йосипа з історією Одіссея. Підготуйте усну відповідь на тему «Рід і сім'я в житті стародавньої людини».

Про інші священні книги стародавнього світу

У кожного великого народу давнини були свої священні книги, які містили провіщену зверху істину про богів, життя і людину. Ці книги допомогли людям вистояти у суворій життєвій боротьбі і створити культуру. У стародавніх греків був епос Гомера, у стародавніх євреїв — Танах. У парсів (предків сучасних персів), що сповідували релігію Зороастра (зороастризм), була священна книга Зендавеста. У буддистів Індії, Японії, Китаю і Монголії — книги Махаяна; у мусульман — Коран.

Мали свою священну книгу і стародавні індійці. Це — Веди, написані мовою санскрит. Історія Вед така. Чотири тисячі років тому Індію завоювали племена високих на зріст, світло-

шкірих людей, які називали себе аріями (дослівно «шляхетні люди»). Раніше арії жили на півдні Східної Європи, тобто у степах України, аж до Каспійського моря. У пошуках кращих пасовиськ частина цих племен пішла на Іранське нагір'я (від них походить народ персів), інші спустилися до Індії.

Арії вважаються предками багатьох сучасних народів — індійців, персів, німців, англійців, українців, литовців та ін. Про це, зокрема, свідчить багато спільнокореневих, з однаковим значенням, слів у мовах цих народів. Наприклад, слово «веди» означає «знання» і має спільний корінь зі старовинним слов'янським словом «вєдати» (знати), з українськими словами «віщий», «віщун». Ще приклади з різних мов:

Українська	Перська	Індійська	Німецька	Латинська
матір	матар	матар	Mutter	mater
брат	бхратар	бхратар	Bruder	frater
дочка	духітар	духітар	Tochter	—
два	дува	двау	zwei	duo
чотири	чатхвара	чатварах	—	—
вовк	верка	врках	Wolf	—
дерево	дару	дару	—	—
око	аші	акші	Auge	oculus

Оскільки чимало мов Індії, інших народів Сходу та Європи мають спільне походження, вчені називають їх *мовами індоєвропейської сім'ї*.

Веди складаються із чотирьох книг. Це пісні і заклинання, звернені до богів, замовляння від різних хвороб, що їх арії уявляли у вигляді злих демонів, які оселялися в тілі людини. Арії поклонялися силам природи. Головним богом був Індра — бог грози і блискавок. Коли гримів грім і лютувала буря, вважали, що то сердиться бог Рудра (це слово означає «червоний»; воно спільнокореневе з українськими словами «рудий», «руда»). Богом неба був Варуна. Щоранку на колісниці, запряженій золотистими кіньми, виїжджав на небо бог сонця Сур'я. Царем над мертвими був Яма. А найбільше поважали арії бога вогню Агні.

О Агні, візьми прихильно це поліно, мій дарунок,
Спалахни яскраво і розпусти свій священний дим,
Торкнись гривою до самого неба і з'єднай з променями сонця.
О володарю богів, віджени від нас ворогів,
Пошли нам з неба дощ, подай нам харч невичерпний,
Напій нас досхочу.

(Переклад Лесі Українки)

Тисячу років господарювали арії в Індії. Цей період індійської історії називається ведійським. Згодом у релігії Індії відбулися зміни, з'явилися нові боги. Та індійці й після цього

поклонялися ведичним богам, розповідали про них у своїх епічних поемах, таких, як «Магабгáрата» (про війну між двома царськими родами), «Рамáяна» (на казковий сюжет).

Запитання

1. Хто такі арії?
2. Що таке Веди? Які мови належать до індоєвропейської сім'ї мов?
3. Що спільного у ведичних і грецьких богів?

НОВИЙ ЗАПОВІТ

Як виник Новий Заповіт

На рубежі старого і нового літочислення наймогутнішою державою Середземномор'я був Рим. Часи були важкі, скрізь на завойованих землях стояли римські гарнізони і правили намісники імператора. Містами величезної держави мандрували численні проповідники нових учень. Вони збирали навколо себе юрби людей: усі хотіли послухати, як треба жити, щоб бути щасливим. Нерідко ці проповідники таврували моральні вади римлян. Ось уривок з Послання апостола Павла до римлян:

> Вони повні всякої неправди, лукавства, зажерливості, злоби,
> повні заздрості, убивства, суперечки, омани, лихих звичаїв;
> вони обмовники, богоненависники, напасники, чваньки;
> вони пишні, винахідники зла, неслухняні батькам;
> вони нерозумні, нелюбовні, немилостиві.

У далекій римській провінції Іудеї, де намісником був Понтій Пілат, проповідував нове вчення Ісус. Він учив, що Бог розгнівався на людей і невдовзі покарає їх смертю, проте дасть їм вічне життя на тому світі, але не всім, а тим, хто визнає нові заповіді. Ці заповіді вимагали від людини милосердя, доброти і порядності: не вбивати, не красти, не заздрити, не свідчити неправдиво на ближнього, не чинити перелюбу.

Не всі іудеї захотіли прийняти нове вчення, бо в їхній священній книзі Танах про це не було мови. Тому іудеї не вступилися за Ісуса, коли римляни його заарештували за проповіді. Ісуса розп'яли у передмісті Єрусалима на горі Голгофі. Ісус мужньо прийняв смерть: такою великою була його віра у власну правоту.

Невдовзі почала поширюватися віра, що в образі Ісуса сам Бог відвідав землю. Вчення Ісуса про любов і милосердя, його слова про покарання всіх злих поступово розповсюдилися по

всій імперії. Ісуса називали Христом або Мессією (по-давньогрецьки і по-давньоєврейськи ці слова означають «божественний»). Складалася нова віра — християнська.

Священною книгою християн став Новий Заповіт. Він містить чотири розповіді про Ісуса — чотири *Євангелія* (слово «євангеліє» означає «добра звістка»): про його народження, самовіддане служіння людям, страдницьку смерть на хресті і воскресіння. Це Євангелія від Марка (приблизно 70-ті роки), Матвія (приблизно 80-ті роки), Луки (близько 90 р.) та Іоанна (близько 95—100 рр.).

Крім Євангелій, до Нового Заповіту входять: розповіді про діяльність послідовників Христа, що несли в усі куточки імперії його заповіді («Діяння апостолів»), розповідь про кінець світу, провіщений Ісусом («Апокаліпсис»), релігійні документи християнства. Новий Заповіт написаний найпоширенішою мовою еллініcтичного світу — грецькою.

Запитання і завдання

1. Чого навчали мандрівні філософи та проповідники? Що їм не подобалось у навколишньому житті?
2. Коли виникли Євангелія?

ЄВАНГЕЛІЯ

Євангелія — не художні твори. Проте тоді навіть від наукового або проповідницького твору вимагалася художність. Євангелічна розповідь (від Матвія, від Луки) починається як звичайна сімейна історія. Юна і благочестива Марія заручена з Йосипом. Коли імператор (кесар) оголосив про проведення перепису населення, вона поїхала разом з Йосипом у його рідне місто. Та довелося в дорозі зробити зупинку, бо відчула Марія, що має ось-ось народити. Те, що новонародженого Ісуса поклали в ясла у хліву, не було чимось незвичним для слухачів Євангелій; вони знали історії, коли вівця чи коза вигодовувала немовля, а потім дитина виростала серед пастухів. Та коли виростала, то виявлялася зовсім не такою простою людиною, якою всі її вважали. Образ дитини був, мабуть, найулюбленішим у літературі та мистецтві пізнього Риму. Він пробуджував у людині любовно-лагідні почуття та гуманні переживання.

Однак автори Євангелій не збиралися писати сімейну історію в дусі грецьких романів чи Вергілієвих пастуших пісень. Ісус виростає і веде спосіб життя скромного мандрівного лікаря й мудреця. Він любить людей і допомагає їм: зцілює, воскрешає, вчить нової віри. І вміє захистити свої переконання,

виявити мужність і витривалість, коли навіть диявол спокушає його. У простій подобі живе висока, героїчна і мужня душа!

Ісусові довелося звідати суворі життєві випробування через свою любов до людей. Євангелісти розкривають глибоку самотність Ісуса в Гефсиманському саду напередодні арешту. Пережив він і підступну зраду одного з найближчих друзів. А потім ще один учень тричі малодушно зрікся його. Самотність — що може бути страшніше для людини, яка своє серце віддає людям? Не відмовився Ісус від своїх високих переконань і перед похмурим Понтієм Пілатом. Не побоявся осуду юрби, яка пожаліла не його, а розбійника. Він знав, що були в натовпі і ті, кому він допоміг. Мовчки страждав Ісус на хресті за свою віру. Страждав і як син, залишений батьком... Невдячність, зрада, нерозуміння, невіра, забуття, байдужість оточують Ісуса. Яке серце треба мати, щоб усе це витерпіти, щоб не зректися своєї любові до людей!

Проте Євангелія не принижують людину, не вважають її назавжди зіпсованою чи безнадійно аморальною. Ісус закликав любити кожну людину. Якою б вона не була бідною чи нікчемною, яке б мізерне місце не займала у величезній імперії, вона — Людина. Ісус вірив, що насправді людина може бути іншою — такою, якою її створив Бог: милостивою, лагідною, правдивою, чистою серцем, сповненою добра і миру.

А коли прибули на те місце,
що звуть Череповище,
розп'яли тут Його та злочинників, —
одного праворуч, а одного ліворуч.

Ісус же промовив: «Отче, відпусти їм,
бо не знають, що чинять вони!»
А люди стояли й дивилися.
Насміхалися з ними й старшини.
І вояки глузували з Нього;
приступаючи, оцет Йому подавали...

Наближалася шоста година, —
і темрява стала по цілій землі
аж до години дев'ятої...

І сонце затьмилося,
і в храмі завіса роздерлась надвоє...

І, скрикнувши голосом гучним,
промовив Ісус: «Отче,
у руки Твої віддаю Свого духа!»
І це проріkши, Він духа віддав...

Коли ж сотник побачив, що сталось,
він Бога прославив, говорячи:
«Дійсно праведний був чоловік цей!»
І весь натовп, який зійшовсь
на видовище це,
як побачив, що сталось, —
бив у груди себе та вертався.
(Євангеліє від Луки. 23. 33—36, 44—48)

РИСИ ЄВАНГЕЛІЧНОГО СТИЛЮ

Мандрівні філософи та проповідники виробили свою манеру переконувати людей за допомогою прикладів із життя, різних повчальних історій та притч.

Притча — це невелике оповідання, що в алегоричній формі містить якесь повчання.

В Євангеліях є багато притч: про сіяча, про закопані в землю таланти (Матвій, 13, 25), про загублену вівцю, про блудного сина (Лука, 15), про милосердного самаритянина та ін.

Мова Євангелій нерідко афористична й образна.

Афоризм — це глибока, узагальнена, виражена в стислій формі думка, що спирається на життєво зрозумілу ситуацію.

Афористичні висловлювання з Нового Заповіту увійшли до всіх європейських мов. Згадаймо: *Хто з мечем до нас прийде, той від меча і загине; Хто не працює, той не їсть; Не залишити каменя на камені* та багато інших.

Запитання і завдання

1. Поясніть значення крилатих виразів і слів з Нового Заповіту. Перепишіть їх у зошит і запам'ятайте: *Хліб наш насущний. Не хлібом самим живе людина. Наріжний камінь. Не від світу сього. Немає пророка у своїй вітчизні. Лепта вдовиці. Тайна вечеря. Продатися за тридцять срібняків. Іуда. Умивати руки. Шлях на Голгофу. Фома невіруючий. Вовк в овечій шкурі. Побудувати дім на піску. Зарити свій талант у землю. Знамення часу. Хто має вуха, нехай слухає. Камінь спотикання. Кесарю — кесареве, Богу — Богове. Книга за сімома печатками. Обтрусити порох з ніг своїх. Все таємне стає явним.*
2. Прочитайте в Євангелії від Матвія «Проповідь на горі» (5. 1—48). Перекажіть основні повчання Ісуса. Які з них зберігають своє значення і нині? Які з них мали більше значення для давнини?
3. Прочитайте уривки з Нового Заповіту в переказі для дітей (Різдво. Дитя в яслах. Жорстокий цар. Спокуса. Рибальські сіті. Уздоровлення хворої дитини. Проповідь на горі. Воскре-

сіння дочки Яїра. Приповідки. В'їзд у Єрусалим. Христос у храмі. Злі помисли Іуди. Ісус у Гефсиманському саду. Ісус серед ворогів. Зречення Петра. Засудження Ісуса. Ісус чи Варавва? Розп'яття. Смерть Ісуса. Відвідання гробу Господнього. Вознесіння). В яких образах-символах передаються в Євангеліях ідеї лагідності, любові та милосердя, трагічної самотності, підлого зрадництва, малодушності? Які людські риси та переживання персонажів Євангелій вразили вас?

4. Які головні риси євангелічного стилю?

Античність і Біблія в європейській культурі

Видатний німецький письменник XX століття Томас Манн писав: «Християнство є однією з двох підвалин, на яких ґрунтується західна цивілізація; друга — це античне Середземномор'я. Заперечення хоча б однієї з цих двох передумов нашої моралі й освіченості, або обох зразу, спричинило б до повернення людства назад».

Відомо, що античність і християнство багато у чому протилежні, а християнство навіть боролося з античністю і намагалося стерти її з пам'яті людської. І все ж сучасна культура взяла від них усе найцінніше. Від античності — закоханість у життя, прагнення до земного щастя; від християнства — прагнення осмисленого, духовно повного життя.

«Великий еллін» — ці слова про себе німецький поет Йоганн Вольфганг Гете сприймав як найвищу похвалу. «Кожна людина мусить щодня себе питати: чи правильно я живу?» — писав російський письменник Лев Толстой.

Про що б не думала сучасна людина, що б не створював сучасний митець, вони йдуть шляхом, прокладеним античністю та Біблією.

Мистецтво всіх часів постійно звертається до тем Біблії й античності. Особливо багато творів на біблійні сюжети стало з'являтися починаючи з XVI ст., коли Старий Заповіт і Новий Заповіт були перекладені сучасними європейськими мовами, і вони стали доступні всім. Найпопулярнішими були теми Богоматері («Сікстинська мадонна» Рафаеля), Благовіщення (Боттічеллі), оплакування (скульптурна група Мікеланджело), таємної вечері (фреска Леонардо да Вінчі), страшного суду (фреска Мікеланджело). Велику популярність здобули у прихильників музики ораторії Йоганна Себастьяна Баха «Страсті Господні за Матвієм» і Георга Фрідріха Генделя «Мессія» (тобто Христос) для великого хору, солістів і оркестру. В них музичними засобами передається євангельська історія страждань (страстей) Ісуса Христа. В геніальному творінні Вольфганга

Амадея Моцарта «Реквієм» (заупокійна служба) розкрито образи співчуття і милосердя.

Багато й античних образів у мистецтві. Опера виникла у XVI ст. як спроба відродити до нового життя театральні вистави стародавніх греків. Багато сюжетів композитори брали з античності: «Орфей» Монтеверді, «Орфей» та «Іфігенія в Авліді» Глюка, «Юлій Цезар» Генделя.

У драматичному театрі також поширені античні сюжети: «Юлій Цезар» Шекспіра, «Пігмаліон» Шоу, «Антігона» Ануя.

Ірландський письменник XX ст. Джеймс Джойс написав роман «Улісс» (це друге ім'я Одіссея).

Немає митця, який би хоч раз не звернувся до античної теми. Голландський художник XVII ст. Рембрандт зобразив свою молоду і вродливу дружину у вигляді римської богині квітів Флори («Флора»). Італійський скульптор на рубежі XVIII—XIX ст. Антоніо Канова розкривав тему жіночої краси на образах античності («Три грації», «Амур і Психея»).

Втіленням синтезу античності й Біблії можна вважати скульптуру Мікеланджело «Мойсей». Перед нами сидить старозавітний пророк, його напіввідкрите (як у античних філософів) тіло вражає своєю атлетичною силою і красою, його обличчя зосереджене й одухотворене, бо він чує голос бога Ягве. Мікеланджело надав старозавітному герою зовнішніх рис грецького бога Зевса, як його зобразив грецький скульптор V ст. до н. е. Фідій.

Завдання

1. Знайдіть репродукцію картини на античний або біблійний сюжет, поясніть у класі, чим вона вам подобається.
2. Чимало античних та біблійних сюжетів ми знаходимо в українських письменників. Іван Котляревський написав «Енеїду» за мотивами однойменного твору Вергілія. Леся Українка створила драматичну поему «Кассандра» про одну з дочок троянського царя Пріама. Тарас Шевченко оспівав образ Прометея як символ духовної нескореності (поема «Кавказ»). Назвіть ще твори українських і зарубіжних письменників на античні та біблійні теми.

ЛІТЕРАТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

На світанку європейської культури

Повільно розпадалася під ударами варварів величезна Римська імперія. Легіони один за одним залишали завойовані землі, щоб захистити столицю — Рим. Але ось упав і він.

А на вільних віднині просторах Європи виникали молоді держави: на землях франків — Франція, прирейнських германців — Німеччина, бриттів — Англія, на Піренейському півострові — Іспанія, на Апеннінах — Італія. У всіх цих нових народів були свої мови, і культура була не схожа на античну.

Так почався новий етап європейської історії — середньовіччя. Він тривав від падіння Римської імперії (V ст.) до настання нового часу — XVII ст. Вчені розділили цей великий історичний етап на кілька періодів, які відрізняються яскраво самобутнім, несхожим характером. Це раннє середньовіччя (з початку нашої ери до XI ст.), Високе середньовіччя (XII—початок XIV ст.) і Відродження (XIV—початок XVII ст.).

Як кожне немовля починає свій розвиток з того ж самого, що й інша, вже доросла людина, так і кожний народ переживає схожі етапи культурного розвитку, але проходить їх по-своєму. Так і в європейських народів доби раннього середньовіччя була своя міфологія — казки, пісні, загадки, прислів'я, героїчні перекази. Деякі з них збереглися: ірландські та ісландські саги (від давньогерманського *sagen* — «розповідати», «говорити»), ісландські пісні про богів і героїв під спільною назвою «Старша Едда» (від спотвореного давньогрецького слова ωδη — «пісня»), а в Англії — це «Пісня про Беовульфа». В Німеччині знайшли в одному богословському рукопису запис народного героїчного переказу про двобій воїнів з ворожих станів — «Пісню про Гільтібранта». Коли вже підняли витязі свої мечі, упізнав старший в молодшому свого сина, який давно загубився, та юнак йому не повірив, і запеклий бій почався...

Такі твори виконувалися співом. Їхні слухачі — члени племінної общини, воїни князівського ополчення.

Високе середньовіччя

Та ось настає доба Високого середньовіччя, яка принесла людству нові, важливі здобутки цивілізації і культури. Тепер навчилися виготовляти рукописні книжки, які, на відміну від античних сувоїв, не згорталися, а зшивалися з окремих аркушів і мали назву *кодекс* («зшиток»). Книжку було прийнято прикрашати яскравими малюнками, де домінувала червона фарба, тому їх називали *мініатюрами* (від латинської назви червоної фарби), а навколо тексту малювали орнамент — *гротеск*, в якому примхливо переплітались й переходили одне в друге зображення рослин і тварин. Першу літеру писали червоним на золотавому чи блакитному тлі і вигадливо розмальовували. Для наших знань про середньовічну культуру ці малюнки мають таке саме велике значення, як зображення на давньогрецьких керамічних вазах — про античну.

Спочатку ці книжки були духовного змісту (Біблія, молитовники, розповіді про святих угодників — *житія*) і виготовлялися в монастирях. Це й зрозуміло. Адже в Європі стала поширюватися християнська релігія, яка мала величезний вплив на всі сфери життя людини. Християнство поступово витіснило віру в місцевих, язичеських богів. Віра в єдиного Бога згуртовувала європейські народи, сприяла розвитку єдиної культури.

Та були (і чимало) в тогочасній Європі й завойовники, які силою зброї підкоряли чужі землі й утворювали свої імперії. Так виникли імперія Карла Великого на землях Франції, Священна Римська імперія на землях Італії і Німеччини. А на початку другого тисячоліття не було в Європі лицаря, який не брав би участі у хрестових походах на Схід, щоб «звільнити» від народів іншої віри землі, де народився і жив Ісус Христос. Релігійна нетерпимість і фанатизм — це сумна сторінка середньовічного життя.

Епос середньовіччя

Цей драматичний час у житті Європи дав нові літературні твори. Популярним став героїчний епос: «Пісня про Роланда» у Франції, «Пісня про Сіда» в Іспанії, «Пісня про нібелунгів» у Німеччині (XII—XIII ст.). У цих та багатьох інших поемах розповідалося про могутніх героїв, кожний з яких мав свій конкретний прообраз в реальній історії. Вони вступали в битви з ворогами вітчизни і здобували перемоги, нерідко ціною власного життя. Пісні про діяння славетних витязів читали у супроводі музичних інструментів по книжці-кодексу або на-

пам'ять спеціальні виконавці, яких у Франції називали *жонглерами*, в Німеччині — *шпільманами*, в Іспанії — *хугларами*. Вони жили в за́мку феодала, оточені пошаною. Виконання героїчних пісень ставало справжнім святом, на яке феодал збирав усіх своїх домочадців і запрошував гостей. Та й прості люди добре знали ці героїчні поеми, адже вони були складені з фольклорних переказів, які створювалися в народі протягом віків.

Виконували в замках і великі ліричні поеми на теми кохання. Називали їх *романами*, бо писалися вони французькою мовою, яка тоді називалася «романською». Події розгорталися в казкових країнах, лицарю доводилося битися з велетнями і чудовиськами, перемагати чаклунів, та його чекала найвища винагорода — кохання прекрасної жінки. З давнини до нас дійшло ім'я легендарного короля Артура, покровителя лицарів, який збирав їх у себе в замку за великим круглим столом. Кожний з них звершив багато славних подвигів, про які розповідали придворні поети. Ці поетичні розповіді дістали назву «Романи круглого столу». Вперше в лицарських романах прозвучала думка про те, що кохання — це велика сила, яка облагороджує людину. Кохання — вільне, тож не можна примусити людину кохати проти власної волі. Не тільки свобода батьківщини, а й кохання варте того, щоб віддати заради нього життя. Такі думки ми знаходимо в захоплюючому і водночас трагічно сумному романі «Трістан та Ізольда».

Поезія в житті середньовічної людини

Не тільки героїчним і ліричним епосом прославилася середньовічна Європа. Існувала ще лірична поезія. Крім пісень, що співали в народі, і пісень духовного змісту, які складали ченці, була поширена й *лицарська лірика*. Її авторами були люди дворянського походження, нерідко досить високого, наприклад англійський король Річард Левове Серце, знатні жінки, наприклад герцогиня Марія Шампанська, навіть люди духовного звання. Поет був водночас автором музики і виконавцем. Музика дійшла до нас. Від народної ця поезія відрізнялася *римою*. Тому співців називали «винахідниками рими» — *трубадурами* (у Провансі, південній області Франції) або *труверами* (у північній Франції). А в Німеччині їх називали *мінезингерами* — «співцями кохання». Адже друга відмінність лицарської поезії — це оспівування кохання. Лицар обожнює свою даму і готовий вершити заради неї подвиги. Думки про даму примушують його дбати про духовне самовдосконалення. Нічого подібного не знала антична любовна лірика.

Крім народної, духовної і лицарської пісні існувала ще жартівлива й життєрадісна лірика *вагантів* — студентів («шко-

лярів»), що навчалися в середньовічних університетах. Відомо, що провідну роль у культурі Європи поступово стали відігравати міста. Вони ставали осередками освіченості. В університетах навчали теології (богослов'я), медицини і юриспруденції. Студентам були доступні наукові трактати античної давнини й арабська мудрість, література греків і римлян, вони ретельно вивчали Біблію і праці отців церкви. Їхні вірші відзначалися певним вільнодумством. В них оспівували радощі життя, красу природи, кохання, а авторитети давнини — і античні, і церковні — дотепно осміювали.

Деякі поети, тісно пов'язані з традиціями вагантів, і досі викликають інтерес у читача, зокрема це Франсуа Війон (1431—1463). Він навчався в Парижі і мав учене звання магістра. Усі свої вірші він написав нібито у в'язниці, куди потрапляв за різні злочини. Там і обірвалося його життя.

Культура обирає місто

Поступово в містах стала складатися самобутня власна культура. Тут жили ремісники, купці, міняйли, юристи, лікарі, вчені і студенти; тут любили зупинятися мандрівні акторські трупи; на ярмарках і базарах виступали циркачі і можна було побачити ляльковi вистави, актори-гістріони смішили людей дотепами і розважали фокусами, ваганти — кумедними *фабліо* і *шванками* (анекдотами). А у свята ставили просто на майданах *містерії* — пишні театральні дійства на біблійні сюжети зі складними декораціями, які представляли рай, землю і пекло, актори зображали Бога, янголів, чортів і простих городян, а кількість учасників доходила до тисячі. Таку містерію описано в романі Віктора Гюго «Собор Паризької Богоматері».

Найулюбленішою подією в житті середньовічного міста був *карнавал*, коли вулицями везли на колесах корабель[1], а на ньому — людей у масках. Міська влада дозволяла кожному, хто хотів, перевдягатися до невпізнанності й глузувати, з кого захоче, і на жарти ніхто не ображався.

Так саме місту судилося стати в Європі центром церковного життя, центром освіти, центром промисловості і центром державної влади. Саме тут стали розвиватися мистецтва — як церковне, так і світське, які взаємно збагачувалися, тут стала утворюватися *інтелігенція*. У ті далекі часи мистецтво слова існувало як мистецтво усно-видовищне (культура міського майдану та ярмарки), мистецтво театральної сцени і мистецтво книги, спочатку рукописної, а з XV ст. — друкованої.

---

[1] Слово «карнавал» дослівно означає «корабель на колесах».

Запитання і завдання

1. Коли і як виникла середньовічна культура? Назвіть її головні періоди.
2. Яку роль у середньовічній культурі відігравала творчість народу?
3. Чим відрізнявся зміст народних пісень, пісень на духовну тематику, пісень поетів-лицарів, пісень вагантів?
4. Які нові цінності утверджував героїчний епос? Лицарський роман? Лірична поезія?
5. Що являла собою середньовічна книжка?
6. Назвіть характерні риси культури середньовічного міста.
7. В яких формах існувало мистецтво слова у середньовічному суспільстві на різних його етапах?

ДАНТЕ
(1265—1321)

У V ст. Римську імперію завоювали варвари. Колись квітуче місто, Рим зовсім занепав. Населення зменшувалося, величні будівлі, залишені без нагляду, руйнувалися. Останні римські імператори зробили своєю столицею безпечніше місто — Равенну. Понад тисячу років Італія належала різним завойовникам: готам, лангобардам, візантійцям, норманам, іспанцям, а її територія була поділена на невеликі самостійні держави.

А в Римі залишався первосвященик християнської общини — Папа Римський. Колись усі дороги вели в Рим. Тепер з Рима вирушали в путь численні проповідники, щоб навертати у християнську віру варварів. Надходили середні віки — доба діянь християнської церкви.

Про життя Данте Аліг'єрі

З мороку історії мало відомостей про Данте дійшло до нас. Ще за життя про нього складалися легенди. Дивлячись на його обвітрене смагляве обличчя з гордим орлиним профілем, на скорботний вираз очей, багато людей вірило, що поет справді спускався в пекло і пізнав усю глибину гріха людського, як це він описав у «Божественній комедії», своєму головному поетичному творі.

Данте

Часи Данте — це доба хрестових походів, лицарської поезії, розквіту середньовічних міст, готичних храмів, перших університетів. Серед народу не вмирала пам'ять про стародавній Рим, тому деякі міста намагалися влаштувати самоврядування, як за часів Римської республіки. Такі міста називали «комунами» (від слова «спільний»). Однією з найбільших комун була Флоренція, рідне місто Данте.

Данте походив з родовитої сім'ї. Він здобув ґрунтовну освіту в Болонському університеті. А невдовзі

прославився як поет, що оспівував піднесене кохання до земної жінки (книга «Нове життя»).

У Флоренції було прийнято, щоб усі громадяни брали участь у виборних органах. Данте також обіймав різні посади. Тоді північна Італія входила разом з Німеччиною до держави під назвою Священна Римська імперія. Її очолював імператор, якого обирали з німецької знаті. Між прихильниками чужоземця-імператора і прихильниками Папи Римського не вщухала боротьба. Перші називали себе гібелінами, другі — гвельфами. Вже за життя Данте партія гвельфів розкололася на «білих» і «чорних». Коли у 1302 р. влада у Флоренції перейшла до ворожих Данте чорних гвельфів, він та кілька його друзів були засуджені до страти. Поета врятувало те, що в цей час він у складі делегації перебував за межами Флоренції. Відтоді Данте став довічним вигнанцем.

Багато років Данте домагався реабілітації. У Флоренції за нього марно клопоталася дружина — Джемма Донаті, мати його чотирьох дітей. Гірка іронія полягала у тому, що Джемма була дочкою його ворога — вождя чорних гвельфів. У той час політична або релігійна боротьба розділяла навіть рідних.

Вигнання стало для Данте трагедією. Середньовічна людина не мислила себе без дому, в якому вона виросла, без постійних супутників життя, які оточували її від народження і до могили. Данте втратив родове гніздо (його будинок вороги зруйнували до фундаменту), сім'ю, прихильність співвітчизників. Після невдалих спроб повернутись у рідне місто він помер на 56-му році життя. Але встиг завершити у вигнанні свою «Божественну комедію». Данте похований там, де жив останні роки, — в Равенні.

«НОВЕ ЖИТТЯ»
(1292)

За тисячу років після античності латинська мова зазнала змін і стала зовсім новою мовою — італійською. Цією мовою говорили неосвічені прості люди. «Правильна» латинь, проте, не зникла: її можна було почути в церкві, нею писали наукові трактати і богословські праці, читали лекції в університетах, розмовляли правителі.

Свої поетичні твори Данте писав народною мовою — італійською.

У XIII ст. поширилася «лицарська поезія», яка оспівувала кохання до прекрасної дами. В Італії, на батьківщині християнської релігії, оспівування жіночої краси і кохання набуло оригінальних рис. Ідеалом жіночої вроди стала краса Мадон-

ни (Богородиці), а ідеалом кохання — самозречення. Найвище цінували духовну красу. Таким постає кохання Данте в його книзі «Нове життя».

Данте розповідає історію свого кохання до Беатріче (це ім'я означає «благословенна»). Весь сюжет твору поет підкорив символічному числу «три»: його кохання пережило три етапи, три потрясіння.

Вперше Данте зустрів Беатріче, коли йому було лише дев'ять років. На ту пору Беатріче йшов дев'ятий рік. У серці хлопчика прокинулося радісне, високе почуття. Він зрозумів, що у світі існує справжня краса. Ця краса вберегла його отроцтво від житейського бруду і ницості.

Вдруге Данте побачив Беатріче через дев'ять років, у розквіті її дівочої вроди: «Проходячи вулицею, вона звела очі в той бік, де я стояв, геть сторопілий. І зі своєю несказанною ласкавістю... привітала мене так добротливо, що я, здавалось, осягнув межі блаженства». Вражений чистою вродою Беатріче, юнак закохався в неї.

Кохання зробило Данте поетом. У його віршах Беатріче — не стільки жива людина, скільки ідеал: це втілення ідеальної краси, чистоти, шляхетності. Почуття поета виражаються у схилянні перед цими високими чеснотами. Душа дівчини облагороджує всіх, хто до неї наближається:

В своїх очах вона несе кохання,—
На кого гляне, всі блаженні вмить.
Як десь іде, за нею всяк спішить,
Тріпоче серце від її вітання.

Він блідне, никне, множачи зітхання,
Спокутуючи гріх свій самохіть.
Гординя й гнів од неї геть біжить.
О донни, як їй скласти прославляння?

Хто чув її — смиренність дум свята
Проймає в того серце добротливо.
Хто стрів її, той втішений сповна.

Коли ж іще всміхається вона,
Марніє розум і мовчать уста, —
Таке-бо це нове й прекрасне диво.

(Переклад Миколи Бажана)

Данте майже не змальовує зовнішнього вигляду Беатріче (у середні віки тіло вважалося гріховною оболонкою, в яку вміщена божественна душа), але дає читачеві змогу уявити надзвичайну красу дівчини, коли описує вплив її вроди на людей. Він також розкриває її високу вроду через образи світла. Адже світло, сяйво, блиск сприймалися як вияв божественної сутності:

Біліє перламутром личко гоже,
І свіжість, і шляхетність кольорів.
Творець лише у ній одній зумів
З'єднати всі красоти без догани.
З її очей Кохання полум'яне
Вціляє в очі кожному, хто їй
Наважиться послати погляд свій.

(Переклад Володимира Житника)

Та раптом Беатріче вмирає. І перед поетом відкривається третій образ Беатріче — вічний і нетлінний, її справжня духовна суть. Віднині під впливом невмирущих спогадів про Беатріче поет прагне підкорити своє життя тільки всьому високому, прекрасному, шляхетному.

Розуміння кохання як духовного почуття, що облагороджує людину, з'явилося у середні віки під впливом християнського культу Мадонни. Але любов Данте присвячена не Богоматері, а земній жінці. Поет вважає, що й земна краса може бути піднесеною, і наділяє небесною красою земну жінку. Цим він підніс людське, земне. І в цьому полягає його новаторство.

У середні віки, в добу Данте, земне кохання (кохання до жінки) посіло своє місце серед вищих духовних цінностей. Справжнє кохання має вибірковий характер, йому притаманні стійкість і тривалість переживань, воно невіддільне від глибокої поваги до коханої людини.

Запитання і завдання

1. У чому полягає трагізм особистої долі Данте? Чи був Данте щасливий у житті? Обґрунтуйте свою думку.
2. Пригадайте, коли вам уперше довелось пережити сильне враження від зустрічі з красою. Чи часто згадуєте ви про цю подію?
3. Що характеризує «Нове життя» як твір середньовічної поезії?
4. Знайдіть у віршах Данте рядки, що свідчать про сучасне розуміння поетом кохання.
5. Як ви розумієте слова з цього підручника: «Кохання зробило Данте поетом»? Яку людину можна вважати поетом (митцем)?
6. Чому книга Данте називається «Нове життя»? У чому суть «нового життя»? Коли Данте відкриває його для себе?

«БОЖЕСТВЕННА КОМЕДІЯ»
(1321)

Історія створення

«Божественна комедія» — головний твір Данте і водночас найвизначніший твір усієї літератури європейського середньовіччя.

Данте назвав свій твір «Комедією». У середні віки комедією називали твір із сумним початком і щасливим кінцем, написаний народною (а не латинською) мовою. Епітет «божественна» додали до назви нащадки, бажаючи наголосити на величному смислі Дантового твору.

За своїм жанром «Божественна комедія» — поема. Її Данте писав у вигнанні. Тема поеми — зображення уявної мандрівки поета у потойбічний світ. Данте чимало розповів і про свою долю вигнанця. Так, у переносному значенні можна зрозуміти перші дві *терцини* (трирядкові строфи) поеми:

На півшляху свого земного світу
Я трапив у похмурий ліс густий,
Бо втратив стежку, млою оповиту.

О, де візьму снаги розповісти
Про ліс листатий цей, суворий, дикий,
Бо жах від згадки починa рости![1]

«Божественна комедія» ділиться на три частини: «Пекло», «Чистилище», «Рай». Символічне число «три», як і в «Новому житті», відіграє велику роль у змісті поеми. У перших двох підземних світах Данте (алегорія земної людини) подорожує у супроводі тіні великого римського поета Вергілія (алегорія мудрості й розуму). Данте бачить страждання грішників, розмовляє з ними, вислуховує їхні схвильовані розповіді. Саме пекло є символом життєвої незгоди. В раю (символ духовної повноти життя) поета веде тінь його коханої Беатріче (алегорія церкви, католицької віри). Тут Данте змальовує блаженство праведників та красу Царства Небесного, яке постає перед ним у сліпучих променях світла (світло — це теж символ).

Данте сподівався, що, читаючи його книгу, людина разом з ним подумки пройде через суворі випробування та страждання, очиститься від гріхів і піднесеться душею до праведного, благочестивого життя. Данте вірить у людину, в її духовні сили.

Здебільшого Данте не вигадував своїх персонажів. Італійці впізнавали в них своїх сучасників. Це були відомі політики,

[1] «Божественна комедія» Данте цитується у перекладі Євгена Дроб'язка.

полководці, воїни, аристократи, ченці та інші духовні особи, поети, авантюристи, злочинці. Оскільки пов'язані з ними події ще жили в пам'яті людей, Данте не розповідає про них до-

Гюстав Доре (Франція). Ілюстрація до «Божественної комедії» Данте

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Символ — назва художніх прийомів, що ґрунтуються на переносному значенні (алегорія, метафора, уособлення тощо). *Алегорія* — різновид художнього символу, коли конкретний предмет чи явище слід розуміти як загальне поняття. Автор прагне донести до читача саме це поняття, щодо якого зображуваний предмет чи явище відіграє допоміжну роль. Наприклад, алегоричні образи вовка і ягняти в байці розкривають поняття сваволі й беззахисності.

Алегоризм поширений у християнській літературі. Так, церква вчить, що в біблійній «Високій пісні» молодий — це алегорія Бога, а молода — алегорія церкви.

Данте пояснював, що його поема має аж чотири смисли, з яких перший — прямий, а другий — алегоричний.

кладно. Це створює певні труднощі для наступних поколінь читачів твору. За шістсот років поема обросла коментарями, без яких її зараз неможливо зрозуміти.

Запитання і завдання

1. Яку мету ставив перед собою Данте, створюючи свою книгу?
2. Чому Данте написав поему не латинською, а італійською мовою?

«ПЕКЛО»

Прочитайте пісню I «Божественної комедії», згадайте біографію Данте. Розкрийте алегоричний (переносний) образ лісу. За допомогою коментарів знайдіть у пісні інші алегоричні образи і поясніть їх.
Прочитайте пісню V «Пекла» і коментар до неї. Як поет ставиться до вчинку закоханих? Чи справедливо він відводить їм місце у пеклі? Як ви самі ставитесь до Паоло і Франчески?

Данте зображує пекло у вигляді величезної вирви, що, звужуючись, спускається до центру Землі. На її краях перебувають грішники. Чим глибше спускається поет колами пекла (а всього їх дев'ять), тим страшнішими стають муки грішників, тим голосніше лунають стогони і зойки мучеників, тим яскравіші спалахи пекельного полум'я. Насильники, що жадали крові ближнього свого, нині захлинаються у кривавій річці. У брехливих пророків голова звернута на 180 градусів назад, щоб вони більше не могли піддурювати людей. Лицеміри ходять в одязі зі свинцю, вкритому оманливим блиском золота. У заздрісників зашиті очі. Гордії, які ніколи ні перед ким не схиляли голови, тепер не можуть підняти її: до шиї прив'язано важкий тягар.

Ось перед нами підступний трубадур (поет-лицар) Бертран де Борн (пісня XXVIII). За життя він посварив своїми зухвалими піснями батька з сином — англійського короля Генріха II і принца Генрі, та й сам воював з рідним братом. За те, що Бертран порушував найсвятіші родинні зв'язки, після смерті його розлучено з власною головою. Він тримає її в руках, і голова розмовляє з Данте, коли той наближається до грішника, щоб вислухати його сповідь.

Поет бачить, як потужний вихор несе коханців, що під впливом чуттєвої пристрасті впали в гріх (алегорія пристрасті). Серед мучеників — карфагенська цариця Дідона (персонаж «Енеїди» Вергілія); давньогрецька красуня Єлена, «за яку в боях лягли війська», бо вона легковажно покинула чо-

ловіка Менелая заради троянського царевича Паріса, внаслідок чого спалахнула Троянська війна; вавилонська цариця Семираміда, що славилася пристрастю до розкошів.

Увагу Данте привертає пара закоханих, які й тут, у пеклі, бояться розлучитися (пісня V). Це Франческа і Паоло:

Як в полум'ї жадоби голуби
У рідні гнізда між зелені крони
Летять на крилах спільної судьби, —
Вони удвох з оточення Дідони
Перенеслись у пітьмі коловій
І стали біля нас без заборони.

Уже це зворушливе порівняння закоханих з голубами показує, що Данте співчуває грішникам. А вислухавши сповідь Франчески, він непритомніє від почуттів, що переповнили його. Та хіба заборонене кохання — гріх перелюбу, який осуджується в Біблії, не заслуговує на довічні муки? Данте побачив у грішниках не злочинців проти моралі, а щирих і ніжних закоханих, у яких на землі було одне багатство — їхнє кохання.

Не закохані порушили мораль, а родичі, які, за звичаями середньовічного суспільства, видали юну Франческу проти її волі заміж за негарного, кульгавого Джанчотто з міста Ріміні. Вони зв'язали Франческу обов'язком, який суперечив прихильності її серця. Коли Джанчотто дізнався, що Франческа та його брат Паоло покохалися, він убив обох.

Про чистий і цнотливий характер їхніх почуттів свідчить і розповідь Франчески. Якось вони з Паоло читали лицарський роман про піднесене кохання лицаря Ланчелота до королеви Дженієври:

Ми прочитали, як тремтів коханець,
Бо вперше в губи цілував самі.
І цей от, мій незмінний співвигнанець,
Мені вуста торкнув, з жаги німий...

В поемі виникає новий погляд на людську долю — земний, людяний. Данте любить людину, він визнає за нею право на земне щастя. Цей погляд поступово стане панівним у наступну після Данте добу Відродження.

У світовому мистецтві пісня V Дантового «Пекла» не раз привертала до себе увагу. До цього сюжету звертались російські композитори: Сергій Рахманінов написав оперу, а Петро Чайковський — симфонічну поему (вона виконується також як балет). Услід за Данте, обидва композитори роблять акцент на глибині та силі почуттів закоханих, засобами музики підкреслюють високий етичний смисл їхніх переживань.

Запитання і завдання

1. Прочитайте пісню XXXIII «Пекла» і коментар до неї. За що Уголіно потрапив у пекло? Яким подіям його життя — суспільним чи приватним — приділяє Данте увагу в поемі? Як поет ставиться до свого персонажа? Сформулюйте своє власне ставлення до Уголіно.
2. У чому трагізм становища Уголіно? Про що згадує сам Уголіно — про свій злочин чи про щось інше? Що особливо завдає страждань Уголіно — його перебування в пеклі чи щось інше?
3. Якщо скористатися словами Данте про «чотири смисли» його твору, який смисл у пісні XXXIII можна назвати головним?
4. Доведіть, що Данте розкриває образ Уголіно з гуманістичних позицій.
5. Поясніть, яке символічне (переносне) значення має в поемі число «три»? Наведіть приклади.

Данте і європейська культура

Іван Франко писав: «Данте являється найвищим виразом, поетичним вінцем та увічненням того, що називається середніми віками... Та рівночасно, як людина геніальна, він усім своїм єством належить до новіших часів, хоча думками і поглядами коріниться в минувшині».

Середньовічне християнство розглядало людину під кутом зору її ставлення до Бога і потойбічного світу. Сам глибоко віруючий, Данте першим почав оцінювати людину відповідно до її земної мети і земного життя.

Данте поглибив поняття про мораль. Він увів її новий елемент — терпимість — і цим зробив гуманнішою. Не лише усталені моральні приписи (наприклад, заповіді релігії), — мораль вироблялася протягом тисячоліть і продовжує вироблятися живим, реальним досвідом людей. Вона постійно вбирає в себе краще з інших культур і релігій. Ця особливість сприймати все найкраще з духовного досвіду інших народів притаманна європейській культурі і називається *відкритістю європейської культури*.

Творчість Данте свідчить: Європа на зламі середніх віків стала на шлях нової культури, основна ознака якої полягає у тому, що людство почало керуватися власним духовним досвідом, здобутим у земному житті.

Завдання

Роздивіться репродукцію картини Леонардо да Вінчі «Джоконда» («Мона Ліза»). Розкрийте образ Джоконди, виходячи із змісту «Нового життя» Данте.

ЛІТЕРАТУРА ВІДРОДЖЕННЯ

В середині другого тисячоліття Європа переживає бурхливе піднесення промисловості і культури, розквіт мистецтв і наук. Цей період дістав назву Відродження (Ренесанс). Саме тоді складаються нові уявлення про світ, людину, її місце на землі та смисл життя. Починають формуватися риси неповторності європейської цивілізації та культури. Закладаються основи сучасного європейського мистецтва.

Формування нового світогляду

Чим же був викликаний корінний переворот в різних галузях людської діяльності, в усіх сферах людського життя?

Після хрестових походів XI—XIII ст. на півдні Європи складається новий суспільний стан бюргерів — вільних, повноправних жителів міста (ремісників і купців). Бюргерство — предтеча капіталістичної цивілізації. В бюргерському середовищі формується нове розуміння життя, в основі якого — бажання людини самій розпоряджатися своєю долею, прагнення до накопичення грошей і до матеріального достатку, ділова завзятість, замилування радощами буття. Думка про потойбічне існування відходить на другий план. А земне життя постає радісним, повнокровним, сповненим світлих надій.

Для успішної діяльності людина мусила глибше вивчити навколишній світ. Відродження — це доба вражаючих географічних та астрономічних відкриттів. У результаті експедицій Васко да Гами, Магеллана, Колумба було відкрито шляхи в Індію, Австралію, Америку і доведено, що Земля — куля. Знамениті астрономи Коперник, Бруно, Галілей дослідили, що Земля — одне з численних тіл, які рухаються навколо Сонця. Ці відкриття сприяли розвитку світської науки, яка оперувала абсолютно новими аргументами та способами доведення, відмінними від богословських. Вони похитнули уявлення про світ, засновані на авторитеті Біблії.

В добу Відродження з'являється нова філософія. Вона утверджує *право людини на щастя вже тут, на землі.* Після загибелі Візантії — Східної Римської імперії — та захоплення її турками (1453) до Італії виїхали візантійські вчені, хранителі античної мудрості. Це стимулювало спочатку в Італії, а потім і в усій Європі інтерес до спадщини античних філософів,

учених, письменників, художників. Нове бюргерство відкрило в античній людині багато рис, подібних до свого світовідчуття. Це життєва активність, закоханість у життя, почуття внутрішньої незалежності і гідності. Доба Відродження — це час захоплення всім античним. Сама назва означає «відродження античності».

Нове відкриття античності

Інтерес до античності ніколи цілком не згасав у Європі, але право тлумачити античність належало церкві. Духівництво намагалося затушувати всі життєлюбні, радісні сторони античної культури. Лише в добу Відродження античність постала повнокровним, прекрасним мистецтвом. В античних мислителів та поетів молоде європейське бюргерство знайшло підтримку мрії про земне щастя.

Віднині для митців Відродження взірцем є канони та критерії античного мистецтва. Архітектори застосовують у своїх спорудах елементи розкішного римського декору і технічні досягнення стародавнього Риму — колони, арки, бані. Скульптори і живописці зображають своїх персонажів в ефектних позах грецьких богів і богинь. Маляри переймають психологізм римського мармурового портрета. Поети вводять у свої твори античні сюжети, наслідують зразки античної трагедії.

З'являється ціла плеяда вчених, які розшукують та видають античні рукописи. Ці вчені називаються *гуманістами* — від слова «гуманус», тобто «людський». Незабаром гуманістами почали називати тих митців Відродження, які, на противагу церковним ідеалам, прославляли людину та ідеал земного щастя.

Гуманістичні ідеали стали панівними в цю добу. Для них характерне сприйняття навколишнього світу не як юдолі печалі, а як прекрасної дійсності. Людина ж згідно з цими ідеалами не грішна і низька істота, а прекрасне і досконале створіння.

Під впливом гуманістичного руху католицька церква теж визнала античне мистецтво і стала схилятися до думки про досконалість і красу навколишнього світу і людини в ньому.

Небачений розквіт мистецтва

Немало митців того часу перебувало на службі у церкви або навіть були духовними особами. Проте за своєю суттю нове мистецтво набуло світського характеру. В живопису з'являються

нові теми, не пов'язані з церквою; художники малюють обличчя мирян — городян, вчених, людей мистецтва, представників знаті. На рубежі XV—XVI ст. жили і творили геніальні італійські художники Рафаель Санті, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті. В їхньому мистецтві людина постає сповненою почуття власної гідності, гордості, рішучою та впевненою в своїх силах. Мотив покори, схиляння перед долею та страждання у них притишується, а то й зовсім зникає.

Зодчі починають дбати про красу не лише церковних, а й звичайних, бюргерських будинків. Похмурі за́мки середньовіччя поступаються місцем просторим палацам, заповненим повітрям та світлом, прикрашеним розписами і скульптурами. У Парижі в цей час зводиться королівський палац Лувр, в Італії — чудові палаццо римської знаті.

Народжується світська музика. У стінах венеціанського собору Святого Марка звучить інструментальний концерт, побудований на танцювальних та пісенних мелодіях простого люду.

В добу Відродження з'являється книгодрукування. Вперше друкувати книжки за допомогою матриць, вирізаних на дерев'яних дошках, став німецький майстер Йоганн Гутенберг (1445). Друкована книжка поступово витісняла рукописну. Настала ера книжної культури.

Реформація. Переворот у світогляді, вихід на передній план стану бюргерів зумовили нове ставлення до католицької церкви. Бюргерство виступило за власну, «дешеву», церкву. Почався рух за оновлення церкви, який дістав назву Реформації. В кількох країнах Європи було створено нову — протестантську — церкву (Німеччина, Швейцарія, Англія та ін.).

Головні постулати протестантської церкви були такі: людина має право на щастя не лише «на тому світі», а й тут, на землі. Людина має право спілкуватися з Богом не тільки опосередковано через церкву, а й безпосередньо, сама. Суть протестантства полягає не в дотриманні обрядів, а в істинності віри. Єдиним джерелом віри є Біблія, а не її тлумачення богословами. Людина несе моральну відповідальність не лише перед Богом, а й перед іншими людьми.

Величезною заслугою протестантського руху перед європейською культурою був переклад Біблії національними мовами. Уряди протестантських країн дозволили віруючим самостійно читати Біблію. Глибоке враження справляв Старий Заповіт.

Поетів, художників, композиторів надихала не тільки антична, а й старозавітна давнина. За мотивами Старого Заповіту створено знамениті живописні полотна Рембрандта ван

Рейна («Жертва Авраама»), Альбрехта Дюрера («Адам і Єва»), Джорджоне («Юдіф»), скульптури Мікеланджело («Мойсей», «Давид»).

Утопічні вчення. Передові люди замислюються над питанням: чи можливе щасливе життя на землі, рівноцінне царству небесному? Виникає новий жанр літератури — *утопії*[1], де змальовується мандрівка на чудесні острови, на яких людське життя протікає безтурботно і радісно, панують любов та повага. Першим зразком зображення такого земного «раю» стала «Утопія» англійського письменника-гуманіста Томаса Мора (1516).

Починають з'являтися нові, гуманістичні теорії виховання людини. В середні віки вважалося, що всю педагогічну премудрість містить у собі Біблія. Але церква готувала людину для потойбічного існування; гуманісти перші замислилися над тим, як підготувати людину для повноцінного, активного і діяльного життя на землі. Цінні думки про земне виховання людини знаходимо в романі Франсуа Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель». Сучасні європейські соціальні теорії та педагогічні й освітні підходи ґрунтуються на ідеях гуманістів.

Трагізм життя. Зміна світоглядних засад, хитання в царині віри, зростання індивідуалізму, жорстока конкуренція — все це робило життя людини Відродження вельми напруженим, навіть трагічним, а в побутовому плані нерідко просто небезпечним. Не було країни, яку б не знекровлювали війни. Зросла злочинність. Суперечки між католиками і протестантами виливалися у XVI ст. у справжні релігійні війни, які переросли в наступному XVII ст. у «світову» війну («Тридцятилітня війна»). Життя людини, незалежно від стану і достатку, перебувало в постійній небезпеці. Бюргери та дворяни-лицарі мандрували у супроводі озброєних слуг. Подорожуючи поодинці, вони насували на лоба капелюха і загорталися у темний плащ, стискуючи під ним ефес шпаги. Література тієї пори розповідає нам про численні вбивства, викрадення жінок, про ватаги лісових розбійників.

В епоху Відродження людина відкрила для себе незнану до цього радість — самостійно приймати рішення, ставити перед собою мету і прямувати до неї. На цьому шляху на неї чатувала небезпека трагічних помилок. Але відмовитися від цієї свободи людина вже не могла і не хотіла. Трагізм існування — характерна риса європейської культури, що робить її несхожою на культуру Сходу.

---

[1] Утопія — це слово придумане Т. Мором, означає «неіснуюче місце».

Періодизація літератури Відродження

Відродження почалося у XIV ст. в Італії, на батьківщині античності. Предтечею Відродження і європейського гуманізму вважається великий поет середньовіччя Данте Аліг'єрі. Найвідомішими письменниками першого етапу — Раннього Відродження — були італійці Франческо Петрарка й Джованні Боккаччо.

Розквіт Відродження в решті країн Європи припадає на XVI ст. Найвидатнішими представниками цього другого етапу доби — Високого Відродження — були Франсуа Рабле і П'єр Ронсар (Франція), Еразм Роттердамський (Нідерланди), Себастьян Брант (Німеччина), Ян Кохановський (Польща) та ін.

До третього етапу доби — Пізнього Відродження (на рубежі XVI—XVII ст.) — належить творчість Вільяма Шекспіра (Англія), Мігеля Сервантеса (Іспанія), Яна Амоса Коменського (Чехія).

Відродження охопило лише країни Західної Європи. Але вільнолюбні ідеї та гуманістичні вчення мали певне поширення і в країнах східнослов'янського світу (Україна, Білорусь, Росія).

Запитання і завдання

1. На які століття припадає розквіт культури Відродження?
2. Які нові риси світогляду почали домінувати в добу Відродження порівняно з середніми віками? Як сприймали люди ідею щастя на землі?
3. У чому близькість ренесансного світогляду до певних рис античного світовідчуття?
4. У чому виражався інтерес митців Відродження до античного життя, історії, міфології, мистецтва?
5. Хто такі гуманісти? Що означає це слово у вузькому (історичному) і широкому (сучасному) значеннях?
6. Як у мистецтві, архітектурі відбилася закоханість митців Відродження у земне життя?
7. Що таке Реформація? Які її постулати?
8. Що ми можемо віднести до беззаперечної заслуги реформаційного руху? Якого значення набув Старий Заповіт для європейської культури доби Відродження?
9. Хто такий Томас Мор і чим він уславився? Що означає назва його головного твору?
10. Наведіть відомі вам приклади, які свідчать про посилення трагізму життя в нову добу.
11. Назвіть три головні етапи Відродження. Чи було Відродження в країнах Східної Європи, на слов'янських землях зокрема?

Вільям ШЕКСПІР

(1564—1616)

Творчість великого англійського поета і драматурга Вільяма Шекспіра — найвище досягнення європейського Відродження. Протягом його життя Англія стала наймогутнішим королівством Європи. Мине ще кілька десятиліть, і англійські мореплавці почнуть завойовувати для англійської корони заморські землі — Америку, Індію, а англійська мова поширіться далеко за межами держави. Всесвітньо відомою стане й англійська література, світова слава якої почалася саме із Шекспіра.

Про життя Шекспіра

Ейвонський лебідь

Портрет Шекспіра в англійському виданні його творів 1640 р. Справжній вигляд автора «Гамлета», очевидно, назавжди залишиться для нас невідомим

В добу Відродження людину цінували насамперед за її особисті достоїнства. Чимало великих людей доби вийшло із соціальних низів. Драматургом-новатором став син шевця Крістофер Ма́рло, який написав «Трагічну історію доктора Фауста» і трагедію «Тамерлан». Простого походження був Волтер Ролей — поет і історик, мореплавець і пірат. Вільям Шекспір також розпочинав свою кар'єру з найпростіших професій у театрі.

Проте тут починаються труднощі з Шекспіровою біографією. Справа у тім, що достовірних даних про великого драматурга майже не збереглося. Відомо, що Шекспір народився у невеличкому місті Стретфорд, що на річці Ейвон. Батько його, Джон Шекспір, був торговцем і мав чинбарню (майстерню, де вичиняють шкури). На час народження Вільяма він розбагатів і навіть був обраний бейліфом (головою міста). В добу Відродження з'явилися шко-

ли, що давали не церковну, а світську освіту. В одній із таких шкіл Вільям до чотирнадцяти років вивчав риторику, латину, Біблію, античну міфологію, літературу, історію. Відомо також, що він одружився з дочкою багатого фермера, став батьком двох дочок і сина.

У двадцять три роки Шекспір залишив рідне місто і переїхав до Лондона. Спочатку він наглядав за кіньми джентльменів, які приїжджали на театральні вистави, потім став суфлером, переписував п'єси, виконував на сцені невеликі ролі, нарешті сам почав писати п'єси. Щоб витримати конкуренцію з боку інших театрів, доводилося багато працювати. Автори п'єс тоді нерідко використовували готові сюжети. Поширеним було «театральне піратство», коли актори іншої трупи нишком записували під час вистави популярну п'єсу, а потім поспішно вчили її у своєму театрі. У деяких п'єсах раннього Шекспіра можна знайти шматки з творів інших авторів.

У 1590-х роках Шекспір написав комедії «Приборкання непокірної», «Сон літньої ночі», «Венеціанський купець», «Багато галасу даремно», «Дванадцята ніч», історичні драми «Річард III», «Генріх IV», сонети, дві поеми. До цього періоду належать шедеври «Ромео і Джульєтта» та «Юлій Цезар». У театрах Лондона відчули, що з'явився новий, сильний талант. Не всім це було до вподоби. Поет Роберт Грін писав про Шекспіра: «Між нами з'явився вискочень, нахаба, ворона, що вбралася в наше пір'я, із серцем хижого тигра під личиною актора. Цей вискочень вважає, що зможе змайструвати білого вірша не згірше від будь-кого з нас. З походження справжній селюк — на всі руки майстер, він вважає себе єдиною людиною в Англії, здатною потрясати нашою сценою» (прізвище Шекспір у перекладі означає «потрясатель списа»). Проте прихильників у Шекспіра було набагато більше. Один з них стверджував: «...якби музи розмовляли англійською мовою, вони говорили б тонко відшліфованими фразами Шекспіра».

«Слуга його величності короля»

Лондон у ті часи був чи не найбільшим культурним містом Європи. В ньому жило до двох мільйонів мешканців. Королева Єлизавета любила музику, літературу, живопис, танці, витончену бесіду, знала кілька іноземних мов. При ній знать почала активно будуватися. Характерна риса нової архітектури, що прийшла на зміну середньовічній, — величезні засклені вікна, через які струменіло сонячне проміння, освітлюючи завішані дорогими гобеленами стіни. В кількох милях від столиці знаходився Оксфордський університет; у ньому бувала сама королева: відвідувала диспути, студентські спектаклі.

У Лондоні було кілька театрів. Епідемія чуми 1592— 1593 рр. тимчасово перервала театральне життя. Коли у 1598 р. побудували театр «Глобус» («Всесвіт»), Шекспір, уже відомий драматург, вкладає в нього свої гроші і стає його співвласником. Завдяки п'єсам Шекспіра «Глобус» був найпопулярнішим театром Лондона.

Хоча в добу Відродження зріс престиж мистецтва, в Англії і актор, і драматург перебували на нижніх щаблях суспільства. Особливо непримиренною була до театру церква. Вона нерідко навіть забороняла ховати померлих акторів на освяченій землі цвинтаря. Тому театральні трупи прагнули заручитися підтримкою якоїсь поважної особи. Шекспірівська трупа називалась «Гурт лорда-камергера».

Працюючи у театрі «Глобус», Шекспір створює трагедії «Гамлет», «Отелло», «Король Лір», «Макбет» та кілька «античних» драм, з-поміж яких виділяється «Антоній і Клеопатра». Ці п'єси прославили Шекспіра як найвидатнішого драматурга світу.

Зовні театр «Глобус» був схожий на круглу башту. Прості люди дивилися виставу стоячи, для заможніших були влаштовані три галереї, а багаті та знатні сиділи у крісла просто на сцені. Сцена дуже видавалась у зал для глядачів. Під час епізодів з поєдинками, що виконувалися за всіма правилами фехтувального мистецтва, глядачі в партері могли переходити з місця на місце, щоб краще спостерігати за акторами. Декорацій не було. Такий театр вміщав до трьох тисяч глядачів. Про початок вистави повідомляли сигналом сурми з даху башти, а під час вистави на башті піднімали прапор.

У театрі грали тільки чоловіки, жіночі ролі виконували юнаки. Можна помітити, що у п'єсах Шекспіра переважають чоловічі ролі.

Автори писали п'єси так, щоб задовольнити всі смаки. Для простих людей було багато поєдинків на мечах. Для вишуканої публіки писали довгі філософські або лірично витончені монологи; простий люд у цей час міг випити кухоль елю (пива), що коштував стільки ж, скільки вхідний квиток — один пенні. У кожній п'єсі, навіть у трагедії, були комічні персонажі. Вводилися фантастичні образи, наприклад Привид батька Гамлета («Гамлет») або три відьми («Макбет»). Вистава супроводжувалася музикою. До нас дійшли фрагменти музики композитора Роберта Джонсона до шекспірівських п'єс.

Після смерті королеви Єлизавети (1603) уже знаменитий гурт бере під свою опіку родина короля Якова I. Тепер трупа називається «Слуги його величності короля». Яків I мало цікавився мистецтвом, у питаннях культури він цілком покладався на церкву. Дедалі менше музикантів лишається при ко-

ролівському дворі, дедалі важче працювати театрам через настирливий нагляд цензури. Сумнішими стають шекспірівські п'єси, рідше звучить у них життєрадісний сміх.

Хто ви, пане Шекспір?

У 1608 р. «Слуги його величності короля» купують собі нове театральне приміщення, де було більше зручностей для вишуканої публіки. Простим людям у ньому вже не було місця. Шекспір мусив орієнтуватися на смаки аристократії. Написав він у ці роки небагато — всього три трагікомедії, кращою з яких є, безперечно, «Буря». Ця зворушлива високопоетична п'єса надихнула великого німецького композитора Людвіга ван Бетховена на створення знаменитої фортепіанної сонати «Апасіоната».

Припускають, що невдовзі після 1610 р. Шекспір залишив сцену і повернувся до рідного міста. Що спонукало його на такий крок, точно не відомо. Він мав чималий капітал, купив будинок у Лондоні. Проте вже нічого не пише для сцени. Із сумом дізнається Шекспір у 1613 р. про пожежу в «Глобусі»; театр, в якому він створив свої шедеври, згорів дотла. Шекспір видає заміж обох своїх дочок (син помер малим). Відчуваючи наближення кінця, Шекспір написав заповіт і через місяць помер (23 квітня 1616 р.). Поховали його у рідному Стретфорді.

«О генію нашої доби! Предмет загального подиву і диво нашої сцени! Сам собі слугуєш ти пам'ятником і вічно житимеш, поки живі твої творіння, а ми живитимемося з них твоїм розумом, підносячи тобі хвалу!» Так писав після смерті Шекспіра англійський драматург Бенджамін Джонсон.

У 1623 р. друзі Шекспіра надрукували всі його п'єси. Їх виявилося тридцять сім, вони заповнили об'ємний том, який назвали «Фоліант». Тепер можна було неквапливо їх прочитати. Взагалі друкувати театральні п'єси тоді було не прийнято. Лише деякі свої п'єси Шекспір видав під час епідемії чуми, щоб матеріально підтримати гурт. Ці невеликого формату книжечки (на поганому папері, з великою кількістю помилок) назвали «кварто» (тобто у четверту частину друкованого аркуша).

«Фоліант» (книга у повний друкований аркуш) також мав чимало помилок. І чим уважніше читали його наступні покоління акторів, тим більше у них виникало запитань. Як добре знав автор звичаї і побут королівського придворного життя! Як тонко знав увесь придворний церемоніал, придворну улесливу мову! Та хіба тільки це? А його вражаючі знання морської справи? Втім, Англія — морська держава, у кожного в родині можна знайти хоча б одного моряка або морського

мандрівника. А його дивовижні знання в галузі психіатрії, різних хвороб? А вражаючі знання про життя комах, птахів, звірів? Хто ж він, наш Шекспір? Як він устиг побувати і придворним, і моряком, і лікарем, і вченим-натуралістом?

Та не поспішаймо з висновками. Тут же ми знаходимо несподівану плутанину. В «Зимовій казці» персонажі два тижні пливуть через якесь Богемське море, а карта показує в цьому місці гори. А ось ще одна подорож через гірське пасмо на морському кораблі у «Двох веронцях»: персонажі в такий спосіб дістаються з Мілана у Венецію! В «Юлії Цезарі» персонажі прислухаються... до бою курантів! В «Антонії і Клеопатрі» єгипетська цариця... грає в більярд! Неприпустимі помилки!

Коли вчені захотіли подивитися в рукописи Шекспіра, щоб якось пояснити ці помилки, з'ясувалося, що не існує жодного рукопису великого драматурга. Але ж мали залишитися хоч якісь документи, написані геніальною рукою? Такі документи знайшли, але Шекспіру в них належав... тільки підпис: на заповіті, на документі про купівлю будинку, на заставній, на показаннях свідка перед судом. Не знайдено жодного прижиттєвого зображення Шекспіра. Бюст на могилі було споруджено лише через кілька років після його смерті.

То чи існував насправді Шекспір? У середині XIX ст. американські вчені висловили припущення, ніби п'єси Шекспіра написані різними людьми і тільки через непорозуміння опинилися в одному томі під прізвищем суфлера й актора.

Ця наукова загадка чекає ще на свого дослідника. Але це не заважає нікому ось уже чотириста років насолоджуватися високим мистецтвом трагедій і комедій, на титулі яких стоїть магічне слово Шекспір.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Проблема авторства і походження творів Шекспіра називається в науці *шекспірівським питанням*. Цікаві дослідження з цього питання написали російські вчені Олександр Анікст («Перші видання Шекспіра») та Ілля Гілілов («Гра про Вільяма Шекспіра, або Таємниця Великого Сфінкса»).

Запитання і завдання

1. Що ви тепер знаєте про долю і суспільне становище театрального актора в єлизаветинській Англії? Яку роль відігравало для театру меценатство вельможних осіб?
2. Опишіть внутрішній вигляд загальнодоступного театру єлизаветинських часів. Що відрізняє його від сучасного театру?
3. Що таке «шекспірівське питання»? Які факти виставляють особу Шекспіра і його п'єси в суперечливому світлі?

СОНЕТИ

«ПІСНІ МОЇ, ЩО СПОВНЕНІ ЛЮБОВІ...»

У 1690-ті роки в Англії захоплювалися поезією. Шекспір теж віддав данину цьому виду творчості. Йому належить 154 сонети. Зразком для нього, як і для інших поетів, був Петрарка, слава якого сягнула за межі Італії. У Петрарки для своїх сонетів Шекспір запозичив головну тему — оспівування жіночої краси і кохання.

У трагічну добу, якою було Відродження, у «війні всіх проти всіх» (за словами англійського філософа Томаса Гоббса) особисті почуття набувають важливого значення для людини. У суворій життєвій боротьбі єдиною опорою нерідко ставали дружба, кохання, духовна близькість.

Читаючи Шекспірові сонети, ми чуємо голос палко закоханого поета. Він не прагне передати якісь зовнішні події, у нього немає розгорнутих описів, портретів людей. Перед нами його роздуми про красу людських стосунків і сутність кохання; поет сумує, ревнує, прощає.

Поступово розкривається історія кохання. Імені коханої поета ми не знаємо, але з сонета 130 зрозуміло, що вона мала звичайну зовнішність: жорстке темне волосся, темно-карі очі, смагляву шкіру. В добу Високого Відродження поети оспівують не ідеальний образ дами, не земне втілення Мадонни, а земну жінку. В сонеті 21 Шекспір навіть пишається тим, що не бере для порівнянь «скарбів земних, перлин всіх океанів, зірок і квітів ранньої весни»:

У вірші правда — понад все для мене,
І я писав, що мила — чарівна,
Хоча від матері лице натхненне,
А не з небес отримала вона[1].

Але кохана поета любить його друга. Проте поет не ревнує: «Не буду я чинити перешкоди єднанню двох сердець...» (сонет 116).

Шекспір ставить дружбу вище за кохання, бо вона безкорислива і не залежить від випадковостей і примх. Він радше кохатиме жінку без взаємності, аби зберегти свою високу приязнь з другом. Шекспір оспівав дружбу в «Ромео і Джульєтті» (Ромео і Меркуціо), в «Гамлеті» (Гамлет і Горацію) та в інших п'єсах.

У сонетах Шекспіра кохання до жінки має яскраво виражений ренесансний характер. Ренесансному характеру переживань людини притаманна виняткова концентрація почуттів,

[1] Сонети Шекспіра цитуються у перекладі Дмитра Паламарчука.

думок і прагнень на одній якійсь меті. Так і любов охоплює всього поета і стає його єдиною метою:

Стомившись працею, чекаю ночі,
Щоб любий сон у ліжку віднайти,
Та мисль моя заснуть тоді не хоче,
Всю ніч до тебе зводячи мости,
Вона іде шляхами пілігрима,
Крізь біль і сум, крізь темряву ночей.
І, не змикаючи й на мить очей,
Я бачу пітьму, що й сліпому зрима ...

Так серцем вічно рвусь я за тобою,
Вночі і вдень не знаючи спокою. *(Сонет 27)*

Кохання — це основна життєва цінність для поета. Поруч з ним «високі титули», «гучна хвала» — ніщо:

Нехай комусь від щедрої планети —
Високі титули, гучна хвала.
Таких дарів не дістають поети, —
Мені зоря любов твою дала. *(Сонет 24)*

Любов — це вірна опора, провідна зоря в буремному морі життєвих знегод. Лише любов може врятувати людину, вказати їй правильний шлях серед блукань та помилок:

Любов — над бурі зведений маяк,
Що кораблям шле промені надії,
Це — зірка провідна, яку моряк
Благословляє в навісній стихії. *(Сонет 116)*

Серед бурхливих, несамовитих пристрастей, якими був позначений час Відродження, кохання вважали найпотаємнішим із почуттів:

Зроста любов моя, всякчас нова, —
Люблю ніжніше, мовчки, до нестями.
Торгує той дрібними почуттями,
Хто серце всім на показ відкрива. *(Сонет 102)*

Найвище призначення кохання — дарувати світові нове життя. Погляд людей Відродження був оптимістичний.

Ти — музика, чого ж музичні звуки
Печаль породжують в очах твоїх?
Чом любиш те, що завдає лиш муки,
Радієш прикрощам і прагнеш їх?

Ті звуки, здружені в однім концерті,
Твій дух бентежать, нищать супокій.
В них докір лиш самотності упертій
І докір безпотомності твоїй.

Чи чуєш ти, як струни дружним ладом
Озвалися на ніжний звук струни?

Неначе пісню, посідавши рядом,
Співають батько, мати і сини.

І звуки ті без слів проголосили:
« В твоїм житті не має соло сили». *(Сонет 8)*

«ЩО ДАЛЬША ПУТЬ — БЕЗРАДІСНІШІ ДНІ»

У Шекспіра чимало віршів, у яких розкривається трагізм людського життя. Людина вподібнюється стомленому мандрівникові:

Як важко їхати вперед мені...
Вже кінь давно стомився, бо на коні —
Вантаж розлуки, туги, безнадії...
О, скільки їхати іще століть?
Ти десь позаду вже, моя надіє,
А біль тупий попереду стоїть. *(Сонет 50)*

Але існує кохання — найвища цінність, і воно допомагає людині вистояти у життєвих знегодах.

Таку думку ми знаходимо в сонеті 66. Вона звучить тут як висновок.

Образ трагічного світу розкривається за допомогою *антитези* (протиставлення). Цей принцип побудови сонета був відкритий ще Петраркою (1303—1374), але в його поезії зіштовхнулися протилежні почуття, які він сам, силою розуму, не міг примирити.

На відміну від Петрарки, у Шекспіра протиставляються суперечності самого життя. Герой навіть не прагне їх подолати. Він вважає, що так було і так буде до скону віку. Але він має свою провідну зорю — високе почуття любові. Він потрібний своїй коханій, а тому забуде про всі життєві прикрощі.

Стомившися, вже смерті я благаю,
Бо скрізь нікчемність в розкоші сама,
І в злиднях честь доходить до одчаю,
І чистій вірності шляхів нема,

І силу неміч забива в кайдани,
І честь дівоча втоптана у бруд,
І почесті не тим, хто гідний шани,
І досконалості — ганебний суд,

І злу — добро поставлене в служниці,
І владою уярмлені митці,
І істину вважають за дурниці,
І гине хист в недоума в руці.

Стомившись тим, спокою прагну я.
Та вмерти не дає любов твоя. *(Сонет 66)*

Цей сонет багато у чому перегукується з відомим монологом Гамлета «Чи бути, чи не бути...», що також містить тяжкі роздуми про смерть.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Метафора — образний вислів, в якому ознаки одного предмета чи дії переносяться на інший за подібністю. У добу Відродження набув поширення *консейт* — ефектна розгорнута метафора, що містить у собі певну загадку для роздумів. Така картина зими посередині літа; її слід розуміти в переносному значенні (сонет 97):

Розлуки час зимою був мені,
Хоч рік сягав лише свого полудня.
Який туман, які похмурі дні,
Яке спустошення і холод грудня!

Запитання і завдання

1. Чому в добу Високого Відродження була популярною лірика, що оспівувала інтимні почуття?
2. У чому полягає ренесансний характер кохання, оспівуваного у сонетах Шекспіра?
3. Що спільного в зображенні кохання у сонетах Шекспіра і Петрарки? Що нового вносить Шекспір у зображення кохання порівняно з Петраркою?
4. Знайдіть і розкрийте метафори у сонетах 8 і 116.
5. Прочитайте сонет 50, знайдіть і розкрийте метафори.
6. Знайдіть і поясніть антитези в сонеті 66.

ДРАМАТУРГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ШЕКСПІРА

Шекспір — насамперед геніальний драматург, творець нового типу драми.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Драма — це призначений для сцени літературний твір, в якому події та характери розкриваються через розмови персонажів — діалоги.

Шекспір віддавав перевагу легендарним або історичним сюжетам, освяченим авторитетом старовини. Такі сюжети підходили для трагедій. Глядачі очікували від театру чогось повчального, прагнули прилучитися до таємниць світу, вважа-

ли, що сюжет, взятий безпосередньо із життя, не мав високого сенсу. Людина минулого не стільки цікавилася новими сюжетами, скільки прагнула розмірковувати над уже відомими. Шекспір і його сучасники брали сюжети з античних міфів, з античної або вітчизняної історії, з легендарного минулого. Більше буденного життя і менше «легендарності» було в комедіях. Зате в них було багато неймовірних пригод, дивовижних збігів, разючих випадковостей, чудес, фантастики.

Щоб зрозуміти п'єсу Шекспіра, намагайтесь: визначити, яку життєво важливу мету ставить перед собою персонаж (1); уважно простежити, за допомогою яких вчинків він її здійснює і хто йому допомагає (2); зробити висновок про результат його дій (3). Якщо у творі є всі ці три компоненти, перед нами — окрема *сюжетна лінія*. В різних п'єсах Шекспіра ми знаходимо від двох до п'яти сюжетних ліній.

Шекспір постійно змінює місце подій, переносить акцент з однієї групи персонажів на іншу. В читача (глядача) виникає враження примхливого переплетіння кількох сюжетів. Цим автор показує взаємозалежність планів, мети, вчинків, долей різних персонажів. Маючи кожний свою мету, люди навмисне чи несамохіть перешкоджають один одному. У трагедіях такі ситуації призводять до трагічного кінця. Так, у «Ромео і Джульєтті» наречений Паріс своїм сватанням, сам не знаючи того, зруйнував щастя закоханої пари і занапастив власне життя. Зіткнення персонажів у комедіях створюють кумедні ситуації. У Шекспіра, як і в житті, плутанина людських намірів приводить однаково і до трагічного, і до комічного. Тому навіть у трагедіях Шекспіра є комічні епізоди та персонажі (в «Ромео і Джульєтті» — це комедійні Мамка і Меркуціо).

Шекспірівський персонаж наділений всіма рисами ренесансної людини. Він не стільки розмірковує, скільки діє. Прийнявши рішення, герой негайно приступає до його втілення в життя. У центрі шекспірівської п'єси — розкриття вчинків людини або здатності людини до активного вчинку. Простування до мети вимагає від героя виняткової концентрації волі, рішучості, мужності, пристрасті, напруження всіх фізичних і моральних сил. Ось чому на сцені нерідко складаються ситуації, які навряд чи можуть трапитися в реальності (як, наприклад, у «Ромео і Джульєтті»).

У Шекспіра трагізм полягає у тому, що справжня сутність речей прихована від людини. В цих умовах вона мусить прийняти безпомилкове рішення, за яке несе відповідальність насамперед перед собою.

Шекспір героїзує людину, її трагічну самостійність у виборі мети і в її досягненні.

Запитання

1. Чого потребував театральний глядач шекспірівської доби?
2. Що таке сюжетна лінія? Яку життєву закономірність розкриває Шекспір, переплітаючи у своїх п'єсах кілька сюжетних ліній?
3. Якими ренесансними рисами наділені шекспірівські герої?
4. У чому полягає концепція трагічного у Шекспіра?

ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ САМОТНЬОГО ПРИНЦА «ГАМЛЕТ» (1601)

У творчості Шекспіра жанр європейської трагедії набув своєї вершинної досконалості.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Трагедія — це драматичний твір, у якому герой опиняється перед нерозв'язними проблемами, що призводять його до загибелі.

Найславетнішою трагедією Вільяма Шекспіра є п'єса «Гамлет, принц данський». На цей сюжет у часи Шекспіра вже існувало кілька трагедій. Шекспір переплітає дві сюжетні лінії: лінію Гамлета, який ставить перед собою і намагається здійснити єдину важливу для нього мету — помститися за вбитого батька; і лінію короля Клавдія, для якого важлива мета — попередити будь-які дії Гамлета, спрямовані проти нього. Отже, це лінія справедливої помсти Гамлета і лінія злочинних дій короля проти Гамлета. Решта персонажів групується навколо Гамлета і Клавдія.

Трагедія написана з дотриманням цілої низки вимог, що висувалися до жанру так званої «трагедії помсти», а саме: інтриган обов'язково загине від власної інтриги, головний герой закохається в дочку свого ворога, а злочин буде розкритий за допомогою відтворення його точної копії у виставі мандрівних акторів.

Прочитайте першу дію трагедії «Гамлет». В яку пору року відбуваються події? Як пояснюють охоронці появу Привида? Якими державними справами зайнятий король? Чи випадково король, відпускаючи до Парижа Лаерта, одночасно відмовляє Гамлету, який хоче повернутися до університету? Які переживання Гамлета розкриваються в його монолозі у другій сцені? Як сприйняв Гамлет звістку про Привида? Про які

стосунки між Полонієм та його дітьми — сином Лаертом і дочкою Офелією — ми дізнаємося з другої сцени? Чому батька і брата непокоїть залицяння Гамлета до Офелії? Про що розповідає Привид Гамлету? З яким почуттям Гамлет ставиться до свого обов'язку помсти? Випишіть слова, якими принц характеризує вищу необхідність свого майбутнього вчинку.

Шекспір написав свою трагедію на основі середньовічної саги XII ст. про принца Амлета, який вдавав божевільного, щоб помститися своїм ворогам. Зв'язок з цим мотивом ми знаходимо в словах Гамлета: «Мені на думку може спасти згодом прикинутися дурником абощо». Помста за вбитого батька не могла спантеличити сина, бо була в ті давні часи узаконеною і вважалася найпершим родинним обов'язком.

Проте Шекспір зобразив Гамлета як свого сучасника. Гамлет навчається в університеті німецького міста Віттенберг, який був у той час осередком вільної думки. Тут він засвоїв головну ідею доби Відродження — ідею поваги до гідності кожної особи, став людиною нової формації, далекою від середньовічних традицій і забобонів. І ось тепер на батьківщині, в Данії, освіченого принца все вражає дикими і грубими звичаями. Поведінка найближчої людини — матері, на його думку, суперечить законам людяності і здорового глузду. Не відразу він повірив у Привида батька. Тепер на ньому — тягар страшного обов'язку: він мусить убити людину. Він робить трагічне відкриття: світ зовсім не такий гармонійний, як йому досі здавалося: «Звихнувся час...» Зображуючи двір короля, сім'ю міністра Полонія, Шекспір розкриває обстановку, в якій доводиться жити і діяти Гамлету. Все тут йому чуже. А близька душа так потрібна йому в цей найважчий момент життя!

Прочитайте другу дію трагедії «Гамлет». З якою метою Полоній посилає слугу в Париж? Чи викликає у вас симпатію цей вияв батьківських почуттів? Про яку подію розповідає Полонію Офелія? Спробуйте пояснити дивну для дівчини поведінку Гамлета, його незвичний зовнішній вигляд. Чому він прийшов до Офелії? Як зустріч з Гамлетом і докладний звіт про неї батькові характеризує саму Офелію? Для чого король терміново викликав з Віттенберга друзів Гамлета — Гільденстерна і Розенкранца? Як раптом змінилося поводження Гамлета при дворі? Простежте уважно, як змінюється настрій Гамлета під час зустрічі з університетськими друзями. Яка причина цієї зміни? Які слова Гамлета свідчать про те, що він ще не втратив віру у вищі людські якості? Уважно прочитайте монолог актора про Пірра, який мстить за смерть свого батька Ахілла. Спробуйте пояснити почуття Гамлета, який слухає цей

монолог, розкрити його неоднозначне ставлення до вчинку Пірра. В чому Гамлет дорікає собі в заключному монолозі дії?

Після страшної ночі на башті Гамлет поспішає до Офелії. Проте дівчина навіть не спробувала з'ясувати, що коїться з принцом. Це було ще одне розчарування для Гамлета — в коханні та коханій. Офелія зрадила його, адже вона не зберегла таємниці свого почуття від інших людей.

Король почав діяти проти Гамлета ще до того, як принц дізнався про його злочин від Привида. Він не відпустив Гамлета у Віттенберг, щоб легше було наглядати за ним, а допомогти королю в цьому мали найближчі друзі принца. Гамлет, не знаючи цього, зрадів, коли побачив їх. Ось у кого знайде він розраду! Але Гільденстерн і Розенкранц уникають відвертої розмови. Гамлет про все здогадується. Відтоді душа його скам'яніла й до них. Гамлет вирішив: нехай вважають його божевільним. Та чи легко постійно бути в масці?

У другій дії вже виявляється трагізм самотності Гамлета. Він хоче знайти душевну підтримку, заспокоїтися серед близьких йому людей — матері, коханої, студентських друзів. Але з'ясовується, що через цих же людей діє король, пильно стежачи за принцом. Коло замкнулося. Тепер ми краще розуміємо і такі символи п'єси: холодний грудень, камінні мури Ельсінора, за якими загублено волю. Єдиний порятунок для Гамлета — приховувати свої справжні думки і почуття за маскою божевільного.

Прочитайте третю дію трагедії «Гамлет». Знайдіть у монолозі Гамлета слова, які розкривають смисл перших його слів: «Чи бути, чи не бути...» Які слова Гамлета в його розмові з Офелією здаються вам найважливішими? Чому король зробив висновок, що не кохання спричинило зміни у поведінці Гамлета? Як видав себе король під час вистави акторів? Яке рішення щодо Гамлета прийняв король після вистави? Чому не вдаються Гамлетові спроби вбити короля? Чи знаходить Гамлет спільну мову з матір'ю?

Третя дія є вирішальною в трагедії. Обидва супротивники вже не приховують своїх намірів. Під час вистави акторів не тільки Гамлет остаточно переконався у вині короля, а й король зрозумів, що Гамлет знає про його злочин.

Гамлет рішуче приступає до помсти; зі свого боку, й король вживає рішучих заходів, аби вбити Гамлета.

Момент драми, коли у стосунках персонажів відбувається важлива зміна, що відкриває шлях до розв'язки, називається

перипетією (від грецького «несподіваний поворот»). Після вистави, коли «маски скинуто», Гамлет стає весь як стиснута пружина. Він розуміє, що й король тепер поспішатиме позбавитися його. Гамлет не хоче вбивати короля, коли той молиться в каплиці, але через кілька хвилин спрямовує проти нього свою зброю, та замість короля гине Полоній.

Так само остаточно з'ясовуються стосунки з іншими, найдорожчими для Гамлета людьми — з коханою і матір'ю. Із затаєною ніжністю звертається до Офелії Гамлет, перериваючи свої смутні думки про смерть; сухо та офіційно звучить після цього її звертання до Гамлета. А намір дівчини повернути листи та подарунки виводить принца з рівноваги, і він починає говорити з нею зухвало і різко. Гамлет віддає належне багатьом цнотам Офелії: вона скромна й гарна, щира й чесна, розумна й добре вихована. Однак їй не вистачає сили волі, самостійності в думках та рішеннях. А саме таку людину хоче бачити коло себе Гамлет у годину тяжких випробувань. Краса і цнотливість — невіддільні чесноти Офелії, але у складній життєвій боротьбі не лише вони служать опорою людині. Гнівно кидає Гамлет в обличчя враженій дівчині слова: «Як підеш заміж, я дам тобі в посаг ось яку напасть: коли б ти навіть була цнотлива, як лід, і чиста, як сніг, однак не втечеш від поговору. Тож іди в черниці!»

Не зразу знаходить Гамлет спільну мову з матір'ю, яка спочатку зверхньо нагадує йому, своєму синові, що вона для нього насамперед королева:

Королева. Забули ви, хто я?
Гамлет. Ні, ось вам хрест!
Ви королева, діверю дружина
І — о, бодай не так! — мені ви мати[1].

Як бачимо, ні з Офелією, ні з матір'ю йому не вистачає щирих стосунків; він хоче, щоб його сприймали насамперед як людину. В цій холодності з боку оточення ще одна риса трагічного становища Гамлета.

Прочитайте четверту дію трагедії «Гамлет». Як допомогла Гамлету роль блазня? У чому дорікає собі Гамлет, спостерігаючи пересування армії норвезького принца Фортінбраса? Знайдіть ключові слова цього монологу (дія IV, сцена 4). Поясніть психологічні причини божевілля Офелії. Чи можемо ми осудити Лаерта за його поведінку? У чому виявляється підступність короля в цій ситуації?

---

[1] Гамлет Шекспіра цитується у перекладі Леоніда Гребінки.

У четвертій дії геніальний драматург послідовно розгортає комічні і трагічні події. Ми дізнаємося про те, чого не знає Гамлет: про зрадницький план убити його. Нещастя з Офелією трапилось за відсутності Гамлета. Напруження п'ятої та шостої сцен створюється додатково тим, що ми ще не знаємо, як склалася доля висланого в Англію принца. Записка від нього, яку читає король, не прояснює всіх обставин того, що з ним відбулося, а лише посилює напруження.

Та все наше співчуття в цій дії належить нещасній Офелії. Незахищеність характеру, слабкість волі, непристосованість до життєвих випробувань вирізняють Офелію з-поміж рішучих та мужніх героїнь Шекспіра — Джульєтти («Ромео і Джульєтта»), Дездемони («Отелло»), Корделії («Король Лір»).

Офелія стала жертвою суворого батьківського виховання та придворного етикету. Деякі риси — щирість, безпосередність — доводилося їй викорінювати у собі, деякі — пустотливість, веселість — були знищені в ній вихованням. Вона не вміла боротися за своє кохання. Офелія душевно надломилася, коли раптово втратила всіх близьких — батька, вбитого Гамлетом, брата, що вирушив до Парижа, Гамлета, який порвав з нею, а потім з незрозумілої їй причини залишив Данію.

Прочитайте п'яту дію трагедії «Гамлет». Чому на кладовищі, після розмови з гробокопом, життя здається Гамлету особливо безглуздим? Чи здогадується Гамлет про злочинний намір короля, приймаючи запрошення на турнір? Як Гамлет ставиться до Лаерта? Чому він називає його «шляхетним молодиком»? Чому Гамлет передає трон Фортінбрасу? Порахуйте, скільки часу минуло від появи Привида до здійснення помсти. Чи справедливо дорікати Гамлету, ніби він постійно зволікає з помстою?

Гробокопи в єлизаветинському театрі належали до комічних образів. Розмова Гамлета з одним із них відбувається в комічному стилі. Але цей комізм посилює трагічне напруження дії. Адже глядачеві відомо те, чого ще не знає Гамлет: могила призначена для його коханої.

Розмова з гробокопом на кладовищі в день похорону Офелії свідчить, що шлях розчарування Гамлета в житті довершено. Месник втратив вищий сенс помсти. Він може покарати зло людське, але ж у світі, як він вважає, панує вище зло — смерть. Гамлет втратив те, заради чого варто було жити: кохану, друзів. Тепер тільки обов'язок перед батьком, слово честі примушує його довершити помсту. Ось чому, хоча помста звершена наприкінці п'єси, зло не покаране. Гамлету не вдалося здій-

снити свою головну мету. Згадаймо: «Звихнувся час. О доля зла моя! Чому його направить мушу я?» Час «звихнувся», і ніщо не в змозі виправити його. Сумний висновок, до якого приходить Гамлет, і разом з ним автор, робить цей твір Шекспіра найсумнішим, найтрагічнішим з-поміж інших його п'єс. Ми відчуваємо, що життєствердні ідеали Відродження переживають кризу.

Три месники й один мудрець

Нерішучий месник! Такий докір тяжіє ось уже чотириста років над благородним принцом. Ніби залишити людині життя — злочин, ніби й не існує священної заповіді: «Не вбивай!» Але якщо підрахувати, скільки днів тривають події п'єси, то не можна сказати, що Гамлет зволікав з помстою.

Що ж створює враження уповільненого темпу подій п'єси? Це такий прийом композиції, як *монологи* — промови дійової особи, звернені до себе або до інших осіб. Гамлет у монологах аналізує свої переживання, дає оцінку своїм вчинкам. Роздуми людини про саму себе називаються *рефлексією*. Монологи Гамлета носять рефлексивний характер. Для людини, що занурюється в себе, навколишній час і простір ніби припиняють існування. Це враження і намагався передати Шекспір. Цим самим він підніс значення внутрішнього світу свого героя.

Прочитайте і проаналізуйте монолог Гамлета (дія III, сцена 3).

Чи бути, чи не бути? — Ось питання.
Що благородніше? Коритись долі
І біль від гострих стріл її терпіти,
А чи, зітнувшись в герці з морем лиха,
Покласти край йому? Заснути, вмерти —
І все. І знати: вічний сон врятує,
Із серця вийме біль, позбавить плоті,
А заразом страждань. Чи не жаданий
Для нас такий кінець? Заснути, вмерти.
І спати. Може, й снити? Ось в чім клопіт:
Які нам сни присняться після смерті,
Коли позбудемось земних суєт?
Ось в чім вагань причина. Через це
Живуть напасті наші стільки літ.
Бо хто б терпів бичі й наруги часу,
Гніт можновладця, гордія зневагу,
Відштовхнуту любов, несправедливість,
Властей сваволю, тяганину суду,
З чесноти скромної безчесний глум,
Коли б він простим лезом міг собі

Здобути вічний спокій? Хто стогнав би
Під тягарем життя і піт свій лив,
Коли б не страх попасти після смерті
В той край незнаний, звідки ще ніхто
Не повертався? Страх цей нас безволить,
І в звичних бідах ми волієм жити,
Ніж линути до не відомих нам.
Так розум полохливими нас робить.
Яскраві барви нашої відваги
Від роздумів втрачають колір свій,
А наміри високі, ледь зродившись,
Вмирають, ще не втілившись у дію.
Але тихіш! Офелія! Згадай
Мої гріхи в своїй молитві, німфо.

Перші слова для Гамлетового монологу Шекспір знайшов у давньогрецького філософа Парменіда, в якого вони звучали так: «Чи бути чи зовсім не бути — ось тут розв'язання проблеми». Цей факт свідчив і про філософську обізнаність Шекспіра, і про його намір виділити прагнення Гамлета по-філософськи осмислити життя.

Шекспірівський глядач не вбачав у поведінці принца слабкодухості та нерішучості. Він угадував у ній якесь нове ставлення до життя. Гамлет не хотів діяти відповідно до традиційного, усталеного порядку, якому на сторінках цієї самої трагедії підкорялися інші месники: Пірр, Фортінбрас, Лаерт.

Пірр. Це персонаж монологу мандрівного актора, герой «Енеїди» Вергілія (II, вірші 438—558). Він убиває Пріама і Гекубу, навіть не замислюючись над цінністю людського життя. Він підкоряється не тільки гніву, а й стародавньому звичаю кривавої помсти. Родовий звичай і є мораллю Пірра; в цьому неписаному, але обов'язковому законі полягає виправдання його жорстокості.

Характерно, що у Шекспіра Гамлет намагається підбадьорити себе зовсім не прикладом кровожерливого Пірра. Його вражає надзвичайна схвильованість актора, який читає монолог:

Що він Гекубі, що йому Гекуба,
Щоб побиватись так? Що б він вчинив,
Якби таку, як я, він мав причину?

Фортінбрас. Норвезький принц — ще один месник (дія I, сцени 1 і 2; дія II, сцена 2; дія IV, сцена 4; дія V, сцена 2). Колись батько Гамлета здобув чесну перемогу над королем Фортінбрасом і отримав від нього як викуп частину земель. Принц Фортінбрас, син загиблого, тепер намагається силою відібрати їх назад. Щоправда, пізніше, під впливом рідного дядька, він відмовляється від цього наміру. Але його честолюбство і жа-

доба реваншу не вгамовуються. І він веде свою армію на завоювання в далеку Польщу. «Звитяжний Фортінбрас» здобуває перемогу. Він також не замислюється над ціною людського життя і готовий жертвувати своєю армією заради шматка території, «де всім цим воякам не розвернутись, де навіть і землі навряд чи стане полеглих поховать». Фортінбрас — фанатик однієї ідеї, яка захоплює його цілком. Його совість не страждає: вбивати людей і проливати кров — його право, гарантоване кодексом лицарської честі.

Дізнавшись про смерть усіх данських можновладців, Фортінбрас стає королем Данії, бо не сумнівається, що має на це королівство права. У нього дістане волі й рішучості кровопролиттям відплатити за образу чи замах на особисту честь, і всіх ворогів держави в разі необхідності стратити, і народне повстання придушити. Віддавши останню шану мертвому Гамлету, Фортінбрас спішить заспокоїти народ, щоб запобігти «лиха, змов чи бунту».

Лаерт. Він постає перед нами в останньому акті як месник за свого батька, помилково вбитого Гамлетом у кімнаті королеви. Крім того, Лаерт вважає Гамлета винним у загибелі сестри Офелії. Шекспір показує емоційність, бурхливість почуттів Лаерта. У своїх вчинках він підкоряється першому поруху душі. Але це і є слабкою рисою його вдачі, якою скористався Клавдій і спритно роздмухав гнів Лаерта проти Гамлета. Переживання Лаерта настільки сильні, що відразу переходять у дію; йому не вистачає розсудливості. Отямившись від спалаху гніву, він готовий розкаятися у вчиненому. В останню мить він розуміє, що був уведений в оману щодо Гамлета, і розповідає йому про отруєний меч. Головна особливість Лаерта саме в тому, що він діє під впливом чужої волі і покладається на чужий авторитет. Це — тип фанатика сліпої віри. У своєму вчинку (навмисне і підступне вбивство Гамлета) він повністю покладається на волю й авторитет короля Клавдія. Його сумління спокійне, бо він знає, що всю відповідальність за його вчинок бере на себе людина інша і, що важливо, вища за статусом. Лаерт — втілення психології юрби в одній особі. Він також не має свого індивідуального сумління.

Гамлет. На відміну від цих героїв, Гамлет прагне усвідомити особисту відповідальність за вчинок — вбивство, не виправдовуючи його ні родовим звичаєм (як Пірр), ні кодексом честі (як Фортінбрас), ні чужим авторитетом (як Лаерт).

Вершачи навіть справедливу помсту, Гамлет розуміє, що піднімає руку на безцінний скарб — людське життя. Людина для нього не гріховна і не мізерна істота, як вчили у середні віки, а «окраса всесвіту», «вінець всього сущого», вона «шля-

хетна розумом», «безмежна хистом», «дією подібна до янгола, тямою — до божества».

Ці шляхетні уявлення про людину, що їх виробило Високе Відродження, наприкінці доби вступили в протиріччя з реальним життям, в якому існують далеко не досконалі люди, а безвольні, як Офелія, легковірні, як Лаерт, слабкодухі, як королева, підлі, підступні і зрадливі, як Клавдій, Полоній, Гільденстерн і Розенкранц. Якою ж є справжня людина — та, ідеальна, що існує у філософії Парменіда і Платона, у мріях гуманістів, чи ця земна, реальна — слабка та нікчемна? Яку ж людину ми любимо?

Шекспір ставить по-філософському складне питання, на яке не дає відповіді. Ми лише інтуїтивно відчуваємо правоту Гамлета, бо його вагання продиктовані шляхетними міркуваннями. Питання про справжню сутність людини лишається найскладнішим і в наш час.

Запитання і завдання

1. Подумайте і скажіть, чи несе людина персональну відповідальність за вчинок, який дозволяється традицією чи громадською думкою, якщо навіть цей вчинок спричиняє страждання іншим (війна). Згадайте людей, які рішуче виступили проти усталених традицій, пожертвувавши заради цього життям, і своїм вчинком визначили новий напрям у розвитку культури.
2. Від чого залежить розвиток культури: від збереження традицій чи від їх зміни? Яка роль належить окремій особистості?

ПОЕТИ БАРОКО

«Щось у безодню всесвіт наш несе»

XVII століття — трагічний час в історії Європи. Спалахують війни, відбуваються революції. Людям здається, що похитнулися основи світобудови. Король — «помазаник Бога на землі» — опора для підданих, захисник своїх васалів. Але в Англії повстає народ, і королю Карлу відрубують голову, ніби злочинцеві. Що може бути надійніше від віри в Бога, від церкви, яка захистить нужденних, утішить нещасних? Але німецький богослов Мартін Лютер звинувачує самого Папу Римського в аморальності й злочинності. А у Швейцарії богослов Жан Кальвін намагається побудувати республіку і в ній втілити в усій її чистоті й правдивості релігійну віру, яку нібито занапастили католики за півтори тисячі років. Як усе це збагнути людині, яку століттями привчали до слухняності і покори, привчали довіряти чужому слову — слову того, хто вищий за неї: короля, сеньйора, священика?

Звелася люта велич нанівець —
Так церква у вогні знайшла кінець.
Вітрила ремонтує екіпаж,
Немов лахміття, звис наш такелаж,
Уламки скрізь. У тій шаленій грі
Було сигнальні збито ліхтарі...

(Переклад Віктора Коптілова)

Так відтворює свою епоху в образі страшної морської бурі англійський поет Джон Донн (1572—1631). Де ж людині знайти моральну опору і душевні сили? Кому тепер вірити? Справді, «звихнувся час», як сказав Гамлет. А Джон Донн вважав: «Щось у безодню всесвіт наш несе» і писав:

Мету я втратив. Жити без мети,
Коли ти боягуз, — не зможеш ти.
За кожний хибний крок, за день в борні
На нас чигають муки престрашні,
Нам доля заздрісна готує кари,
А ми не відведем її удари.
Чи нам про вітер на морях благати?

Чи ще снігів на полюси додати?
Який нещасний нині чоловік!
А ким він був у попередній вік?
Він був ніщо! Та й ми — на що ми годні?
Хіба здолать нам злигодні природні?
(Переклад Віктора Коптілова)

А справді, чи така вже безсила людина? Філософи XVII ст. казали: Бог дарував людині розум і серце. Людина має покладатися на себе, на свій розум і серце. Вона сама мусить осягнути навколишній світ. А світ такий чудовий, привабливий, загадковий! І людина захотіла глибше зрозуміти його, довіритися власному досвіду.

Та чи немає тут протиріччя: відбувся розкол церкви, трони під монархами захиталися, вся Європа — мов палуба корабля під час бурі, і водночас людина відкриває радість пізнання світу з його нерозгаданими досі таємницями? Протиріччя, суперечливість думок і почуттів — це ще одна особливість нової доби — *доби бароко.*

Якщо головним для Відродження був пристрасний вчинок у світі (згадаймо Ромео і Джульєтту, Дон Кіхота), то для доби бароко головне — пристрасні роздуми про світ.

«Мисляча очеретина»

Та чи зможе людина осягнути таємничий світ сама, полишена на власний розум? Чи не слабкі її сили для такого завдання?

І тут людство робить ще одне важливе відкриття: наші знання про світ завжди будуть неповними, завжди відносними. Це розходилося із твердженням церкви про те, що досить людині вірити в Бога і вона осягне найвищу, найголовнішу істину про світ. Виявляється, істина безкінечна, непізнавана до кінця, а розум може лише трохи підняти завісу над нею. «Наш розум — що слабке полум'я свічки у цілковитій темряві», — вважав іспанський драматург Педро Кальдерон. «Людина — вічна дитина з її слабким і наївним розумом», — стверджував німецький письменник Якоб Гріммельсгаузен. Людина недосконала, погоджувався з ними французький філософ Блез Паскаль, але тільки людина мислить («людина — це мисляча очеретина»), і в цьому — її порятунок та опора в житті. Людина гнеться під ударами долі, як очеретина гнеться від вітру, але сила розуму не дає їй зламатися.

Досі ми говорили про радість відкриття нового. А що ж справді нового відкрила людина у світі, який донедавна був для неї «грішним світом», «долиною плачу і печалі»?

Вирушали в далеку подорож кораблі на відкриття нових земель, нових шляхів, нових континентів. Націлювалися в небо підзорні труби, озброєні чарівним збільшувальним склом, щоб по-новому побачити небо і зорі. Джон Донн писав:

Меридіани взявши й паралелі,
Людина сітку з них міцну сплела
І небо раптом у полон взяла.
Яка на небо лізти нам потреба?
Вже ми стягли собі на землю небо
І загнуздали табуни зірок,
Щоб нам корився їх химерний крок.
(Переклад Віктора Коптілова)

Наука астрономія підказувала незвичні поетичні образи. Співвітчизник і сучасник Джона Донна — Джон Мільтон описує у своїй поемі на біблійний сюжет «Втрачений рай» щит Сатани, який був настільки великий, що:

У небі металевий круглий диск
До Місяця подібний був, коли
Його крізь скло оптичне уночі
Мудрець тосканський пильно розглядав.
(Переклад Бориса Шалагінова)

«Мудрець тосканський» — це Галілео Галілей, який постраждав від інквізиції за свої наукові переконання.

Із захватом й острахом заглядає в безкінечний всесвіт російський поет і вчений Михайло Ломоносов:

Раскрылась бездна, звезд полна.
Звездам числа нет, бездне — дна.

Запрацював друкарський верстат, винайдений у Німеччині, — і слово істини, що належало небагатьом обраним особам, тепер розлетілося по Європі у вигляді друкованих книжок. Було перекладено живими мовами і надруковано Біблію — тепер кожний віруючий міг сам спілкуватися з Богом і розмірковувати над вищою мудрістю. І це були ще не всі дива, що їх відкривала для себе людина.

В добу бароко одні мислителі підносили велич і гідність людини (Джон Мільтон), інші сумнівалися, чи спроможна людина застосувати собі на користь знання і мудрість. Французький мислитель Мішель Монтень писав: «Людина — це дивовижна істота, яка вічно метушиться, вагається, змінюється». На його думку, все, що знає людина про світ, це лише її уява: «Людей тривожать не самі речі, а уявлення, які вони створили про них». Монтеня підтримує його співвітчизник Франсуа Ларошфуко: «Людині нерідко здається, що вона володіє собою, а насправді *щось* володіє нею».

Ось ми наблизилися до кардинального питання всієї доби бароко — про свободу людини. Чи вільна людина у своїх вчинках, думках, бажаннях?

Знов афоризми: «Людина — це глина в руках гончара» і «Людина — це камінь, кинутий у повітря з пра́щі» (голландський філософ Барух Спіноза). Хто ж цей «гончар»? Чия рука кидає камінь у повітря? Чи є відповідь на ці питання?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Для доби бароко характерно те, що знання про людину виражали не в абстрактній формі, а образно й емоційно. Тому поширився жанр *афоризму* — узагальненого судження у стислій, художньо ефектній формі, в основі якого нерідко лежить логічно несподіваний поворот думки.

СТИЛЬ БАРОКО

Бароко — це назва художнього стилю. Спочатку цей термін вживали стосовно до архітектури й образотворчого мистецтва XVII ст., щоб наголосити на їх відмінності від мистецтва попередньої доби — Відродження. Потім його поширили на музику і літературу. Тепер так нерідко називають всю культуру XVII ст.: доба бароко. А саме слово «бароко» походить від португальського *la perrola baroca* — перлина (або мушля з перлиною) незвичайної форми.

Художній стиль бароко яскраво виявився в архітектурі. Фасади споруд прикрашали вигадливим орнаментом, хвилястими лініями й завитками, які нагадували мушлі, гребені морських хвиль і передавали неспокійний, схвильований рух. Прикрасами служили й людські постаті в античному одязі, які називалися *алегоріями* і мали означати Славу, Велич, Любов, Віру, Справедливість, Звитягу, Війну, Смерть... У Західній Європі в стилі бароко побудовано католицький храм Святого Петра в Римі. Стиль бароко в архітектурі православної церкви яскраво представлений в Україні.

У театрі новим бароковим жанром стала *опера*; в ній персонажі не розмовляли, а співали у супроводі групи музикантів — оркестру. В опері розігрували сюжети з античної чи старозавітної міфології. Оперна вистава вражала пишністю, святковістю, яскравими барвами костюмів і декорацій, танцями і хорами.

Стилю бароко в літературі притаманні вишукані і складні для розуміння метафори, символи, алегорії. Наприклад, у Джона Донна:

Пішов останній акт моєї драми,
Остання миля мандрівок моїх,
Все швидший рух до рубежів сумних,
До всім навстріч розчахнутої брами.
(Переклад Віктора Коптілова)

Поети оспівують красу життя як скороминущу, а відтак — ще привабливішу. Іспанський поет Луїс Гонгора-і-Арготе (1561—1627) склав такий сонет:

Вже тричі Аквілон[1] несамовитий
Зелених нив незайманість терзав,
І тричі Феб[2] оновлений вставав
Колхідське золоте руно зігріти,
Відколи йду я — намертво пробитий
Стрілою — скрізь, де голос твій лунав,
О наймиліша, де по морю трав
Німими знаками палають квіти.
В траві не видно крапелин рудих
Моєї крові. Твій політ — із тих,
Що в небі грають диво-кольорами.
Аж наостанку пастухи за нами
Слідами йдуть, що на землі ми їх
Лишаємо: я — кров'ю, ти — квітками.
(Переклад Михайла Москаленка)

Мистецтво бароко вже не просто розважало чи давало відпочинок, — воно спонукало до роздумів про життя, його загадковість, красу, трагізм. У мистецтві бароко чимало роздумів про смерть, але це означало тільки одне: воно закликало людину дорожити життям, прожити його осмислено, наповнити духовним змістом.

Запитання і завдання

1. Як ви розумієте твердження про те, що в добу бароко людина була полишена на власний розум?
2. Прочитайте наведені в підручнику афоризми мислителів доби бароко і поясніть їх зміст. Розкрийте їх метафоричну форму.
3. Прочитайте наведені у підручнику поезії, знайдіть у них метафори та інші символи, розкрийте їх зміст.
4. Знайдіть у підручнику приклади, які свідчать, що людину доби бароко приваблювали піднесені питання та масштабні проблеми, які виходили за рамки її повсякденного життя.
5. Які нові цінності утвердились у свідомості людини в добу бароко?
6. Яка відмінність між поняттями «доба бароко» і «стиль бароко»? Напишіть твір про людей *доби бароко*, їхні уявлення про життя і поясніть, як вони відбились у *стилі бароко*.

[1] Аквілон — північний вітер, зима (римська міфологія).
[2] Феб — бог сонця, сонце (римська міфологія).

Педро КАЛЬДЕРОН
(1600—1681)

Педро Кальдерон де ла Барка — видатний іспанський драматург доби бароко. Він був нащадком знатного дворянського роду. У двадцять п'ять років Кальдерон став головним автором п'єс для придворного театру і для релігійних вистав під час церковних свят. У п'ятдесят років прийняв духовний сан і згодом став сповідником іспанського короля Філіпа IV.

Уся творчість Кальдерона (майже сто сорок п'єс світського і вісімдесят п'єс релігійного змісту) — це напружені роздуми про сенс людського життя. Людина у світі не сама, її буття тісно пов'язане з іншими людьми, з природою, з Богом, з історією. Чи завжди пам'ятає людина про це? Може, всі її негаразди від того, що вона нічого не хоче бачити далі своїх буденних клопотів?

Кращі герої Кальдерона намагаються осягнути таємничі, але всемогутні зв'язки у світі і зрозуміти своє місце в ньому.

У драмі Кальдерона «Життя — це сон» загадковий в'язень Сехисмундо з вікна своєї темниці спостерігає за радісним польотом птахів у вільному небі і тяжко тужить:

Ох, я нещасний! Ох, я безталанний!
Боже правий, змилостився,
Заміни на ласку гнів!
Чим тобі я завинив —
Тим хіба, що народився?
Безперечно, провинивсь я
Саме цим в очах твоїх...
Злочин свій я визнаю.
Та скажи мені, Всевишній,
Чи один я в Тебе грішний?..
Родяться ж і інші тварі,
То й вони провинні теж,
А Ти блага їм даєш,
Про які я тільки марю.
Родиться на світі птах,
Гарний, мов перната квітка
Чи яка крилата вітка,
І шугає в небесах,
Куди хоче — мах, мах, мах —
По ефірному роздоллі.
Десь там є кубельце долі,
Хоч сиди, а хоч лиши...
В мене, Боже, більш душі.
Чом же маю менше волі?

(Переклад Миколи Лукаша)

Родиться у світі звір і «жорстоким мимоволі стає в хижому околі»:

В мене більше доброти,
Чом же маю менше волі?

Родиться у хвилі риба, «німий виплодок морський», і, «своєму вірна трибу», ходить «по підводнім видноколі»:

В мене більше розуміння,
Чом же маю менше волі?

Родиться в яру струмок «і радіє своїй долі»:

В мене більше почуття,
Чом же маю менше волі?

Сумніви не дають спокою Сехисмундо. Така прекрасна природа навколо нього, а він такий нещасний. Чому? Чи є тут якийсь смисл?

Бартоломео Естебан Мурільйо (Іспанія). **Апостол Петро у в'язниці.** 1667 р. Світ — це в'язниця, звільнити з якої може тільки сила віри. Ця поширена в добу бароко думка виразно втілена у картині в алегоричній формі

Щоб людині — ні, не вірю! —
Господь Бог того не дав,
Що так щедро дарував
Річці й рибі, птиці й звірю?!

Вежа, в якій ув'язнено Сехисмундо, — це бароковий символ людського життя. Та і як міг інакше думати зразковий католик Кальдерон у країні, де навіть до королівського палацу Ескоріал придворні з'являлися вдягнені у чорне — колір смирення і смерті?

Проте не назавжди позбавлений волі загадковий в'язень. Доведеться пізнати йому й інше життя — на свободі. Усе, що переживе Сехисмундо, приведе його до мудрості, про яку він навіть не здогадувався.

«Де закон, що ставить міру?» Сехисмундо сам, добровільно обмежить своє життя тим вищим законом, який відкриє для себе. Але це буде лише наприкінці драми. А поки що ми знайомимося з історією його ув'язнення.

Коли у польського короля Басиліо народився син, він звернувся до астрології і з жахом дізнався, що зірки віщують новонародженому лиху долю: ставши дорослим, дитя скривдить свого батька і виявить інші риси свого жорстокого характеру. Як бачимо, думка про те, що правитель мусить бути мудрим і добрим, стала вже набутком суспільної свідомості у XVII ст. Тож Басиліо наказав замкнути дитину у вежі. Так з'явився загадковий в'язень.

Минуло багато років. Басиліо постарів і став думати, кому передати трон. І тут він згадав про сина. А що як астрологи помилялись і син буде порядною людиною?

За наказом короля Сехисмундо приспали і перенесли в палац. Коли він прокинувся, то не зрозумів, де знаходиться. Його оточують слуги, з ним говорять поважні персони, він мусить приймати важливі державні рішення. Він — король!

На жаль, зірки віщували правду. Першого ж дня свого правління Сехисмундо виявив дикий, невгамовний норов. Тож Басиліо вирішив повернути його у в'язницю. Коли юнак наступного ранку прокинувся, то побачив себе на соломі, у ланцюгах. Тюремник Клотальдо сказав йому, що все пережите ним напередодні було сном. Жаліючи Сехисмундо, Клотальдо пояснив: він прокинувся через те, що заподіяв багато зла. Якщо ж він буде добрим, ласкавим до людей, то сон його триватиме довго, безкінечно.

Ось вона — істина, яку відкриває для себе Сехисмундо: людині не дано вибирати між сном і реальністю, її доля завжди у чиїхось чужих руках. Залишається змиритися. Але й у земній неволі людина є вільнішою від вільних птахів, звірів, риб однією своєю рисою — тільки людина може творити добро.

Все ж бо правда! Загнуздаєм
Честолюбство і злобу,
Це шаленство й лють сліпу,
Якщо снити знов бажаєм,
Адже ми перебуваєм
В світі, повнім таїни,
Бо життя – це сон чудний.
Знаю з досвіду, що всюди
Тут живуть сновиддям люди,
Поки збудяться вони.
Снить король, що він правує
В королівстві тут і там,
Все вирішуючи сам;
І хвала, яку він чує,
Наче вітер, лине всує;
І на попіл голосну
Смерть оберне (чи збагну?).
Хто б хотів королювати,
Коли б знав, що має встати
Збуджений від смерті-сну?

Влада, «честолюбство і злоба», багатство, лестощі — це недостойно людини і робить її невільною, так само, як і інші своєкорисливі бажання.

Снить багач, що він, багатий,
Лупить гроші так і сяк;
Бідний снить, що він, бідняк,
Мусить пріти й заробляти;
Снить же той, хто взявся драти,
Снить, хто гнеться й хто згина,
Снить господар, снить жона
І, як видно, всі на світі
Снять, спокусами повиті,
Хоч цього ніхто не зна.
Сню, що тут в'язниця тьмяна,
Я в залізних ланцюгах,
А раніш себе у снах
Бачив я щасливим зрана.
Що таке життя? Омана!
Що таке життя? Це скон,
Це ілюзій всіх полон,
Чорна тінь і страховіття;
Все життя — це лиш сновиддя,
А сновиддя — тільки сон.

(Переклад Михайла Литвинця)

Наступної ночі Сехисмундо знов таємно перенесли до палацу, і він прокинувся королем. Та чи прокинувся він? Юний король знав, що його вчинки, як уві сні, не вільні. Вони обмежені законом: він мусить бути добрим. Але це радісна неволя!

Тільки-но людина приймає цей закон, вона відчуває себе вільною. У драмі Кальдерона сон — це бароковий символ життя, в якому людина по-справжньому вільна робити тільки одне — чинити добро.

На цьому п'єса не закінчується, в ній відбувається ще багато цікавих подій. Кожний герой зрозуміє свою істину і знайде своє щастя. А Сехисмундо стане зразковим правителем. І всі вони збагнуть єдину істину: вільною людину роблять любов, милосердя, доброта.

Запитання і завдання

1. Розкрийте основні барокові символи драми Кальдерона «Життя — це сон».
2. У чому повчальний сенс драми? Чи погоджуєтесь ви з її основними висновками?
3. Спробуйте уявити, у чому виявляться риси Сехисмундо як зразкового правителя.
4. Як ви вважаєте, чи вільніша людина від тварин, які вільно живуть на природі? Чим воля людини відрізняється від волі тварин?

Жан-Батіст МОЛЬЄР
(1622—1673)

Доба Мольєра

Якось французький король Луї XIV запитав одного придворного, хто з письменників своєю творчістю прославить час його правління, і був дуже здивований, почувши відповідь: Мольєр! І дійсно, XVII ст. у французькій літературі — *добу класицизму* — нерідко називають ще добою Мольєра.

За правління Луї XIV (1661—1715) Франція перетворилася на наймогутнішу державу Європи. Король вважав себе наступником римських імператорів, а свій народ — нащадками римлян. Він зосередив у своїх руках абсолютно всю владу, тому весь політичний устрій у Франції дістав назву абсолютизму. Наслідуючи Октавіана Августа, Луї XIV оточив себе поетами, художниками, митцями, щоб вони прославляли могутність і пишноту його правління. Французький двір став центром мистецтв і законодавцем смаків. Знатні люди Німеччини, Росії, інших держав намагалися наслідувати звичаї, моди, розкіш Парижа.

Мольєр

Визнавалося, що саме класицизм якнайкраще підходить для виховання здорового глузду, громадянських почуттів, відданості королю й монархії. До найвидатніших письменників доби належали П'єр Корнель (трагедія «Сід») і Жан Расін (трагедії «Федра» й «Андромаха»). Вони були переконані, що в душі людини постійно точиться боротьба між здоровим глуздом і пристрастями (палкими почуттями), наприклад між громадянським чи моральним обов'язком і коханням. Нерідко просто неможливо примирити ці протилежні переживання. Але справжня людина діятиме завжди відповідно до вимог розуму й обов'язку, якщо навіть її почуття від цього страждатимуть.

Класицистом був і Жан Лафонтен. Він запозичив багато сюжетів для своїх байок у стародавнього грека Езопа, а після Лафонтена ці сюжети поширилися в інших літературах, зокрема в російській (Іван Крилов) та українській (Леонід Глі-

бов). Як справжній прихильник античності, Лафонтен скрізь дотримується естетичної міри: його мова жвава і дотепна, але він ніде не припускається грубості.

З ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЩО ТАКЕ КЛАСИЦИЗМ

Класицизм — це художня система, яка склалася не лише в літературі, а й у живопису, скульптурі, архітектурі, садово-парковому мистецтві, музиці.

Сама назва «класицизм» означала, що митці цього напряму наслідували античну класику (тобто зразки). Проте класицисти взяли з мистецтва греків і римлян не все, а лише те, що було для них втіленням суворого порядку, прозорої логіки, світлої гармонії. *Класицизм виник як мистецтво розуму і моралі.*

Бажайте мудрості в поезії навчати,
Корисне із приємним сполучати, —

радив теоретик класицизму Нікола Буало і продовжував:

Але нехай миліш за все чесноти будуть!

Класицисти вважали, що існують раз і назавжди визначені правила краси — *канони.* Якщо художник точно дотримуватиметься їх, то він зможе створити досконалий художній твір. Ці канони краси класицисти знаходили саме в античності. Їхніми кумирами були філософ Арістотель, поет і теоретик поезії Горацій.

Класицисти переймали в античності не лише естетичні правила, а й міфологічні сюжети. На їх основі вони створювали картини, скульптури, опери, балети, театральні п'єси (їх писали віршами). Театр був особливо популярним видом мистецтва. Вистава класицистичного театру була захоплюючим і пишним видовищем, яке являло собою союз усіх мистецтв: поезії, декламації, танцю, музики, живопису й архітектури.

Деякі правила класицизму вже в наступному столітті втратили свою чинність. Так, класицисти розділили всі літературні жанри на «високі» і «низькі». «Високими» вважали трагедію й оду, в них зображали людей «високого» звання — королів, вельмож, героїв, а сюжети брали з античних трагедій, Старого Заповіту або героїчного епосу. До «низьких» жанрів відносили байку і комедію, для якої придумували цілком життєві сюжети і показували людей «низького» звання — городян, селян, слуг, солдатів.

Події у п'єсах мали відбуватися протягом одного дня і в одному приміщенні. Це називалося «єдністю часу» і «єдністю місця». Існувала ще вимога «єдності дії», але вона нерідко порушувалася.

Велика заслуга класицизму полягала у вихованні високого художнього смаку і критеріїв естетично досконалого мистецтва. В європейській культурі утвердилося ставлення до мистецтва не лише як до розваги, а як до джерела духовності, інтелектуальної насолоди. Заняття мистецтвом стали сприймати як шлях до духовного самовдосконалення.

Деякі французькі письменники заперечували окремі принципи класицизму. Зокрема, вони вважали, що не слід захоплюватися далекою античністю, бо є багато цікавих і поетичних сюжетів у власній, французькій культурі. Так стверджував Шарль Перро (1628—1703), блискучий і глибокий знавець стародавньої і сучасної йому літератури, дотепний публіцист, поет і казкар. Він висловив думку, що античність була лише дитинством культури, а тепер людство вступило в інший, більш зрілий вік. Тож чи слід йому повертатися до дитинства?

Шарль Перро висунув надзвичайно важливу для європейської культури думку про прогрес. Життя не тільки змінюється, вважав він, а й вдосконалюється. Як приклад Перро наводив життя однієї людини, яка, будучи слабкою і нерозумною в дитинстві, стає сильною і мудрою у зрілому віці.

У своїх знаменитих «Казках матінки моєї Гуски» Шарль Перро прагнув показати, яким піднесеним і морально досконалим може бути простий народний сюжет. Написані для придворного середовища, казки «Кіт у чоботях», «Спляча красуня», «Червона шапочка», «Хлопчик-мізинчик» і досі є улюбленими книжками дітей і дорослих.

Класицизм розвивався в ту саму культурну епоху, що й бароко. Тому між ними можна знайти чимало спільного.

Запитання

1. **Яку роль в оновленні французького мистецтва XVII ст. відігравало античне мистецтво?**
2. **Які два начала в душі людини прагнули гармонійно примирити класицисти?**
3. **Який вид мистецтва і чому вважали головним у добу класицизму?**
4. **Як ви розумієте слова Шарля Перро, що античність була дитинством культури?**

Про життя Мольєра

Мольєр — поетичний псевдонім Жана-Батіста Поклена. Він народився в родині придворного шпалерника, який належав до палацової обслуги. Ця обставина відкрила для Жана-Батіста доступ до престижного єзуїтського колежу в Клермоні. Саме там майбутньому письменникові прищепили лю-

бов до античної літератури та філософії. Мольєр досконало вивчив латину і вільно читав римських авторів в оригіналі. Крім того, він вивчав юриспруденцію.

Коли перед двадцятилітнім юнаком постало питання — присвятити своє життя прибутковій кар'єрі адвоката чи малопрестижній тоді професії актора, він, закоханий у мистецтво, вибрав останнє. Після невдалої спроби завоювати сцену в столиці Мольєр подався до провінції.

Протягом тринадцяти років Мольєр працював у складі мандрівної трупи комедіантів, виконуючи комічні ролі. Він досконало вивчив смаки свого глядача — людини з народу, схильної до суджень здорового глузду та незлобливої насмішки. І сам почав писати п'єси для трупи. Спілкування з аудиторією допомогло Мольєру розробити ряд ефективних комічних прийомів, що завжди спрацьовували, — таких, як *пантоміма, імпровізація, фарс, каламбур, гра слів*. А головне — на сцені в нього завжди був рух, дія розвивалась динамічно.

На жаль, більшість ранніх п'єс Мольєра не дійшла до нас. Вони, можливо, існували у вигляді сценаріїв або начерків головних сюжетних ліній. Текст імпровізувався у ході спектаклю.

Наприкінці 1650-х років розпочинається паризький період життя Мольєра. Він відкрився виступом трупи перед придворною публікою. На виставі був присутній юний король Луї XIV. Йому дуже сподобались і комедія Мольєра «Закоханий лікар», і запальна гра автора в головній ролі. Спробуймо уявити Мольєра в цій ролі таким, яким побачив його король. Ось що писав один із сучасників про гру комедіографа:

«Уявіть, милостива пані, його перука була настільки велика, що замітала діл щоразу, як він вклонявся, а капелюх його був такий малий, що легко було здогадатися, що він тримає його частіше в руках, ніж на голові. Його комір сміливо можна було переплутати з пеньюаром, а шаровари, здавалося, були зроблені спеціально для того, щоб у них ховалися діти, коли вони граються у паличку-стукалочку. Його черевики були поспіль вкриті стрічками, так що важко було зрозуміти, з чого вони зроблені — з юхти, з англійської шкіри чи сап'яну. З певністю можу лише сказати, що вони були півфута заввишки...»

Луї XIV дозволив Мольєру оселитися з трупою в Парижі й навіть надав йому театральне приміщення біля Лувру, а згодом — інше, ще краще, в палаці Пале Рояль, побудованому колись кардиналом Рішельє.

Відтоді король назавжди став шанувальником таланту Мольєра та його покровителем. Не раз він брав під свій захист письменника, який своїми гостросатиричними п'єсами викли-

кав роздратування дворянської знаті, служителів церкви, літературних недругів.

Спочатку літературно-театральний світ Парижа поставився до Мольєра поблажливо. Ніхто не вбачав у ньому серйозного конкурента, сприймаючи його як автора фарсів для розваги невибагливого глядача. Проте за короткий час Мольєр оволодів складними канонами класицизму, навчився створювати глибокі характери, став справжнім майстром. Це збурило хвилю заздрощів та ворожнечі проти нього. Після постановки п'єси «Урок жінкам» у паризьких театрах спалахнула справжня «війна комедій», під час якої вороги Мольєра злостиво нападали на нього, а Мольєр відповідав їм... у комедіях!

Вороги втручались і в особисте життя драматурга. Вони зводили наклепи на його дружину Арманду Бежар. Лише заступництво самого короля, який згодився бути хрещеним батьком первістка Мольєра та Арманди, змусило замовкнути недругів.

Однак свобода творчості під егідою короля була відносною. На Мольєра покладають обов'язки брати участь в організації придворних свят. На догоду смакам короля, який любив сам виступати в танцювальних номерах на сцені, Мольєр написав кілька «комедій-балетів». То тут, то там в його комедіях лунають компліменти королю.

В останнє десятиліття свого життя Мольєр створив такі шедеври, як «Тартюф» (1664), «Дон Жуан» (1665), «Мізантроп» (1666), «Жорж Данден» і «Скупий» (1668), «Міщанин-шляхтич» (1670), «Витівки Скапена» (1671), «Хворий, та й годі!» (1673). Музику до вистав Мольєра писав чудовий французький композитор Жан-Батіст Люллі.

Сучасники Мольєра залишили для нас його словесний портрет: «Мольєр не був ані надміру огрядним, ані занадто худим. Зросту він був скоріше високого, ніж низького; поставу мав шляхетну, виступав гарно: рухався повільно, з серйозним виглядом. Він мав товстий ніс, великий рот, товсті губи, смаглявий колір обличчя, чорні та густі брови. Його обличчя набувало дуже кумедного вигляду залежно від міміки. Що ж до його характеру, то Мольєр був добрим, послужливим, щедрим. Він дуже любив виголошувати промови у театрі перед публікою. Природа, настільки щедра до нього щодо духовних обдарувань, відмовила йому у фізичних даних, напрочуд важливих для театру. Глухий голос, жорсткі інтонації, швидкість мови — все це ставило Мольєра у невигідне становище порівняно з іншими акторами «Бургундського Отелю» (театр у Парижі). Він тверезо оцінював себе і тому обмежився таким жанром, де ці вади не так впадали в око».

Останні роки життя Мольєра були затьмарені тяжкими втратами. Помер його молодший син П'єр, пішли із життя давні друзі, які підтримували письменника. Плетуть проти нього інтриги актори трупи. Все це підривало моральний дух та здоров'я Мольєра. Він відчував, що сили його згасають.

У такому стані Мольєр написав свій останній шедевр — «Хворий, та й годі!». У цій п'єсі він розробив одну з улюблених своїх тем — про лікарів-шарлатанів і людей, які їм вірять. Уже смертельно хворий, Мольєр не тільки ретельно провів репетиції, а й сам виступив у ролі «хворого» — Аргана. На четвертій виставі сталася катастрофа: у Мольєра пішла горлом кров. Через кілька годин після вистави він помер. Біля його смертного ложа не було ні лікарів, ні священиків. Паризький архієпископ заборонив ховати Мольєра за церковним обрядом в освяченій землі. Прах великого драматурга покоїться на цвинтарі за кілька кроків від Лафонтена (який пережив його на двадцять років), у саркофазі, зведеному над землею на чотирьох колонах.

Запитання і завдання

1. Яким було становище митця у Франції у XVII ст.?
2. Знайдіть у тлумачному словнику і запам'ятайте значення термінів: *пантоміма, імпровізація, фарс, каламбур, гра слів*.

Висока комедія Мольєра

Мольєр глибоко знав філософію свого старшого сучасника П'єра Гассенді (1592—1655). Гассенді вчив, що людина мусить сприймати дійсність такою, якою вона є; в цьому їй має допомогти розум. Мольєр відкрив, що багатьом людям заважають адекватно сприймати дійсність бурхлива уява, захоплення і пристрасті, які немовби засліплюють їх. Такі люди здаються смішними, бо вони повністю залежать від своєї манії і не спроможні керуватися здоровим глуздом (наприклад, Дон Кіхот).

У центрі кожної своєї п'єси Мольєр виводить такого персонажа (*протагоніста*), засліпленого комічною манією. Йому він протиставляє іншого героя (*антагоніста*), холодного і розсудливого інтригана, який встигає скористатися самозасліпленням протагоніста і мати від цього якийсь зиск. Наприкінці комедії з очей протагоніста спадає полуда, і він починає бачити події у справжньому світлі. Антагоніста викрито, і він з ганьбою забирається геть.

Неважко помітити, що в основу таких сюжетів покладено типову класицистичну *колізію* — зіткнення пристрасті й здо-

рового глузду. Класицисти прагнули довести, наскільки згубно для людини потрапити під вплив пристрастей. Вони вважали, що людина у своїх вчинках мусить керуватися здоровим глуздом, розумним началом.

Проте Мольєр показав, що й здоровий глузд, не зігрітий сердечністю, перетворюється на холодний, егоїстичний розрахунок і робить людину аморальною. Мольєр виступає за гармонію серця й розуму.

У комедіях Мольєра ми бачимо водночас ніби два світи: один — очима протагоніста, а другий — справжній. Мольєр ставить перед собою і глядачем запитання: а чи правильно ми з вами сприймаємо довколишній світ? Чи не беремо ми якусь химеру за істину?

Так, у комедії «Тартюф» (1664) розповідається, як Тартюф (це французьке слово означає «брехун») з далекосяжними намірами оселяється в домі бюргера Оргона, людини вельми побожної, але легковірної. Щоб викликати повну довіру господаря, Тартюф прикидається святим та божим, всіляко демонструє свою вдавану щирість і доброчинність. Оргон настільки засліплений уявними чеснотами гостя, що не вірить своїм родичам, які попереджають його, що Тартюф — небезпечна людина. І справді, Тартюф залицяється до дружини господаря, стає нареченим його дочки, одержує від Оргона дарчу на все його майно, нарешті, бере від Оргона на зберігання скриньку із секретними документами, що, як потім з'ясовується, і було його головною метою. Після цього Тартюф уже не таїться і виганяє благодійника з його власного дому.

Несподівано п'єса завершується арештом самого Тартюфа: королю здалися небезпечними такі енергія і спритність у поєднанні з аморальністю і святенництвом.

Цю комедію церква визнала небезпечною, адже автор вказував на приналежність Тартюфа до єзуїтів. Орден єзуїтів виник у Парижі у XVI ст., головним його завданням був захист католицизму в умовах, коли поширювався протестантизм. Він нерідко таємно від короля втручався у політику (про це є натяки в комедії). Відстоюючи чистоту католицької віри, єзуїти не гребували жорстокими і підступними методами. Головний їхній девіз — «мета виправдовує засоби». Луї XIV побоювався впливу ордену Ісуса у своєму королівстві, тому захищав п'єсу Мольєра. Авторові довелося тричі переробляти свій твір, та все одно він не догодив церкві.

«Тартюф» ознаменував створення Мольєром жанру *високої комедії*.

Мольєр не просто майстерно вигадував смішні ситуації; він порушував серйозні суспільні проблеми.Чимало комічного

знаходив він у бюргерському середовищі. Мольєр висміював жадобу до наживи, скнарість, егоїстичний «здоровий глузд», прагнення потрапити будь-що у «вищий світ». Висміював Мольєр і представників вищого світу, дворянства.

Серед комічних персонажів Мольєра часто зустрічаємо лікарів. Вони любили оточувати свою професію ореолом таємничості й морочили хворих, наживаючись на їхніх страхах і легковірності. Існувало багато інших способів заробляти гроші, наприклад викладати граматику, філософію. Мольєр висміював неосвічених, але заповзятливих та корисливих лікарів і вчителів.

Запитання і завдання

1. Яких персонажів охочіше зображував Мольєр у своїх комедіях?
2. Сформулюйте основну комічну колізію в п'єсах Мольєра і розкрийте її на прикладі «Тартюфа» чи якоїсь іншої його комедії (радимо прочитати одноактну комедію-жарт «Кумедні манірниці»).
3. Чому ми відносимо п'єси Мольєра до жанру високої комедії?

ОДИН ДЕНЬ ІЗ ЖИТТЯ ПАНА ЖУРДЕНА
«МІЩАНИН-ШЛЯХТИЧ»
(1670)

Купець пан Журден, власник будинку і глава сім'ї, одержимий манією будь-що стати дворянином. Своє середовище він зневажає, жінку має за ніщо, а дочку мріє одружити тільки з дворянином. Щоправда, про дворянський спосіб життя він мало знає, тому довірливо сприймає всі повчання своїх численних учителів, на яких не шкодує грошей, аби набути дворянських манер. Він крадькома зітхає за дамою свого серця — маркізою Дорименою і простодушно сподівається своєю галантністю завоювати її прихильність й увійти у світське товариство. Цього дня він готується до зустрічі з нею.

Читаючи або дивлячись у театрі комедію «Міщанин-шляхтич», ми сміємося з бідолашного пана Журдена, та подекуди ловимо себе на тому, що співчуваємо йому.

Чому ми взагалі сміємося? Непросте питання. Сміємося, коли бачимо *протиріччя* між обмеженими здібностями якоїсь людини і справою, за яку вона береться. Такою є поведінка пана Журдена у першому й другому актах. Сміємося над *незнанням* — коли глядач чудово знає те, чого, на свою біду, не знає надто наївний персонаж. Сміємося, коли бачимо, як про-

сто хтось піддурює когось, і знов-таки ми певні, що нас з вами не спіймали б на цей гачок! Сміх має багатогранний характер. І всі перелічені його відтінки можна знайти в експозиції комедії «Міщанин-шляхтич»— у першому й другому актах.

Нам смішно, коли людина не помічає, що вона потрапила у кумедну ситуацію, при цьому виявляє впертість і затятість і, незважаючи на попередження, дає себе обдурити.

Пан Журден недалекоглядно знову позичає графові Доранту гроші. Так починається третій акт. Поступово автор знайомить нас з іншими героями цієї захоплюючої історії. Ось дочка Журдена Люсіль зі своєю спритною служницею Ніколь, жених дочки Клеонт зі своїм кмітливим слугою Ков'єлем. І знову ми сміємося, коли такі безхмарні досі стосунки між Люсіль і Клеонтом порушуються дріб'язковими непорозуміннями, значення яких закохані надто перебільшують.

Наше знайомство з дійовими особами завершується появою маркізи Доримени у супроводі спритного інтригана графа Доранта. Проти кого ж інтригує граф? Ми відчуваємо, що він веде подвійну гру і хоче заразом обманути аж двох! Чи не занадто складне завдання він узяв на себе? Самовпевненість героя теж викликає наш сміх. Так закінчується третій акт.

Нарешті здійснилося заповітне бажання пана Журдена: у нього в гостях сама маркіза. Ось вона — мить торжества майбутнього дворянина! Тут наш сміх викликає недоладна поведінка закоханого (згадаймо сцену з перснем) і знов-таки незнання героїв. Адже ні пан Журден не здогадується про справжню долю своїх подарунків, зокрема персня, ні маркіза не знає про справжнього власника коштовних знаків уваги, які вона приймає від графа!

У четвертому акті сміх викликає ефектна сцена розіграшу пана Журдена, коли його висвячують у сан турецького вельможі. В основі розіграшу лежить той самий мотив незнання. Це не перший розіграш у комедії. Хто тільки не розігрує пана Журдена! Людина повністю втратила почуття реальності. Хіба це не смішно?

У п'ятому акті панові Журдену здається, що здійснилися всі його мрії: він став дворянином (не біда, що турецьким!), може видати дочку за дворянина (турецького, та це теж непогано!), а маркіза Доримена виявила до нього свою ласку. Нам смішно, бо ми з вами розуміємо, що у цей момент свого торжества пан Журден, як ніколи, близький до краху всіх своїх надій. Сміх викликають протиріччя між самовпевненістю героя і реально жалюгідним його становищем. І коли одружуються аж три пари закоханих, а пан Журден так і не розуміє, що відбувається насправді, нам смішно.

Ще багато відтінків сміху ми можемо знайти, аналізуючи останню сцену. Ми сміємося, бо радіємо, що для молодих закоханих Люсіль і Клеонта все закінчилось добре, що від їхніх хитрощів ніхто не постраждав. Ми мимоволі уявляємо початок шлюбного життя маркізи і графа, коли з'ясується повне безгрошів'я Доранта, тож торжество цієї пари одружених нам теж здається смішним.

Як бачимо, сміх Мольєра далекий від викривальної сатири, він пройнятий співчуттям до людини, котра часто стає жертвою помилок і несподіваного збігу обставин, про які знає тільки глядач. Це *бароковий сміх*. Результати вчинків людини не збігаються з її намірами. Людина діє у світі ніби наосліп, навіть коли їй здається, що вона все правильно розрахувала. Але завжди перемагають тільки чисті серцем. Такі, як Люсіль і Клеонт, Ніколь і Ков'єль.

Комедія Мольєра має досить серйозний соціальний сенс. Вона у смішному світлі виставляла дворянство, яке було головною опорою абсолютистської монархії. На відміну від Англії, де королівська влада заохочувала підприємництво й буржуазну ініціативу, у Франції людина могла досягти благополуччя, лише якщо належала до дворянства або духівництва. Гонитва за дворянськими титулами стала звичайною справою. Нерідко заможні купці за гроші купували собі дворянські титули, а потім навіть посідали важливі державні пости. Старе родовите дворянство з погордою ставилося до цих «вискочнів». Мольєр же показував, що дворяни можуть бути обмеженими, неправдивими, вередливими, брутальними. Таким є граф Дорант, який розтринькав свої статки і шукає багату наречену. Він домігся прихильності маркізи подарунками (за які платив Журден), інакше кажучи, переконав її, що багатий. Це й стало для маркізи головним у її рішенні одружитися з графом. Мольєр сміється над обома аристократами: маркіза шукає багатого жениха, а граф — багату наречену. Про справжні почуття не заходить і мови!

Своє іронічне ставлення до Журдена Мольєр виражає тим, що називає його паном Журденом, як то було прийнято серед бюргерів. Проте фіналом комедії автор захищає пана Журдена і всю буржуазію, показавши, що все-таки їхнє життя стабільніше і певніше, ніж життя аристократії.

Мольєр підніс на нову висоту жанр комедії, розроблений Шекспіром та іншими поетами Відродження. Мольєр не зображує дивовижні пригоди та неймовірні випадки із втручанням долі чи фантастики, як це робив Шекспір. У Мольєра мотиви поведінки і психологія зумовлені певним становищем людини в суспільстві.

Мольєр завжди був популярний в Україні. Українські корифеї театру на рубежі XIX—XX ст. зверталися до сюжетів Мольєра. На основі «Міщанина-шляхтича» Іван Карпенко-Карий написав свого «Мартина Борулю». Бичок з комедії Марка Кропивницького «Глитай, або ж Павук» дечим нагадує Мольєрового Тартюфа. Леся Українка звернулася до образу Дон Жуана у «Камінному господарі».

Російський драматург Олександр Грибоєдов частково використав сюжет Мольєрової комедії «Мізантроп» для своєї п'єси «Горе з розуму».

Запитання і завдання

1. Складіть план-конспект комедії Мольєра «Міщанин-шляхтич». Зверніть увагу на те, що у творі простежуються долі аж чотирьох пар претендентів на щастя: маркізи і графа, Люсіль і Клеонта, Ніколь і Ков'єля, пана Журдена з його уявною коханою.
2. Знайдіть у тексті інші відтінки сміху і поясніть їх механізм.
3. Як обґрунтовує Мольєр думку про те, що неприпустимо для людини нав'язувати комусь свою волю?
4. Яке враження склалось у вас про пані Журден?
5. Яку роль відводить Мольєр у житті пристрасним почуттям і здоровому глузду? Чи є у п'єсі персонажі, які втілюють гармонію того й іншого?
6. У чому, на вашу думку, виявився гуманізм Мольєра в комедії?

Людина, яка керується розумом, непереможна!

XVIII століття увійшло в європейську історію як нова культурно-історична епоха. Письменники, вчені, філософи вважали, що несуть людям світло нових істин, порівняно із середньовіччям, яке не так давно відійшло у минуле. Тому всю добу нерідко називають *віком Просвітництва*. Без просвітників європейська культура не збагатилася б новими цінностями, серед яких — такі, як розум, повага до особистості, воля, справедливість. Те, що нам зараз здається природними нормами нашого повсякденного життя, не так просто утверджувалося в нашій культурі. Про це свідчить багатостраждальне життя таких всесвітньо відомих просвітників, як Даніель Дефо, Джонатан Свіфт, Вольтер, Дені Дідро, Жан-Жак Руссо, Готгольд Лессінг та ін.

Людина, вважали просвітники, — це досконале створіння, яке природа обдарувала різноманітними талантами та здібностями. З усіх обдарувань людини найголовніше — розум. Просвітники вважали, що у світі — в природі, суспільстві, у фізичному і духовному єстві людини — діють однакові універсальні закони. Людина буде щаслива тоді, коли пізнає їх і влаштує своє життя відповідно до них. Найвищим законом життя просвітники вважали закон розуму. Такий погляд надавав усім прагненням просвітників оптимістичного забарвлення. Вони вірили в досконалу природу людини. Людина — істота високоморальна, а не гріховна чи зіпсута. Все у світі постійно вдосконалюється, в тому числі суспільство і кожна окрема людина. Людина може сама свідомо скеровувати свій власний розвиток і розвиток суспільства. Це була знаменита теорія просвітницького прогресу.

Просвітники не закликали до насильницької зміни порядків у суспільстві. Ті з них, хто дожив до Французької революції 1789—1794 рр., засудили її, коли вона від реформ перейшла до кривавої диктатури. Адже просвітники високо цінували людське життя та гідність кожної людини і ніколи не виправдовували кровопролиття навіть заради щасливого майбутнього. Вони з осторогою ставилися до натовпу і народних заворушень. У повсталому народі вони бачили небезпечну стихійну силу, яка змітає на своєму шляху все — і добре, і погане. Вони вважали, що народ неспроможний обрати собі пра-

вильну політичну долю. Тримати народ в покорі можна лише за допомогою церкви.

Вік Просвітництва — час розвитку наук. Найвищим авторитетом просвітники вважали не релігійний догмат, а слово науки. Наука остаточно набула світського характеру, вченими ставали вже не ченці чи особи, пов'язані з церквою, а світські люди. Вчені читали лекції в університетах і колежах уже не церковною латиною, а національними мовами. Справдилися слова англійського філософа доби Відродження Френсіса Бекона: «Знання — це сила» (1597).

XVIII століття стало справжнім віком книги. Книжка давно вже вирвалася з-під опіки церкви, її зміст став земним. Ще на початку XVII ст. з'явилися перші газети (у Франції), а у XVIII ст. поширилися журнали. Головною розвагою освічених людей, поряд з відвідуванням театру, стало читання. У приватному листуванні та бесідах у світських салонах обговорювалися прочитані книжки. З тих пір книга встигла завоювати міцні позиції в культурному житті Європи, а її авторитет не змогли похитнути ні криваві події буржуазної революції, ні наступ церкви. І нині читання залишається важливою прикметою європейської культури, особливо у слов'янських країнах.

Енциклопедія — «Біблія нового часу»

Просвітницький рух зародився в Англії. Але справжньої вершини він сягнув у Франції. Просвітники поставили перед собою грандіозне завдання — пояснити все життя з погляду Розуму. Так виникла знаменита французька «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел». Від створення Біблії ніхто не робив такої універсальної спроби пояснити навколишній світ і місце людини в ньому. Тому «Енциклопедію» назвали «Біблією нового часу». Тут викладалися нові погляди на природу, людину, суспільство, науку, мистецтво, релігію і церкву. Багато сторінок було присвячено техніці, ремеслам, виробничим процесам — усьому тому, що раніше вважалося «низькою» темою. «Енциклопедія» нараховувала 35 томів і видавалася майже 30 років (починаючи з 1751 р.). Очолили видання математик Жан д'Аламбер та філософ і письменник Дені Дідро. Королівська цензура і церква переслідували енциклопедистів. Перші два томи видання було спалено за наказом влади, наступні томи виходили нелегально. Серед авторів були такі видатні філософи й письменники, як Вольтер, Руссо, Гольбах, Гельвецій та ін. Французька «Енциклопедія» довершила переворот у духовному житті Європи. Після неї європейська культура пориває із середньовічним

світоглядом. В наш час численних довідників та енциклопедій ми схиляємося перед самовідданою працею французьких просвітників.

Просвітники не сумнівалися, що під ударами розуму незабаром зникнуть усі забобони і самодержавний лад розвалиться. Ось чому у своїх творах вони відкрито, сміливо й завзято критикували монархію та духівництво. Церква, підтримувана монархічною владою, переслідувала просвітників, забороняла і нерідко спалювала їхні книжки, як ще зовсім недавно спалювала людей. Однак церква змушена була погодитися з деякими цінностями просвітників, такими, наприклад, як думки про досконалість світу і людини, про право людини на земне щастя, на розумове самовдосконалення. Церква вже не могла, як раніше, стверджувати, що все, потрібне людині в житті, міститься лише у Святому Письмі. До духовної скарбниці європейської культури, що має відкритий характер, увійшли, поряд з благородними ідеями Святого Письма, нові цінності, серед яких *толерантність* — терпимість до інших думок і поглядів, *ідеї атеїзму* — пояснення світу природними причинами.

В добу Просвітництва значно оновилася література, і більшість письменників того часу й досі популярні, бо завжди буде цікавою книжка, яка оспівує велич людини, її розум і духовну красу. Це такі письменники, як Даніель Дефо («Пригоди Робінзона Крузо»), Джонатан Свіфт («Мандри Гуллівера»), Генрі Філдінг («Історія Тома Джонса, знайди»), Роберт Бернс — автор прекрасних ліричних віршів, Дені Дідро («Черниця», «Небіж Рамо»), Жан-Жак Руссо («Нова Елоїза»), П'єр Огюстен Бомарше («Севільський цирульник», «Весілля Фігаро»), Готгольд Лессінг («Емілія Галотті»), Олександр Радищев («Подорож із Петербурга в Москву»), Микола Карамзін («Бідна Ліза»). Просвітницькі ідеї вплинули й на німецьких поетів Йоганна Вольфганга Гете і Фрідріха Шиллера.

Запитання і завдання

1. Чому світогляд просвітників ми називаємо оптимістичним? Як просвітники розуміли прогрес?
2. Як просвітники ставилися до церкви, до кріпосницьких і монархічних порядків? Чи церква схвалювала діяльність просвітників?
3. Якого значення надавали просвітники науці, науковим знанням? Яке місце займала в культурному житті доби книга?
4. Чому французька «Енциклопедія» була названа «Біблією нового часу»?
5. Сформулюйте основні цінності, які утвердилися в європейській культурі завдяки Просвітництву.

ВОЛЬТЕР

(1694—1778)

Духовний вождь французьких просвітників

XVIII століття вважають у Франції віком Вольтера. Цьому багатогранному мислителю і письменнику випало відіграти величезну роль у розвитку культури не тільки у Франції, а й у всій Європі.

Вольтер (Марі Франсуа Аруе) походив з родини заможного паризького нотаря. Освіту здобув в єзуїтському колежі Людовіка Великого, привілейованому навчальному закладі. Юність поета припала на роки регентства герцога Філіпа Орлеанського, який правив від імені малолітнього Луї XV. Легковажний, підступний і розбещений регент був живим втіленням духу свого часу, позначеного моральним занепадом дворянства, гонитвою за вигідними церковними посадами, продажністю світських і церковних властей.

Молодий Аруе виявив тверезий розум мислителя, непокірність характеру, небажання миритися з корумпованим і брехливим суспільством. За це він двічі був ув'язнений у Бастилії, похмурій паризькій фортеці, побудованій ще у середні віки і згодом перетвореній на тюрму. Відтоді він на все життя став ворогом самодержавних порядків.

Після звільнення письменник мусив емігрувати в Англію, де він провів три роки (1726—1729), переломні для всього його життя.

Опальний француз відкриває Англію

Англійське життя було фактично невідоме у Франції. В повісті Вольтера «Простак» персонажі-французи серйозно сумніваються, чи живуть в Англії хрещені люди.

Вольтер відразу відзначив таку важливу перевагу англійців перед французами: влада короля обмежена конституцією і діяльністю парламенту. «Врешті-решт після багатьох зусиль був організований такий мудрий уряд, при якому монарх, спроможний робити добро, був би безсилий чинити зло»,— писав він. Вольтер швидко оволодіває англійською мовою. Він зустрічається з Джонатаном Свіфтом, який розкриває перед ним деякі темні сторони політичного життя в Англії і у Франції. Вольтер із захватом читає щойно надруковані «Мандри Гуллівера» (1726). Його захоплюють безстрашність автора, сатиричний стиль, політичні натяки. Сприйнятливий до всього

Жан Гюбер (Франція). **Замальовки обличчя Вольтера.** 1770-ті роки

кращого в літературі, Вольтер перейняв сатиричний стиль Свіфта.

Вирвавшись із Франції — країни, де існував сильний диктат католицької церкви, Вольтер зрозумів, що англійців більше хвилюють не релігійні питання, а розвиток підприємництва, бізнес. Нетерпимість церкви до інакомислення завдала удару по буржуазії у Франції. Вольтер з величезним інтересом вивчає діяльність англійської буржуазії. «Я не знаю, що корисніше для держави, — писав він, — суєта напудреного сеньйора, який точно знає, о котрій годині прокидається король і коли він лягає спати, і з величним виглядом грає роль раба у приймальні міністра, чи заняття чесного торговця, який збагачує свою країну».

Опальний поет, що двічі побував у Бастилії, спостерігає в Англії, з якою повагою нація ставиться до своїх поетів і вчених. У цьому його переконує пишний похорон Ісаака Ньютона у Вестмінстерському абатстві, коли труну вченого несли на руках шість герцогів і шість графів (1727).

В Англії Вольтера дуже вразив театр Шекспіра. Сам Вольтер був видатним драматургом свого часу і написав понад сорок п'єс. Будучи прихильником класицизму, він не сприйняв тоді темпераментного і жорсткого у своїй життєвій правдивості стилю Шекспіра. Французи віддавали перевагу психологічно витонченому стилю своїх національних геніїв — П'єра Корнеля і Жана Расіна. Водночас під впливом Шекспіра Вольтер удосконалив свої театральні прийоми. В його театрі почали застосовувати змінні декорації. Раніше, до Вольтера, декорації були постійними і зображували якусь відкриту місцевість для пасторальних сюжетів або внутрішнє приміщення розкішного палацу. За зразок правили картини художників-класицистів. При Вольтері декорації стали малювати до кожного акту, вони представляли те місце, де розвивалися події. Вольтер вивів на сцену масовку (народ). Тепер по сцені могли проїхатися вершники на конях, стріляти з гармат.

Поет і монарх

У 1750 р. Вольтер приймає запрошення прусського короля Фрідріха II і вирушає до Берліна. Король Фрідріх II — непересічна історична особа; він не тільки був рішучим і хитрим політиком, мужнім полководцем, а й захоплювався філософією і літературою, писав вірші французькою мовою, свою ж рідну, німецьку, зневажав, вважаючи її придатною лише для армійських команд.

Перебування Вольтера при дворі Фрідріха II не було випадковим фактом його біографії. Французькі просвітники обстоювали ідею «освіченої монархії». Вони вважали недостойним, щоб монарх у своїх державних діях керувався сваволею — жадобою до власного збагачення, примхою, плітками та нашіптуваннями придворних. Монарх мав підкорятися вимогам розуму. А для цього мусив бути освіченим. Улюблений Вольтеровий письменник доби Відродження Франсуа Рабле писав у своїй книзі «Гаргантюа і Пантагрюель», що народ буде щасливим лише тоді, коли королі будуть мудрі, як філософи, а філософів народ поважатиме, як своїх королів.

Подібні думки Вольтера ми знаходимо і в його листах до російської імператриці Катерини II. Друг Вольтера письменник Дені Дідро навіть прожив цілий рік у Санкт-Петербурзі, де вів філософські бесіди з царицею. Він допомагав розвинути освіту в Російській імперії, зокрема радив відкрити університети, крім Московського і Санкт-Петербурзького, ще в інших містах, наприклад у Києві. Він також радив імператриці запровадити школи для дівчаток (тоді навчалися тільки хлопчики). Французькі просвітники багато надій покладали на

впровадження «освіченої монархії». Найвищим здобутком такої монархії мала б стати конституція, як в Англії. Та монархи саме на це й не погоджувалися, бо звикли всю владу тримати у власних руках.

Прусський король і французький поет так і не знайшли спільної мови. Спалахнула сварка. Фрідріх зажадав, щоб Вольтер повернув орден і камергерський ключ, якими його нагородив, і Вольтер, не без серйозних ускладнень, залишає Пруссію.

«Фернейський патріарх»

Шлях назад до Парижа був закритий для Вольтера через вороже ставлення до нього короля Луї XV. Назрівав конфлікт із церквою, причиною якого стали його нові твори. Щоб назавжди уникнути можливих зіткнень з королівськими і церковними властями, Вольтер оселився у Швейцарії. Його маєток Ферней був розташований так, що два його будинки знаходилися по один бік кордону — у Франції, а два — на території Швейцарії. «Філософи повинні мати, як лисиці, дві чи три нори, щоб ховатися від собак, які їх переслідують», — писав Вольтер. В іншому місці додав: «У мене дві передні лапи у Швейцарії, а дві задні — у Франції, і коли на мене нападають, я підгинаю то ті, то ті».

Вольтер вирішив утілити у своєму новому маєтку деякі свої суспільні і релігійні принципи. В найближчому селі надавався притулок усім бажаючим, хто постраждав від церковної чи громадської нетерпимості. Вольтер пишався тим, що у фернейській церкві правилися служби для всіх християн — і католиків, і протестантів. Щоб забезпечити вигнанців засобами до існування, він побудував ткацьку фабрику і годинникову майстерню.

Ферней став місцем паломництва освічених людей усіх країн. «Фернейський патріарх» вів жваве листування, серед його адресатів були коронованні особи: Фрідріх II, Катерина II, Густав III Шведський, Християн II Данський, польський король Станіслав Понятовський.

«Істина сяє власним світлом, і не слід освічувати уми полум'ям вогнищ»

Францію і Швейцарію заполонили листівки, в яких великий мислитель відгукувався на пекучі питання ідейної боротьби. На першому місці була боротьба з церковним фанатизмом і нетерпимістю.

Своєю діяльністю Вольтер утвердив в Європі поняття «вольтер'янство», яке перетворилося на самостійний феномен

духовного життя XVIII і XIX ст. Вольтер'янство включає в себе безстрашне вільнодумство, що зачіпає звичні світоглядні і моральні засади суспільства і виражається в яскравій і дотепній формі. Нерідко вольтер'янство пов'язували з атеїзмом, хоча Вольтер атеїстом не був.

Вольтер мріяв про «релігію служіння ближньому в ім'я любові до Бога замість переслідування свого ближнього та його знищення в ім'я Бога», про релігію, «яка вчила б терпимості щодо інших... і була б здатною перетворити людський рід на народ братів».

У 1778 р., коли трон посів новий король — Луї XVI, Вольтер зміг нарешті повернутися на батьківщину. Парижани захоплено вітали Вольтера, на його голову було покладено лавровий вінок (з часів античності — найвища відзнака для митця).

Та сили старого поета були підточені життєвою боротьбою. Навесні того ж таки року його не стало. Похорон Вольтера відбувався драматично. Церква виступила проти того, щоб поховати його в освяченій землі, а король не втручався. Родич Вольтера абат Міньйо помістив тіло у свою карету, надав йому пози людини, що спить, і в такому вигляді, через жандармські пости, перевіз у Шампань, у своє абатство Селльєр. Там, у кутку церкви, за хорами, Вольтера поховали. Наступного дня надійшла офіційна заборона на поховання.

Прах Вольтера перепоховано у 1791 р., під час Французької революції, в Парижі, в церкві Святої Женев'єви — пантеоні великих людей Франції.

Запитання

1. Які основні напрями просвітницької діяльності Вольтера.
2. Яке значення мала Англія для духовного розвитку Вольтера? Що найбільше приваблювало його в англійському житті?
3. Чи вдалося просвітникам втілити у життя свій ідеал «освіченої монархії»? Чому?
4. Що таке «вольтер'янство»? Чи існує воно в сучасній культурі?
5. Про яку релігію мріяв Вольтер?

«ПРОСТАК»
(1767)

Вольтер був плодовитим письменником в усіх жанрах — драматургії, поезії, прозі. Він писав дослідження з історії, зокрема, залишив «Історію Російської імперії за Петра I» (1759), праці з філософії, статті для «Енциклопедії». Та найбільше прославили Вольтера чотирнадцять його так званих «філософських повістей». Найкращі з них: «Задіг, або Доля» (1747),

«Кандід, або Оптимізм» (1758), «Простак» (1767). Від читача філософських повістей вимагається велика увага до філософських поглядів автора, які той виражає не абстрактно, а в конкретних персонажах і життєвих ситуаціях.

Вольтер будує розповідь у вигляді стрімких подій. Його мета — якнайшвидше привести подію до точки, в якій виявиться і стане наочною повна безглуздість навколишнього життя. Цю безглуздість автор нерідко резюмує (підсумовує) своїми словами або словами персонажа. Використовує він і свіфтівську іронію, коли безглуздя демонструється як для всіх прийнятне явище. Проза Вольтера наскрізь іронічна і комічна.

Щоб відтінити безглуздя французького життя, Вольтер вигадав героя, який виріс в іншому світі, за інших життєвих обставин. Простак належить до індіанського племені гуронів і потрапив до «цивілізованої» Франції випадково. Все, що звичне для французів, викликає в юнака простодушне здивування. Звідси й вибір імені для головного героя.

Проте Вольтер висміює не все французьке життя взагалі, а ті його риси, які, на думку письменника, дійсно суперечать здоровому глузду, природному єству людини. Вольтер запрошує читача подивитися з позиції наївного спостерігача, свіжим поглядом на те в житті, з чим усі звиклись і давно примирилися. Такий художній прийом називається *«очудненням»* — від слова «чудний» (коли раптом щось здається чудним).

Тема повісті — історія кохання Простака і юної вродливиці Сент-Ів. Наївні судження гурона виявляються влучними; сам того не знаючи, він викриває різні суспільні забобони і нісенітниці. Насамперед — це поведінка людей, заснована на релігійних приписах. Простак — рупор авторських поглядів. Адже Вольтер був активним критиком церкви.

Вольтер розкриває «зіткнення» природного розуму гурона із забобонами, які панують у пріораті. Простакуватий гурон, «нічого не навчившись у дитинстві, не мав і забобонів. Його розум, не викривлений помилками, зберіг усю свою природну прямизну. Він бачив речі такими, якими вони насправді є, між тим як ми, під впливом засвоєних у дитинстві поглядів, бачимо їх скрізь і завжди такими, якими вони ніколи не бувають» (розд. 14). Вольтер вважав, що розум, яким обдаровує природа, вищий від розуму, набутого в умовах цивілізації, бо остання наскрізь отруєна забобонами. Це типово просвітницька позиція.

Друга половина повісті досить драматична. Простак, відзначившись у битві з англійцями, що напали на узбережжя, вирушає в Париж за заслуженою нагородою, а заодно за дозволом одружитися з коханою Сент-Ів.

Читаючи наступні епізоди, ми помічаємо, що всі можновладці, до яких звертаються Простак, а за ним і Сент-Ів, — це духовні особи. Починаючи з XVII ст. велика влада у Франції належала католицькій церкві. Люди, що оточують наших героїв, говорять здебільшого на релігійні теми і дивляться на світ крізь призму релігії. Їм немає діла до конкретної людини з її проблемами й почуттями. Все суспільство розділене на ворогуючі релігійні групи (конфесії). Вольтер вважає це ненормальним, бо релігійність не робить французьке суспільство моральнішим, більш упорядкованим.

Особливо різко виступає Вольтер проти єзуїтів. З повісті ми дізнаємося, що він високо цінував комедію Мольєра «Тартюф» саме за критику єзуїтів. Просвітницька критика єзуїтів сприяла тому, що європейські монархи виступили проти діяльності цього ордену, і в 1773 р. спеціальним рішенням Папа Римський скасував орден Ісуса.

Поблажливіше ставиться Вольтер до янсеністів (одна з конфесій), але не тому, що поділяє їхні постулати (настанови), а з переконань віротерпимості. Янсеністом у повісті виступає вчений в'язень Гордон, якому Простак зобов'язаний своєю освітою. Іронія в тому, що свої ґрунтовні знання гурон здобуває у в'язниці, подалі від наукових осередків цивілізації! Під кінець повісті Гордон, як пише автор, «відмовився від своїх суворих переконань і... став справжньою людиною» (розд. 19).

Часто згадує Вольтер і про гугенотів (протестантів), яким він співчуває. Луї XIV, розірвавши угоду про мир між католиками і гугенотами (так званий Нантський едикт), прирік на вигнання тисячі працьовитих і розумних людей, «силу-силенну рук, які могли б служити йому» (розд. 8). Ще один приклад того, як релігійні міркування шкодять державі. Благородна боротьба Вольтера за віротерпимість не відразу дала свої результати. Лише наприкінці XX ст. Папа Римський Іоанн Павло II відновив мир між католиками і протестантами.

Простаку так і не вдалося знайти справедливість. А ніжна й віддана Сент-Ів гине. Кінець повісті сумний. Маленька людина виявляється цілком беззахисною перед сваволею урядовців. Всі її «природні почуття» — доброчесність, сердечність, віра в справедливість — безжально розтоптані жорстокою державною машиною. Яке ж у такому разі призначення держави?

Дені Дідро — критик антигуманного суспільства

Молодший сучасник Вольтера — просвітник Дені Дідро (1713—1784) піддав гострій критиці монастирські порядки і

відтворив суспільство у зменшеному вигляді в повісті «Черниця» (1760). Монастир розтоптує «природні почуття» своїх мешканців — достоїнство, чистоту, високу віру, людяність — і перетворює їх на бездушних і жорстоких манекенів, які безжально цькують тих, хто зберіг у собі ці високі якості. Яке ж тоді призначення церкви і монастирів?

Головна героїня повісті Сюзанна Сімонен мужньо намагалася захистити свою особистість від згубного впливу монастиря. Саме за це вона зазнала знущань з боку черниць. Їй вдалося вирватися «на волю». Та чи є порядки за стінами монастиря кращими? — запитує письменник.

У філософській повісті «Небіж Рамо» Дідро створив образ людини розумної, талановитої, наділеної гострим поглядом на життя, але вкрай безпринципної. Рамо готовий щодня змінювати свої переконання, якщо це йому на користь. Ніяких докорів сумління він не відчуває. Автор, розмовляючи зі своїм героєм, віддає належне його розуму, але показує, як деградує ця людина духовно, втрачає себе як особистість.

Вольтер, Дідро й інші письменники-просвітники доходять висновку, що існуючі державні і церковні порядки суперечать високому призначенню людини на землі, бо принижують її.

Сент-Ів з «Простака» трагічно загинула, ставши жертвою таких порядків. Сюзанна з «Черниці» врятувалась, але майбутня її доля, скоріше за все, склалася також трагічно. Рамо ж поступово деградує.

Але просвітники вірили, що варто «просвітити» людей, і вони не захочуть миритися з власним приниженням у суспільстві, навчаться відстоювати свою людську гідність.

У комедії Бомарше «Божевільний день, або Весілля Фігаро» (1784) розпусний граф Алмавіва намагався розтоптати жіночу гідність служниці Сюзанни. Та цього разу вельможа зазнав поразки від «маленької людини». Винахідливий камергер Фігаро разом зі своєю нареченою Сюзанною дають відсіч зухвалому сеньйору. Вони здобувають перемогу над зухвалістю і невіглаством під акомпанемент сміху. Просвітники були оптимістами.

Запитання

1. Проти яких явищ життя спрямований комізм у творах Вольтера?
2. Які явища утверджує комізм Вольтера?
3. Чи є у Вольтера позитивний герой? Що він обстоює в житті?
4. Вольтера вважали володарем дум у Франції XVIII ст. Які нові ідеї, що їх обстоював Вольтер, уперше набули поширення у XVIII ст.? Які думки мислителя не втратили свого значення в наші дні?

Йоганн Вольфганг ГЕТЕ

(1749—1832)

Про життя Гете

«Розташування сузір'їв мені сприяло...»

Йоганн Вольфганг Гете прожив довгий вік. Його життя позбавлене незвичайних зовнішніх подій, але було воно глибоко змістовним духовно. Біографи виділяють відносно короткий «штюрмерський» період і основний — веймарський.

Гете народився у Франкфурті-на-Майні. В той час Німеччина не була єдиною державою. Вона була роздроблена більш як на триста самостійних держав зі своїми правителями, законами, грішми. Найбільшими серед них були королівства: Пруссія зі столицею в Берліні, Австрія, Баварія, Саксонія. Були ще численні князівства, герцогства, єпископства. Єдиної національної культури та єдиної літературної мови не існувало. Мешканці з півдня Німеччини та з її північних регіонів ледве розуміли один одного. При монарших дворах переважало все французьке: мистецтво, мова, мода, звичаї.

Франкфурт-на-Майні не належав до жодної держави, це було «імперське» місто. Міський уряд обирався із самих громадян — заможних купців і ремісників. Дід Гете був головою міста, а батько мав титул імперського радника. Батьки створили всі умови синові для найповнішого духовного розвитку. Ще в дитинстві Гете почав писати вірші. Роки навчання в Лейпцизькому, а згодом у Страсбурзькому університетах були сповнені бурхливої творчої активності. Ліричні поезії, драми, а особливо роман «Страждання молодого Вертера» (1774) рано зробили його ім'я популярним. В юнацькі роки він починає працювати над «Фаустом».

Веймарський міністр. Герцог Саксен-Веймарський Карл Август запросив двадцятишестилітнього поета до себе на службу. Герцог захоплювався поезією Гете, майбутню велич якого він розпізнав одним із перших. А Гете, зі свого боку, цінував герцога за його гуманність, державний розум та любов до мистецтва.

У той час культурне життя зосереджувалося в князівських резиденціях. Діячі культури шукали притулку та захисту в мо-

Гете

нархів (як філософ Лейбніц) або просто були в них на службі заради шматка хліба (як драматург Лессінг). Дехто був змушений залишити батьківщину й служити на чужині (композитори Глюк і Гендель). Творці з великим обдарованням мусили животіти в малесеньких містечках, виконуючи рутинні обов'язки (як геніальний композитор Й.С.Бах). Про них мало хто чув тоді у культурному світі.

На тлі загального занепаду виділялася Саксонія. Її столиця Дрезден мала свою художню галерею, окрасою якої була «Сікстинська мадонна» Рафаеля. Осередком культури було також інше саксонське місто — Лейпциг; його Гете назвав «маленьким Парижем».

З інших центрів Німеччини уславився своїми театрами Гамбург. У Кенігсберзі працював філософ Іммануїл Кант. У другій половині XVIII ст. музичним центром стає столиця Австрії Відень, де жили композитори Глюк, Гайдн, Моцарт.

Завдяки приїзду Гете у Веймар це невелике місто (всього 6 тисяч мешканців) стало на довгі роки визначним центром німецької культури. Гете плекав надію сприяти розквіту «освіченого абсолютизму» в герцогстві — в дусі Вольтера і Дідро. Він бере активну участь у різноманітних господарських та культурних реформах.

Тридцятисемилітній Гете переживає велику душевну кризу. Щоб подолати її, він вирушає у подорож до Італії. Ця країна надихає його грандіозними естетичними враженнями. Гете вивчає античність. Тоді саме до музею Ватикану (папська резиденція в Римі) почали надходити речі, знайдені при розкопках стародавнього міста Помпеї, засипаного багато віків тому попелом під час виверження вулкана Везувій.

Поет захоплюється цими знахідками і переживає надзвичайний приплив творчих сил. Саме італійським враженням Гете завдячуємо ми такими його творами, як драми «Егмонт», «Іфігенія в Тавриді», та багатьма іншими.

Пристрасно прагнучи оновлення свого життя, Гете наважується на незвичайний для свого становища крок: він пов'язує свою долю з простою дівчиною з бюргерського середовища — Крістіаною Вульпіус. Від цього шлюбу народився син Август.

Після повернення до Веймара (1788) в житті і творчій діяльності Гете настає серйозний перелом. Він віддаляється від громадського життя як від чогось дріб'язкового та суєтного і вирішує цілком присвятити себе вічному — творчості та особистому самовдосконаленню. Гете вважав, що природа обдарувала людину високими духовними задатками, невгасимим творчим інтересом до всього земного. Смисл життя Гете бачив у тому, щоб розвинути в собі ці творчі задатки, подарувати людям частину своєї духовності. Творчість він вважав вищою властивістю людини.

В ці роки Гете близько сходиться із Шиллером. Починається дружба двох великих митців. Заохочуваний Шиллером, Гете знов береться за «Фауста». Він стає директором Веймарського придворного театру, на сцені якого ставить п'єси Шекспіра, Лессінга, Шиллера, свої власні.

На початку 1800-х років стан здоров'я великого поета значно погіршився. Почалися напади меланхолії, його гнітив страх смерті. В цей час війська Наполеона окупували Німеччину. Німецька армія зазнала нищівної поразки в битві біля Єни, всього за кілька кілометрів від Веймара (1806). Гете тяжко переживав цю подію. Криза остаточно минула після повної поразки Наполеона в «битві народів» під Лейпцигом (1813) та визволення Німеччини від окупантів.

Навіть у ці важкі роки Гете ні на день не переставав працювати. Він не лише писав вірші, прозу, а й віддавав багато часу природничим наукам, таким, як ботаніка, зоологія, анатомія, геологія, оптика. Його знання в цих науках були настільки глибокими, що він зробив навіть власні відкриття в них. Як завжди, в коло інтересів Гете входили музика та малювання. Він уважно читав твори філософів минулого й сучасності. В людині Гете найбільше цінував цілеспрямований характер. Він писав: «На світі немає нічого жалюгіднішого, ніж нерішуча людина. Для людини по-справжньому існує лише одна біда — коли її захоплює ідея, що не має ніякого відношення до справжнього життя або ж відволікає від праці».

Гете не визнавав анархії, вважав, що людина мусить уміти правильно обирати життєву мету. «Неоціненний скарб свободи полягає не в тому, щоб робити все, що заманеться, чи те, до чого спонукають вас обставини, а в тому, щоб без перешкод і затримок рухатися прямим шляхом до того, що вважаєш справедливим і потрібним».

Друга половина життя Гете проходить творчо, активно. Він вивчив історію та культуру середньовічної Персії і створив чу-

дову збірку поезій «Західно-східний диван» (1814—1819), написав автобіографію під назвою «Поезія і правда», працював над «Фаустом». З-під його пера виходять романи, ліричні вірші, п'єси.

Гете вмів організовувати свою роботу і намагався якомога продуктивніше провести день. Обов'язковим заняттям було читання. Щоденна норма становила вісімдесят сторінок.

Гете вважав, що думка та уява дають змогу людині за час короткого земного існування прожити кілька життів, облетіти подумки всю земну кулю, погостювати у всіх історичних епохах.

«Таємниця життя незбагненна, але ми не можемо відмовитися від спокуси все ж таки пізнати її і зрозуміти», — стверджував він. Єдина таїна світу, непідвладна ні розуму, ні уяві людини, на його думку, — це таїна сонячного світла. Він оголосив себе віруючим сонцепоклонником.

В останні роки свого життя Гете — всесвітньо визнаний поет. Його будинок у Веймарі став місцем паломництва шанувальників мистецтва. Особистий секретар Гете Еккерман протягом десяти останніх років записував його висловлювання, що стосувалися різних тем: життя, історії, мистецтва, людей. Його записи нині видані мовами багатьох народів світу.

Навесні 1832 р. Гете дуже застудився і 22 березня помер. Коли вже пульс зник, його права рука неначе намагалася щось написати у повітрі. Поховали Гете у Веймарі в одному склепі із Шиллером.

Запитання і завдання

1. Назвіть головні центри культури у Німеччині XVIII ст.
2. Який твір зробив ім'я молодого Гете популярним?
3. Чому подорож до Італії справила на Гете великий вплив? У чому виявився цей вплив?
4. З яким видатним німецьким поетом зав'язує Гете дружні стосунки після повернення з Італії?
5. Що називав Гете справжнім життям? У чому Гете вбачав сенс життя? Чому з усіх занять Гете любив ті, що розвивають думку, уяву? Чи зберегли ці погляди Гете значення для нашого часу?
6. Яку людину Гете вважав по-справжньому вільною? Поясніть слова поета:

Нестримний духом досягти не гідний
Довершеності чистих верховин.
Велична ціль тамує сил розгін.
В обмеженні найбільший майстер видний.
Свободу нам закони лиш несуть.

Чи можна сказати, що Гете був внутрішньо незалежною людиною?

ПРО ЛІРИКУ ГЕТЕ

«Мені вчувалися хорали,
Горів у серці дивний жар»

Гете насамперед — геніальний лірик. Якби він нічого більше не написав, крім своїх «штюрмерських» віршів, і тоді б його вважали великим поетом. Словом «штюрмерство» називають творчість молодого покоління поетів у 1770-х роках у Німеччині. Сама назва походить від п'єси юного Ф.М.Клінгера «Буря і натиск» («Sturm und Drang»). Штюрмерский рух припинив своє існування невдовзі після того, як його учасники закінчили університетське навчання і розлучилися. Гете належав до цього руху і був його найталановитішим представником.

Штюрмери принесли з собою нове розуміння життя і літератури. Вони розповідали про те, що має цінність для молоді, а їхніми персонажами були молоді люди. В романі «Страждання молодого Вертера» Гете описав зворушливу й трагічну історію одного кохання.

Тоді була поширена думка, що, дотримуючись готових правил і наслідуючи готові зразки літератури, поет зможе написати досконалий твір. Таким взірцем для наслідування вважали античну літературу. Гете ж і штюрмери були переконані, що треба писати так, як підказує творча уява, яку вони називали творчим духом або геніальністю (латинське *genius* означає «дух»).

Штюрмерство співзвучне нашому часу. Бітники і хіпстери 50—60-х років XX ст. в дусі своїх попередників, німецьких «бурхливих геніїв», оспівували під гітару чи банджо прості і щирі почуття, кохання, природу, на противагу вульгарності масової культури і шоу-мистецтва, всьому буржуазному способу життя.

Улюблені теми штюрмерів — кохання і природа. Кохання оспівувалося не як галантне залицяння до дами, а як глибоке, щире й бурхливе почуття. Такою є «Травнева пісня» Гете. В той час двадцятидволітній поет навчався у Страсбурзькому університеті і був закоханий в юну Фредеріку Бріон. Закоханість наснажувала його творчі сили. В автобіографічній книзі «Поезія і правда» Гете писав: «Я відчув, як у мені знов відродилася потреба поетичної творчості, якої я давно вже не знав. Я придумав для Фредеріки багато пісень на знайомі мелодії. Їх набралося б, напевне, на цілий том...»

У «Травневій пісні» звучать два мотиви: замилування весняною природою і щасливі любовні переживання. Любов панує і в природі, і в житті людини. Радісний настрій передає-

ться жвавим танцювальним ритмом та енергійним двостопним ямбом, схвильована патетика — вигуками «О!» або знаками оклику:

Сміється ясно
Все навкруги.
Палає сонце,
Блищать луги!
Квітки звисають
З гілля в садах.
Пташині співи
Дзвенять в полях.
І мир, і радість
В серцях у всіх.
О світ, о сонце!
О щастя сміх!

(Переклад Микола Лукаша)

Поезії штюрмерів притаманна одна характерна риса: їх надихають і захоплюють звичайні, маленькі та зворушливі явища природи. Слідом за французьким письменником і філософом Жан-Жаком Руссо штюрмери понад усе ставили природу. Цивілізація, вважали вони, не в змозі дарувати людині такої радості та повноти світовідчуття, як природа.

Запитання і завдання

1. Прочитайте «Травневу пісню» Гете. Який настрій панує у творі? Доведіть це цитатами. Чи змальовує поет якийсь конкретний краєвид? Де у просторі вірша перебуває сам поет? Як рухається погляд поета? Доведіть, що у вірші панують настрій, а не поміркованість, суб'єктивність, а не об'єктивність.
2. Прочитайте вірші Гете «Дика троянда» і «Фіалка» і знайдіть риси, що споріднюють їх з народною піснею.
3. Прочитайте вірші Гете «Прекрасна ніч», «На озері», «До місяця». Доведіть за допомогою цитат, що поет не просто описує природу, а розкриває перед читачем свої душевні переживання. Спробуйте їх охарактеризувати.
4. Прочитайте вірш Гете «Побачення і прощання». Охарактеризуйте його штюрмерські риси. Прислухайтесь до ритму вірша, розкрийте його характер.

«Над вершинами гір вічний дух проліта...»

Гете і штюрмери ввели в поезію притаманний юності дух бунтарства. Яскравий приклад — гімн «Прометей». В ньому поет відмовляється навіть від розміру і пише так званим *вільним віршем*. Адже ідеалом штюрмерів була людина внутрішньо вільна і незалежна, закохана в життя, яка прагне звіль-

нитися від пут змертвілих традицій, і не тільки естетичних і суспільних, а й світоглядних, церковних.

«Прометей» написаний у формі монологу самого титана. Прометей подарував людям небесний вогонь, який боги хотіли тримати тільки у себе. За це верховний бог Зевс прикував Прометея до скелі і піддав страшним тортурам. Але вогонь став для людей джерелом культури, і це втішає титана. Він незламний, бо почуває свій кровний зв'язок з людством та всією природою. Сміливо кидає він в обличчя Зевсу звинувачення у самозакоханості і жорстокій байдужості до людей:

...Не знаю я мізерніших,
Ніж ви, боги, у світі!
Злиденний має харч
Величність ваша:
Лиш дим жертовний
Та молитви дух.
В нужді були б ви
Без старців і діток
Та святобожних дурнів.
Як я малим був
Й не відав, що робити, —
Звертав заблудлий погляд
До сонця: чи нема там
Ушей, що чують зойк благання,
Сердець, подібних на моє,
Що всіх пригнічених жаліє?
Чи хто поміг мені
Зламать тиранів гніт?
Хто врятував мене від смерті,
Від рабських пут?
Чи не саме ти це вчинило,
Серце пломінке?
Палало, юне, ти,
Обдурене в хвалі
Перед всевишнім сонним.
Тебе хвалити? За що?
Хіба полегшив ти коли
Журбу нещасного?
Хіба ти осушив хоч раз
Сльозу скорботного?

(Переклад Миколи Терещенка)

Образ Прометея дуже важливий для поезії Гете. Він плекався з самого дитинства, коли майбутній поет почув про страшний Лісабонський землетрус (1755), що забрав життя тисяч і тисяч людей, знищив пам'ятки культури. Навіть на схилі віку Гете не міг спокійно згадувати про ті далекі події: «Хлопчик... був пригнічений. Господь Бог, вседержитель неба й

землі, такий мудрий і благосний, зовсім не по-батьківськи обрушив кару на правих і неправих. Марно намагався юний розум осмислити ці враження...» Осмислення прийшло пізніше, і тоді виник образ Прометея, єдиного з божеств, який по-справжньому полюбив людей і допоміг їм створити культуру.

Значення цього гімну величезне. Гете першим у європейській поезії відродив образ знаменитого титана давньогрецьких міфів. Він зробив його символом протесту проти змертвілих традицій та авторитетів, символом справжньої любові до людей. До образу Прометея звертається Тарас Шевченко у поемі «Кавказ».

Запитання і завдання

1. Знайдіть ораторські прийоми у гімні «Прометей». У чому звинувачує Прометей Зевса? Згадайте інші літературні образи-символи, які розкривають любов до людей.
2. У чому штюрмерська поезія Гете близька сучасній молоді? Чи притаманний сучасній молоді дух бунтарства?

«ФАУСТ»
(1808; 1832)

«Фауст» — це найвище досягнення Гете. Ще в молоді роки поет захопився середньовічною легендою про мага і чародія Фауста, якому в його нечестивих заняттях допомагав чорт, за що забрав потім його душу в пекло. Цей сюжет розігрували в ляльковому театрі на ярмарках і базарних майданах, згодом була написана «народна книжка» — популярне видання із зрозумілими картинками, супроводжуваними простим, доступним текстом.

На цю тему англійський драматург Крістофер Ма́рло, сучасник Шекспіра, написав трагедію. Він подивився на Фауста очима ренесансної людини. Своїм твором Марло стверджував, що народний поголос несправедливо зобразив Фауста як грішника й осудив його. Драматург відкрив у Фаусті привабливі риси: ренесансну допитливість розуму, прагнення до осмисленого життя.

Гете, який з дитинства добре знав англійську мову, прочитав трагедію Марло й усім серцем сприйняв ренесансне трактування образу Фауста. Гете, з його тонким почуттям старовини, збагнув красу та значимість сюжету.

Гете з'єднав сюжет про вченого-мага з іншим, досить поширеним у творчості штюрмерів: палко закоханий юнак спокушає молоду, недосвідчену дівчину; вона чекає від нього дитину, а він малодушно кидає її напризволяще. Гете знайшов

простий спосіб, як з'єднати ці два сюжети: Мефістофель (чорт) омолоджує вченого. Такий незвичний задум міг народитися, за словами німецького письменника Томаса Манна, тільки «з юнацького ритму крові» Гете.

В юнацькому задумі відбилося й притаманне добі Просвітництва вільнодумство. Гете робить персонажами твору Бога, чорта, людину, нечисту силу... Фауст настільки впевнений у своїх духовних силах, що не боїться зв'язуватись із чортом, хоча церковна мораль це засуджувала. Господь також певен щодо Фауста: адже людина — найкраще з його створінь:

Господь (Мефістофелю). Що ж, спробуй відірвати духа
Від його першоджерела...
Знай, сам ти осоромишся натомість[1].

Однак тема виявилася складною для молодого поета, і він припинив роботу над рукописом. Майже через двадцять п'ять років він повертається до нього, і «Фауст» стає головним змістом творчого життя Гете.

У своєму завершеному вигляді твір складається з «Присвяти», «Театрального вступу», «Прологу на небі» та двох частин. Першу частину закінчено у 1806 р., другу — у 1831 р.

«Фауст» написаний у жанрі *драматичної поеми*, побудованої на репліках персонажів з нечисленними авторськими ремарками. Твір зображує певні події (це і є драматичний елемент) і передає почуття або роздуми персонажів (ліричний елемент). Гете дав своєму твору підназву «трагедія»; це означає, що герой сам прагне вибороти свою долю наперекір волі вищих сил.

Світ, створений Гете у «Фаусті», незвичайний. Тут діють реальні люди — вчений Фауст, юна городянка Маргарита (зменшувальна форма цього імені — Гретхен), але в їхнє життя вриваються чари. Старий Фауст перетворюється на юнака і після цього проживає ще друге життя. Міфологічні персонажі: Бог, Мефістофель, відьми, нечиста сила — наділені людською психологією та людськими характерами. Мефістофель іноді постає як комічний персонаж. У творі відбувається багато фантастичного. Поезія виступає в синтезі з музичними і живописними образами.

Фауст у першій частині твору

Першу частину розділено лише на сцени (двадцять п'ять), як це було прийнято в драматургії штюрмерів.

---

[1] "Фауст" Гете цитується у перекладі Миколи Лукача

Ежен Делакруа (Франція). **Фауст, Маргарита і Мефістофель.** 1827 р.
«Пан Делакруа перевершив мене в сценах, які я сам створив» (Й.В.Гете)

Прочитайте «Присвяту». Вона була написана у 1797 р., коли Гете після двадцятип'ятирічної перерви повернувся до роботи над своїм юнацьким задумом. У ній він згадує «першого кохання й дружби тіні», своїх друзів штюрмерів, які були доброзичливими слухачами уривків із твору, а нині «розкидані, десь по світах блукають». «Присвята» пройнята *елегічним настроєм*, тобто настроєм ніжного смутку. Кому присвячує поет свій твір?

Прочитайте «Пролог на небі». Жартівливий відтінок бесіди Мефістофеля і Господа має настроїти читача на творчо вільний характер «Фауста», далекий від богословської серйозності.

Прочитайте сцену «Ніч» (перша частина), де Фауст уперше постає перед нами як учений. Які науки вивчав Фауст? Опишіть внутрішній вигляд кабінету і спосіб життя вченого. Чому Фауст відчуває гостре невдоволення своїм життям? Як ви розумієте слова Фауста:

Природо безкінечна! Де ж, коли ж
Знайду ту грудь, що нею світ ти поїш,
І небо, й землю — все живиш?

Чому Дух відмовляється відповідати на запитання Фауста? Чому Фауст хоче випити отруту?

Гете жив на зламі епох, коли життя розкривало перед людиною свої нові, несподівані грані, а старі способи пізнання безнадійно застарівали. Науки, що їх називає Фауст, були головними в університетах часів середньовіччя. Магія тоді також вважалася наукою. Століттями панувала думка, що життя можна осягнути, не виходячи з кабінету, що книжки, осяяні авторитетом стародавніх учених, містять усю мудрість, потрібну людині. Над цими фоліантами й провів усе своє життя Фауст.

У середні віки істину шукали у книжках, у Святому Письмі. А живу природу (матерію) вважали гріховною, були переконані, що людина за життя повинна задушити в собі чуттєві радощі і прагнення як гріховні і в такий спосіб перемогти свою матеріальну (тілесну) природу. У звільненні духу від усього тілесного, земного нібито й полягала істина.

Гете зображує Фауста як людину нової формації. Головна його риса — прагнення самостійно здобути істину, знання про життя, а не довірливе схиляння перед авторитетами минулого.

Душа Фауста жадає іншої істини: він хоче злитися з природою, відчути її величну красу і силу, а себе — як її частку. Як це зробити, Фауст не знає, бо цієї нової істини він не може знайти у старих фоліантах. Дух відмовляється розмовляти з ученим, тому що розум Фауста не здатний сприйняти нову істину, істину самої природи. Фауст зайшов у безвихідь. І тільки випадковість рятує його від самогубства.

Уже тут, на початку твору, ми відчуваємо, що Фауст морально готовий на будь-який несподіваний крок заради своєї високої одержимості.

Прочитайте сцену «За міською брамою» і зверніть увагу на чудовий монолог «Блаженний той, хто ще надію має...». Фауст одержимий високою тугою за ідеалом, але досягти його він хоче не через заперечення всього реального заради книжної премудрості, а в єднанні з природою.

Прочитайте дві наступні сцени «Кабінет Фауста». Як розкриваються у сцені перекладу Євангелія від Іоанна власні духовні устремління Фауста і його незгода з традиційною мудрістю? Знайдіть слова Мефістофеля, які виражають його *скептицизм*[1]. Якими словами Фауст викриває скептицизм Мефістофеля щодо високого духовного призначення людини? У чому полягає суть угоди між Фаустом і Мефістофелем? На яку допомогу чорта розраховує Фауст? Як він, за угодою, розраховуватиметься з ним? Якими словами Мефістофель розкриває свої справжні наміри щодо Фауста? Сформулюйте протилежність поглядів і планів Фауста і Мефістофеля.

Ежен Делакруа (Франція). **Фауст і Мефістофель.** 1827 р.

В наступних сценах експозиція (знайомство з основними героями) поступово переходить у зав'язку. Гете використовує традиції середньовічної *містерії* — твору на релігійний сюжет, де наочно представлені у протиборстві сили добра і зла. Відповідно до цих традицій, герої самі себе характеризують, роз-

[1] Скептицизм — критично-недовірливе ставлення до чогось.

повідають про свої вчинки і наміри, як-от Мефістофель: «Я — тої сили часть, що робить лиш добро, бажаючи лиш злого»; «Втягну його в життя розпусне, у світ нікчемностей липкий». Герої чітко і недвозначно висловлюють свою позицію щодо життя, природи, людей, знань. В дусі містерії Гете зіштовхує дві протилежні світоглядні позиції, запрошуючи глядача (читача) самостійно зважити їх і включитися у суперечку.

Фаустові набридла суха, відірвана від життя наука, символом якої є його кабінет («вузька кімната з високим готичним склепінням»). Проте він не просто мріє вирватись у вільний світ, а прагне духовно насиченого і діяльного життя.

Фауст розпізнає у Мефістофелі втілення неодухотвореної, низької природи. В людині той бачить тільки тілесну природу, не зміцнену духом, слабку й аморальну істоту, яку легко спокусити.

У сцені перекладу Євангелія Гете вводить у твір одну з найважливіших своїх думок: є істини життя, які мають глибоко особистісний сенс. Кожний має осягнути власну істину, яка зробить щасливим саме його. Універсальної для всіх істини не існує. Особистісна істина Фауста полягає у діяльному житті. Фауст не тільки шукає власну істину, а й довіряється лише власному життєвому досвіду. Це робить усю його подальшу поведінку досить незалежною. З великим зусиллям вирвавшись з-під авторитету застарілої книжної премудрості, він не збирається в майбутньому підкорятись іншій авторитарній силі — дияволу.

Як бачимо, Гете надає образу середньовічного «чорнокнижника» досить нетрадиційного звучання, наділяючи Фауста високими духовними прагненнями. Проте поет не ідеалізує свого героя. Внутрішня суперечливість Фауста ніби належить самій людській природі; порівняно з нею всі диявольські спокуси просто-таки примітивні. І справді: «Що хочеш ти, нещасний чорте, дати?..» Фауст ще і ще наполегливо пояснює нетямущому чорту:

Та зрозумій, не в насолодах діло.
В стражданнях радощі відчути я готов,
Утіху — в розпачі, в ненависті — любов.
Мій дух звільнився уже од пут науки,
Чутким зробився до будь-якого болю,
Вмістить в собі всі радощі і муки,
Все те, що людству випало на долю.
І глиб, і вись — все духом охоплю я,
І втіху, й біль — все в серце уберу я,
Щоб всім єством своїм з єством
вселюдським злитись
І разом з ним у безвість провалитись.

Прочитайте сцени «Авербахів склеп у Лейпцигу», «Відьмина кухня». Зверніть увагу на пісню про блоху. Розкрийте зв'язок сцени п'яного гульбища з уявленнями чорта про людину, кохання, державну владу. З якою метою Мефістофель омолоджує Фауста?

Цими двома сценами закінчується історія Фауста-вченого. В них починається здійснення плану Мефістофеля: «Оглянем перш малий, за ним великий світ». Обидві сцени — чудовий зразок комічного у Гете. Розгул ницих пристрастей ніби підтверджує правоту Мефістофеля щодо аморальності людини, а сміх поета знищує будь-яке співчуття читача до завсідників Авербахового склепу. Особливо ефектним є кінець сцени. Нам хочеться вигукнути разом з поетом: «Невже це також люди?!»

Раціоналістично настроєний Фауст почувається ніяково і в п'яному товаристві кабачка, і у відьомській компанії. Кухня відьми — це своєрідна паралель кабачку, бо і там, і там відсутні здоровий глузд і тверезий розум. Мефістофель же скрізь у своїй рідній стихії. Зображення чаклунства і потойбічної фантастики також входило до середньовічних містерій.

Прочитайте сцени «На вулиці», «Вечір», «На прогулянці», «У сусіднім домі», «На вулиці», «Сад», «Альтанка». Яку роль призначив Мефістофель жінці у своїх планах спокусити душу Фауста? Чому Мефістофель неохоче допомагає Фаустові у знайомстві з Маргаритою? Які почуття пробуджує у Фауста кімната Маргарити? Чи відповідають переживання Фауста намірам Мефістофеля? Чому подальша доля скриньки викликала в Мефістофеля гостре невдоволення? Які основні риси характеру Маргарити? Як вона пояснює собі увагу Фауста до неї? Знайдіть слова, якими Фауст висловлює своє враження від Маргарити.

Перед нами початок любовної історії Фауста, головної події першої частини твору. План Мефістофеля спокусити Фауста простий, він відповідає його низькій думці про людину: «Тепер, з тим хмелем у голівці, Гелену вбачиш в кожній дівці». Несподівано для чорта вибір Фауста падає на Маргариту, зовсім юну дівчину, яка зворушує його наївністю, простотою, щирістю. Всі її чесноти — від самої природи:

... Ах, свята невинність, простота —
Ніяк собі ціни не знають!
Сумирність, лагідність — що краще є в природі?
Ці найкоштовніші з окрас...

Чи не в цьому істина, яку шукає Фауст? «Один твій зір, одне слівце твоє — чи ж де дорожча мудрість є?»

Цирість дівчини викликає у Мефістофеля роздратування, бо це не відповідає його уявленням про людину як істоту своєкорисливу і розпусну.

Зворушливий, високопоетичний образ Маргарити — це не просто «портрет з натури». Він утілив складні філософські роздуми німецьких мислителів кінця XVIII ст. про природу людини. Так, Фрідріх Шиллер вважав, що сучасна людина втратила простоту, поетичність мислення і сердечність характеру і перетворилася на відбиток однобічної міської цивілізації. Гете підхоплює цю думку: і наука також віддалилася від живої людини, перестала відповідати її насущним душевним запитам, оскільки перетворилася на суху й абстрактну догму. Маргарита — це образ людини, яка живе серцем і почуттями і виконує заповіданий самою природою обов'язок сумлінної щоденної праці. А отже, вона відчуває себе в гармонії із собою й оточенням, тобто щасливою. Саме такої простоти, сердечності і сумлінності не вистачає переважній більшості людей, вважає Гете.

Такої повноти буття, тобто щастя, сам Фауст не знає, бо він шукає його поза себе (у книжках, в авторитетах науки і богослов'я), а Маргарита знаходить його у собі, у своєму повсякденному житті. Віднині крізь усю поему проходить тема пошуків Фаустом гармонійної згоди із самим собою.

Ці сцени завершуються освідченням Фауста у коханні до Маргарити. Закоханим допомагають проста квітка айстра і поетичний народний звичай ворожіння. Та все ж останні слова дівчини: «О Гретхен, Гретхен, бідна ти, і що він міг в тобі знайти?» — вселяють тривогу. Ми відчуваємо, що тут таїться зерно серйозного конфлікту.

Прочитайте сцени «Ліс і печера», «Кімната Гретхен», «Сад Марти». Любовні почуття Маргарити (Гретхен) і Фауста сягають вершини. Та разом з коханням приходять проблеми. Які саме? Який настрій панує в душі Фауста у сцені «Ліс і печера»? Поясніть, що означають його слова:

Чи ж не тинявся я бурлакою бездомним,
Недолюдком без просвітку й мети,
Неначе водоспад, що в льоті карколомнім
Шумить в зівущу хлань з жахної висоти ...
І я, богомерзенний,
На тім не перестав,
Що скелі величенні
На друзки розбивав!
Я ще й її життя розбив зухвало!

У чому звинувачує себе Фауст?
Які слова у пісні Гретхен за прядкою повторюються у вигляді рефрену? Що вони означають? Що спільного з'являється у переживаннях обох закоханих? Як ви розумієте такі слова Фауста:

І якщо в цім чутті зазнаєш щастя ти,
То зви його, як хочеш:
Любов! Блаженство! Серце! Бог!

Про яке чуття говорить Фауст?

У цих сценах поет порушує надзвичайно важливі питання. Закохані довірилися пристрасті. Монолог Фауста в лісовій печері свідчить, що він уперше усвідомив, який величезний обов'язок віднині лежатиме на ньому перед іншою людиною — жінкою — за ті почуття, що він у ній розбудив. Та він вирішує й надалі довірятися природі.

Не залишається незмінною і Гретхен. Пристрасне кохання вносить в її душу сум'яття, позбавляє внутрішньої гармонії, за яку її покохав Фауст. Та чи зробило кохання її дорослішою? Це покаже розвиток наступних подій.

Герої перебувають у полоні любовних почуттів і діють відповідно. Мефістофель як носій зла тут ні при чому. А отже, й саме по собі кохання не є гріхом. Все у світі, в тому числі й кохання, підкоряється власній логіці, а не втручанню диявольських (чи божественних) сил.

Звідси випливає й наступний висновок: будь-який вчинок також не є гріховним. Людина логікою самої дійсності простотаки приречена втручатися у життя й утверджуватися в ньому. Німецька філософська думка кінця XVIII ст. відкидала богословські твердження про те, що людина мусить цуратися земних справ, бо приходить на землю тимчасовим гостем.

Проте наші герої не просто анархічно віддаються владі шаленої пристрасті. Вони намагаються осмислити свої почуття і співвіднести їх з вищими істинами, зокрема з релігією. Цьому присвячена їхня розмова в сцені «Сад Марти». Для Фауста влада природи, влада почуттів і влада Бога тотожні (тобто є одним і тим же). Бог — це краса природи, яка відбивається в очах і в душі коханої людини:

Хіба ж над нами не склепіння неба?
Хіба ж під нами не земная твердь?
Хіба ж нам не зоріють
Привітно зорі вічні?
Хіба ж я не дивлюсь тобі у вічі?
Хіба ж усе це не пройма
Твій ум і серце,
Не віє в вічній таємниці
Незримо й зримо вколо тебе?
Наповни ж ним все серце, аж по вінця...

Про такого Бога і про таку Природу Фауст не міг прочитати у своїх учених фоліантах. Ця істина відкрилася йому, коли він закохався.

Вчення про Бога як Бога природи і почуттів належить до найвищих досягнень віку Розуму. Воно підносить значення людини, надає її земному життю оптимізму і високого смислу. Воно трактує людину не як безгласне знаряддя чужої волі, а як творця власної долі. Видатний французький мислитель XVIII ст. Жан-Жак Руссо писав: «Найважливіше служіння Богові — це служіння в серці. Богові потрібний культ, що його сповідує серце. Існувати для людини — значить відчувати. Я шукаю істину не в принципах філософії, а знаходжу її наперед написаною природою в глибині мого серця незгладимими літерами. Коли я хочу щось робити, мені варто звернутися за порадою до самого себе». І ще одна думка Руссо: «Не може бути нічого приємнішого від знання того, що ми займаємо своє місце в системі, де все є добром».

Отже, можемо сказати, що культура почуттів Фауста і Гретхен, яка виявилася в їхній розмові про Бога, відповідала моральним ученням XVIII ст.

Прочитайте сцени «Біля колодязя», «Біля міського муру», «Ніч», «Собор». Про що Гретхен молить Mater Dolorosa (Скорботну Божу Матір)? Прокоментуйте думку городян про кохання, не освячене шлюбом, яка виражена у передсмертних словах Валентина. Як страх перед поголосом уплинув на Гретхен?

Гретхен відчуває, що стане матір'ю. Власна поведінка тепер здається їй гріховною. Страх перед людським поголосом відсуває на задній план всі інші почуття, навіть кохання. Ми бачимо, що та гармонійність душі Гретхен, яка колись так зворушила Фауста, — це гармонія з певним укладом життя, в якому панують рутинні сімейні обов'язки, диктат звичаїв і суворих життєвих правил. Від них Гретхен, зовсім молода дівчина, не змогла внутрішньо звільнитися. Ці сцени допомагають зрозуміти, що її стосунки з Фаустом припинилися, бо вона не змогла знайти в ньому душевної опори. Тепер читач з дедалі більшою тривогою стежить за історією нещасної дівчини.

Прочитайте сцену «Вальпуржина ніч». Вона нагадує сцену «Відьмина кухня», що була написана в манері комічних сцен середньовічної містерії. Крім прямого змісту, сцена відбиває певний душевний стан Фауста. Які почуття героя виражає ця сцена? Чию тінь він бачить на віддалі? Як Мефістофель пояснює смисл цього видива? Що нового ця сцена розповідає нам про стосунки Фауста і Маргарити?

Прочитайте сцени «Похмурий день. Поле», «Ніч. Чисте поле», «В'язниця». За задумом поета, минає чимало часу після остан-

ньої зустрічі закоханих, і читач мусить здогадатися, які фатальні зміни відбулися в долі Гретхен. Що трапилося в житті Маргарити за цей час? Які спогади мучать її у в'язниці? Чому вона не квапиться залишити в'язницю? Чому Мефістофель оголошує Гретхен рокованою (тобто приреченою), а Голос з неба — врятованою? Як ви вважаєте, чому ця частина закінчується тим, що голос Гретхен кличе Фауста?

Остання сцена першої частини «Фауста» належить до найтрагічніших у всій німецькій літературі. Гете виражає внутрішній стан Маргарити через її пісні-голосіння у фольклорному дусі. Здається, свідомість залишила її, лише на якусь мить вона впізнає Фауста. Проте вона у стані марення, у вирі важких думок і переживань і не може відділити від них реальності.

Мефістофель зі своїм скепсисом щодо людини бачить у Гретхен звичайну грішницю. Адже вона вбила матір і свою позашлюбну дитину й заслуговує на довічні муки. І такий однозначний осуд був би в дусі всієї середньовічної церковної моралі. (Згадаймо «Божественну комедію» Данте.) Але Бог Гете — це Бог природи і кохання. Тож поет знаходить для Маргарити виправдання. З неба лунає: «Врятована!» Для автора «Божественної комедії» *людське* також виправдовувало нерідко серйозні життєві помилки. Так Гете переймає естафету у свого попередника, засновника європейського гуманізму Данте Аліг'єрі.

Описуючи у першій частині «Фауста» нібито тривіальний любовний роман героїв, Гете намагається дошукатися глибоких філософських істин. Фауст постає перед нами як окрема людина зі своєю долею і як символ людини взагалі, в якій читач упізнає власні духовні пошуки. Ми разом з Фаустом шукаємо істину, що прояснить нам і наше власне існування.

Дорожча не та істина, що сприймається на віру, а та, що здобута власним досвідом. Цим висновком Гете і весь вік Розуму завдали удару по догматизму, що панував у попередні віки.

Другий висновок полягає у тому, що істину людина мусить не тільки сприйняти розумом, а й пережити всім серцем. Це має бути *особистісно* сприйнята істина.

По-третє, Гете приводить свого героя і нас до висновку, що істина має носити *активний* характер і виявлятися у *вчинку* людини. Втручання людини у життя, вчинок як такий не вважаються гріхом. На цьому шляху людину чекають нерідко трагічні помилки, але інший шлях означатиме повернення назад, до похмурих часів догматизму. Гете — не мораліст, він не поспішає засудити людину за помилку. Він розуміє, що без досвіду, подекуди гіркого, неможливо було б побудувати культуру.

І тут важливим стає четвертий висновок: істина має бути співвіднесена із загальними законами Всесвіту, з природою (просвітники відносили природу до найважливіших філософських категорій). Тільки так можна уникнути сваволі й анархізму. Адже Мефістофель частково правий, коли судить про людей як про істот, схильних до зла. Природа у Гете — радісна, прекрасна і любляча, інша назва її — Бог. Свою життєву мету кожна людина і повинна співвідносити з цим високим моральним та естетичним принципом.

Як бачимо, шлях Фауста до істини не завершився. Людина, яка зрозуміла, у чому вища істина буття, має стати творцем культури. Людина йде із життя, але наступним поколінням залишається культура.

У другій частині «Фауста» Гете продовжує розповідь про духовні шукання свого героя.

Запитання і завдання

1. Згадайте, кому з персонажів «Фауста» належать такі слова:
   «Мистецтво довге, вік короткий».
   «Теорія завжди, мій друже, сіра, а древо жизні — золоте».
   «Цінуйте час, він не стоїть на місці, зумійте з нього взять якмога більш користі».
   «Хто в мудрощі химернії заходить, той — мов осел, невдаха-довгоух, якого пустирем мара по колу водить, коли кругом хвилює пишний луг».
2. Гете якось наприкінці життя сказав: «Не тільки похмурі, невдоволені шукання Фауста, а й знущання й гірка іронія Мефістофеля становлять частину моєї власної душі». Поясніть, як можуть уживатися в одній душі такі протилежні якості, як Фаустова жадоба пізнання і Мефістофелева зневіра? Чи не заважають вони людині реально сприймати світ?

Фауст у другій частині твору

Друга частина твору нагадує мандри по чудесних островах. Тут Фауст намагається осягнути нове й дивне для нього життя і взяти в ньому посильну участь.

Спочатку Фауст потрапляє до двору безтурботного цісаря. Перед нами шикуються образи химерного карнавалу, де перемішані реальні особи й маски, справжні турботи й гра. Мефістофель вигадує для імператора паперові гроші, і той радий знову повернутися до свого нескінченного балу-маскараду. Фауст глибоко вражений: незважаючи на нагальність державних проблем, ніхто не збирається їх реально розв'язувати. Пе-

ред ним — світ суцільного блазнювання, від істини всі відвертаються (дія перша).

Зі світу, де люди самі себе дурять, не замислюючись ні про що справжнє, Фауст потрапляє до світу античного міфу, де все за своєю природою несправжнє, фантастичне, казкове. Фауста супроводжує людина в колбі — Гомункул. Він знає і розуміє все на світі (чого Фауст може тільки бажати), але мріє про просте людське життя. Гомункул, Фауст і Мефістофель вирушають до витоків людства — у світ міфів. Але Гомункул гине, неначебто даючи цим зрозуміти, що знання істини і звичайне людське існування — несумісні (дія друга).

Із царини міфологічних витоків світу Фауст перелітає у царину поезії. Тут він виступає в образі середньовічного лицаря й одружується з Геленою Прекрасною. У подружжя народжується син Евфоріон — дух поезії. Евфоріон, грайливий і примхливий, як сама поезія, літає над землею. Якось він заграв ся, занадто високо злетів, упав і розбився. Відірвана від землі, поезія гине. Тієї ж миті чари розвіюються, і Фауст постає знов у звичайному вигляді. Його спроба лишитися назавжди у світі ідеальної краси скінчилася невдачею. Краса — це тільки частина істини (дія третя).

У цей час цісар геть розорився через власну недбалість і паперові гроші Мефістофеля. В країні розпочалася війна, Мефістофель і Фауст допомагають цісареві, і того не бентежить, що перемогу здобуто чаклуванням, адже політика не надто зважає на такі речі. Головне — багата здобич у руках! Для заспокоєння власного сумління цісар погоджується спорудити храм на честь справжньої віри. Знов блазнювання: державця істина не цікавить (дія четверта).

В останній, п'ятій дії Фаустові вже сто років. Він отримав від цісаря смугу землі вздовж моря як винагороду за допомогу у війні і має намір збудувати світлі й радісні міста.

Але спочатку землю треба осушити і захистити від моря. І знов, уже вкотре, Фауст пізнає трагічний закон життя: діяльність однієї людини нерідко суперечить інтересам іншої чи інших. Ставши підприємцем, він відкрив, що «війна, торгівля і піратство — три види сутності одної». Захопившись своїми планами, Фауст морально готовий зневажити справедливість. За його наказом Мефістофель підпалює вбогу хатину старих Філемона і Бавкіди[1], які мешкають на Фаустовій землі.

Фауст підбиває підсумок свого життя. Він пересвідчився у найвищій цінності реального буття і діяльного життя людини:

---

[1] Філемон і Бавкіда — персонажі грецької міфології, які символізують щасливу старість і гармонійні патріархальні звичаї.

Доволі вже спізнав я зе́мний круг,
Шкода мені потойбіч зносить дух...
Тут твердо стій і пильний зір одкрий;
Допитливим і цей світ не німий...
Отак мудрець ітиме у житті,
І не зіб'є мара його з путі.

Фауст мусить передати пізнану істину нащадкам, тобто втілити її у формах культури, наприклад побудувати місто.

Фауст замислюється над тим, що може виправдати його помилки, як спокутувати йому свою провину перед знівеченими долями. І знаходить відповідь: людину виправдовують висока мета, невтомна праця, активність душі й довічна боротьба за життя і волю:

Лиш той життя і волі гідний,
Хто б'ється день у день за них.
Нехай же вік і молоде й старе
Життєві блага з бою тут бере.
Коли б побачив, що стою
З народом вільним в вільному краю
Я міг би в захваті гукнути:
Спинись, хвилино, гарна ти!

І за це Фауст дістає на Небі повне прощення. Лунає хор ангелів:

Далося нам із лиха пут
Шляхетний дух розкути:
Стремління вічне й ревний труд
Сподобляться покути.

Біля небесної брами душу Фауста зустрічає душа Маргарити. Вона вже простила йому і любить його, як і раніше. Небесний хор співає хвалу вічній жіночності — всепрощаючому жіночому коханню та заступництву Богородиці. Це ще одна істина; її Фауст пізнає останньою.

Прочитайте монолог Фауста зі сцени «Опівнічна доба» (дія п'ята). Як ви розумієте слова «У русі тім йому розко́ші й болі, й на хвилю він не стане в задоволі»?
Прочитайте сцену «Просторе дворище перед палацом» із п'ятої дії. Чому Мефістофель виявляє нерішучість і не встигає схопити душу Фауста, коли той говорить про найвищу мить свого щастя? Поясніть, у чому полягає найвище задоволення Фауста і чи відповідає воно Мефістофелевим уявленням про щастя людини. Чому душа Фауста, попри всі його помилки і вади, потрапляє до царства небесного? Яке символічне значення має сцена зустрічі душ Фауста і Маргарити біля небесної брами?

Зміст поеми багатогранний. На думку Гете, мистецтво — це не копія реальності, а зовсім новий, самостійний світ. Читаючи «Фауста», ми здійснюємо мандрівку в цей чудесний світ. Читач сам стає певною мірою Фаустом і збагачує душу всім, що пережив герой.

Гете не нав'язує читачеві своїх думок. Він не виправдовує, але й не засуджує свого героя. Автор неначе звертається до читача: перш ніж винести свій вирок, подивись, наскільки складний світ. Скільки волі й мудрості треба, щоб жити в ньому! Ніколи не вдасться людині осягнути всі таємниці світу. Але людина проживе недаремно, якщо у постійному внутрішньому русі прагнутиме до високої мети. Для просвітника Гете це не релігія і не покірливість перед долею. Це — вдосконалення найкращих рис, якими обдарувала людину Природа, — розуму, волі, гуманності. У житті людина мусить обирати тільки те, що сприяє самовдосконаленню, і без жалю відкидати те, що цьому заважає.

Запитання

За якої умови Фауст «міг би в захваті гукнути»: «Спинись, хвилино, гарна ти!»?

Фрідріх ШИЛЛЕР

(1759—1805)

Про життя Шиллера

В «Академії Карла»

Шиллер

Видатний німецький поет і драматург Фрідріх Шиллер народився в сім'ї полкового лікаря у місті Марбах (герцогство Вюртемберзьке). Згідно з порядками, що панували у герцогстві, батьки віддали чотирнадцятилітнього сина в «Академію Карла» — навчальний заклад закритого типу. Там юний Шиллер вивчав медицину. «Академією» опікувався герцог Карл Євген, який вимагав від учнів суворої дисципліни. Заняття науками чергувалися з військовою муштрою. З родичами можна було бачитися лише у присутності наглядача. Листи спочатку прочитувалися начальством. Виходити за межі навчального закладу не дозволялося. Зрідка вихованців строєм водили гуляти в ліс. Тільки там можна було крадькома розстібнути тісний мундир, скинути перуку з гіпсовими буклями на скронях та косою на спині, стягнути з ніг високі ботфорти.

Вразливий юнак був морально травмований цією обстановкою. Єдину відраду він знаходив у читанні давньогрецьких письменників, Шекспіра, Руссо, Лессінга, чиї твори розповідали про високі людські пристрасті і слугували йому взірцем справжньої літератури.

В «Академії» Шиллер написав свої перші вірші та драму «Розбійники».

Герцог ставився до вихованців «Академії» як до своєї власності. Тому, закінчивши курс навчання, Шиллер вирішив залишити службу разом з її гарантованим заробітком. Він покинув герцогство, розлучившись із батьками, сестрами, друзями. «Я залишив Штутгарт зі спустошеним серцем та порожнім гаманцем», — писав він другові.

Борючись за існування, не маючи часто притулку, потребуючи найнеобхіднішого, Шиллер віддається творчості. Серед його наступних шедеврів 1780-х років — драми «Підступність і кохання», «Дон Карлос», ліричні поезії.

В Єні та Веймарі

У 1789 р. Фрідріху Шиллеру вдалося влаштуватися в Єні — невеликому місті з університетом. Сучасники називали Єну «німецькими Афінами». Неподалік, у Веймарі, жив Йоганн Вольфганг Гете.

Шиллер читає в університеті лекції з історії, вивчає філософію Канта, пише трактати на теми історії та естетики. Напружена праця поліпшила матеріальне становище письменника. Він одружується із Шарлоттою фон Лангефельд. Від цього шлюбу народилися два сини та дві доньки.

У цей час у Франції вибухнула революція. Ранні драми Шиллера, пройняті ненавистю до тиранії, знайшли відгук у революційній Франції. Її уряд присвоїв Шиллерові титул почесного французького громадянина за те, що він «своєю мужністю послужив справі свободи» (1792). Проте кривавий терор, розв'язаний незабаром якобінцями — найнепримиреннішими з революціонерів, — вжахнув поета. Шиллер проповідував любов до людини: «Коли я ненавиджу, я ніби щось віднімаю у себе; коли ж я люблю, — я цим збагачуюсь».

Шиллер познайомився з Гете, кумиром своєї юності. З 1794 р. їхні взаємини переростають у дружбу. Гете писав: «Шиллер був величний в розмові за чайним столом, і так само величним був би він, безперечно, і в державній раді. Його ніщо не сковувало, ніщо не спиняло вільного польоту його думки. Всі великі плани він творив вільно. Це справжня людина».

Будучи директором Веймарського театру, Гете ставить п'єси свого друга. Це дуже підтримувало Шиллера матеріально і стимулювало його творчу активність.

Шиллер віддавав перевагу драматургії: «Тисячі вад, що уникли справедливої кари світського суду, таврує театр, — писав він. — Тисячі чеснот, про які мовчить правосуддя, він прославляє на сцені».

Шиллер — засновник жанру *історичної драми* («Дон Карлос», «Марія Стюарт», «Вільгельм Телль», «Розбійники»). Всього він написав одинадцять п'єс. Своїх історичних персонажів поет зображує у той відповідальний момент, коли їм доводиться вирішувати особисту проблему. Це — кохання, сімейні стосунки, дружба, любовне суперництво, вражена гордість. Від їхніх почуттів залежить хід історії, доля народу. Керуючи державами, володарі не завжди спроможні опанува-

ти власні пристрасті. Це призводить до трагічних наслідків для них і для народів.

Композитори XIX ст. охоче писали на сюжети Шиллерових драм опери («Дон Карлос» Дж.Верді, «Орлеанська діва» П.Чайковського, «Вільгельм Телль» Дж.Россіні та ін.).

У ті роки посилились ознаки невиліковної хвороби Шиллера, яка дедалі менше часу лишала йому для творчості. Та він мав сильну волю до життя. «Мені відомий один секрет, як людина може вберегти себе від занепаду, а саме: треба закрити своє серце для слабкості», — писав Шиллер. Усі свої шедеври — вірші, драми, статті — він створив уже тяжко хворим. До того ж, його невідступно мучили думки про борги. У 1802 р. поет отримав дворянське звання. Герцог Саксен Веймарський підвищив йому платню. Шиллер розрахувався з боргами і зміг купити собі будинок у Веймарі.

Здавалося б, життя його увійшло в надійну колію. Своєю лагідністю Шиллер зачаровував усіх, хто з ним спілкувався. «Під час розмови його обличчя пожвавлювалося, на щоках проступав легкий рум'янець, а в блакитних очах з'являвся блиск, і тоді весь його образ набував гармонії», — згадувала одна з його сучасниць (Генрієтта Герц). Дружина поета залишила нам цікаві спогади про нього: «Його сміх був приємним; коли він сміявся від душі, в ньому з'являлося щось дитинне. Голос він мав не сильний, але такий, що брав за душу, особливо, коли він розповідав щось зворушливе... Швабська вимова лишилася в нього назавжди. Хода його була вільною; будь-яка демонстративність, чи то в одязі, чи то в хатньому начинні була йому неприємною. Вдягався він просто. Свій письмовий стіл він любив утримувати у суворому порядку. Кохався у квітах, особливо любив лілеї. Його улюбленим кольором був бузковий».

Шиллер розпочав писати п'єсу з історії «смутних часів» у Росії — «Димитрій», проте закінчити її йому не судилося. 9 травня 1805 р. поета не стало. Наступного після похорону дня відбувся врочистий молебен, було виконано «Реквієм» Моцарта. Нині два великі німецькі поети — Шиллер і Гете — спочивають у спільній гробниці у Веймарі.

Запитання і завдання

1. Чи сприяли зовнішні умови, в яких зростав Шиллер, розвитку його поетичного таланту? Чи можна назвати Шиллера *автодидактом* (людиною, яка сама себе сформувала)? Аргументуйте свою думку.
2. Чи схвалюєте ви рішення Шиллера після закінчення «Академії» залишити герцогство Вюртемберг, де його очікував гарантований заробіток?

3. Як поставився Шиллер до подій Французької революції?
4. Якою уявляв Шиллер роль театру в житті суспільства?
5. Опишіть характер і розкрийте людські якості Шиллера.

«РОЗБІЙНИКИ»
(1781)

Про історію твору

Першою п'єсою Шиллера була драма «Розбійники». Якось друг Шиллера Гейдельоф (він за наказом герцога оформляв свята і малював декорації для театру) хотів залучити Фрідріха до театрального життя «Академії». Але актора із Шиллера не вийшло. Зате він устиг познайомитися з особливостями сцени. Інший товариш, Говен, приніс йому журнал, де було надруковано оповідання про ворожнечу двох братів. Сюжет вразив Шиллера, і в нього виник задум власного твору, в якому він прагнув вилити свій гнів та обурення проти герцога за довгі роки перебування в «Академії». Скільки разів Шиллер прикидався хворим, щоб у полковому лазареті мати можливість працювати над п'єсою! Іноді вечірній обхід здійснював сам герцог. Ледве зачувши його кроки, Шиллер ховав рукопис серед медичних книжок.

Тим часом курс навчання закінчувався, Шиллер підготував випускну дисертацію. Щось насторожило в ній герцога, і він написав: «Залишити в Академії ще на рік, щоб трохи охолонув і викинув дурниці з голови». Лише наступного року Шиллер отримав місце військового лікаря у Штутгарті. Дивовижно, як Карл Євген своїм деспотизмом і тупістю постійно підтримував у Шиллера полум'я протесту й обурення!

П'єса «Розбійники» була для юного драматурга не просто пробою пера; вона стала символом його духовного життя і боротьби. З допомогою друзів Шиллер знайшов видавця і гроші на друкарські видатки. І ось книгу надруковано (щоправда, без прізвища автора). Завдяки щасливому випадку твір потрапляє на очі барону Дальбергу, попечителю кращого на той час в Німеччині Мангеймського театру.

Прем'єра пройшла з величезним успіхом. Але щасливому авторові не можна було підвестися і вклонитися публіці, адже він прибув до Мангейма таємно. Ніякого гонорару драматург не одержав, бо в ті часи в театрах це не було прийнято. Навесні відбувся повторний спектакль, і знову Шиллер у Мангеймі таємно. Цього разу герцог дізнався про заборонену поїздку «за кордон». Він викликав поета до себе, відібрав у нього шпагу та перуку і посадив на гауптвахту на два тижні. Вирок був таким: «Надалі не писати ніяких творів, крім медичних!»

Тоді й визріло рішення тікати зі Штутгарта. В день таємного від'їзду Шиллер скинув ненависну військову форму і вперше одягнувся у цивільне вбрання. Перуку з буклями і кіскою кинув у вогонь. Попереду було життя в мистецтві.

Про зцілення залізом і вогнем

У XVIII ст. жили великі реформатори театру — французький письменник Дені Дідро і німецький драматург Готгольд Лессінг. Вони розробили новий жанр драматургії, який назвали *драмою. Як і трагедія, драма має серйозний зміст, нерідко з трагічною розв'язкою; як і комедія, драма зображує буденне життя і звичайних героїв.*

Шиллер також вважав, що доля звичайної, «маленької» людини, яка живе в буденній, негероїчній дійсності, може бути трагічною у високому смислі. Про це його перші драми — «Розбійники» (1781) та «Підступність і кохання» (1784).

В основу сюжету «Розбійників» покладено історію ворожнечі двох братів. Тут паралельно розвиваються дві сюжетні лінії: Франца Моора в колі його рідних (старий граф Моор, Амалія, слуги) і його брата Карла Моора в оточенні розбійників. Місце дії переноситься автором то в родовий замок Моорів, то до Богемського лісу. У четвертій та п'ятій діях обидві лінії зливаються в одну. Всі персонажі збираються в одному місці (родовий замок та його околиці) і вступають у відкритий конфлікт.

> Прочитайте першу й другу дії драми «Розбійники». Яку мету ставить перед собою Франц Моор? Якими шляхами він здійснює свої плани? Які наміри він має щодо Амалії? Як Амалія реагує на зазіхання Франца? Як сприймає старий граф Моор вигадані відомості про Карла?
> Чому саме Плутарх став улюбленим письменником Карла Моора? Що спонукало Карла стати розбійником? Які якості душі і характеру відрізняють Карла від розбійників? У чому таїться зерно конфлікту між ними і Карлом? Обміркуйте розповідь Карла про чотири персні (кінець другої дії) і знайдіть слова, якими він характеризує суть своїх вчинків.

Перші дві дії драми утворюють експозицію, що знайомить нас із кожним персонажем і з місцем подій. Експозиція плавно переходить у зав'язку. Розкривається мета, яку ставлять перед собою окремо Франц і Карл, а потім вдаються до відповідних вчинків. Якщо Франц охарактеризований тут як однозначно негативний персонаж — інтриган, брехун і на-

клепник, то постать Карла складніша. Причини, що спонукали його стати розбійником, слід шукати в його душі; одна з них — розчарування у своєму часові — «вікові чорнильних плям», коли не знайти жодної героїчної душі: «Небесна іскра Прометея згасла!» До цього додалась і глибока образа, якої він зазнав, одержавши листа від батька з несправедливими звинуваченнями.

Отже, кожний з братів одержимий своєю метою й обирає свій шлях у житті. При цьому кожний пориває з усталеною суспільною мораллю і намагається утвердити себе за рахунок інших: Франц — ціною наклепу на брата, Карл — ціною розбійництва, від якого страждають інші люди. Проте Карл хоче своїми вчинками відновити у світі справедливість і власними руками знищити все зло. Це споріднює його з такими, здавалося б, різними ренесансними героями, як Гамлет і Дон Кіхот. Характерно, що, як і Дон Кіхот, Карл знаходить свої ідеали у книжках. Як бачимо, Шиллер втілює в драмі нові принципи, наділяючи високими, героїчними прагненнями звичайну людину. Розбійники, які оточують Карла, не мають високих мотивів для своїх вчинків. Їх приваблюють розбій і мародерство.

Прочитайте третю дію драми. Які нові грані душі Карла Моора розкриваються в розмові з Косинським? Згадайте іншого месника — Гамлета і порівняйте почуття гострої невдоволеності собою, що його зазнають, кожний по-своєму, Карл і Гамлет.

Шиллер показує, що поведінка Франца Моора — не поодинокий випадок підступності і зрадництва у світі. Для цього він виводить образ розбійника Косинського, чеського шляхтича. У його долі — багато спільного з долею Карла (див. його розповідь у сцені 2). Косинський зробив помсту метою свого життя. Чи знайшла справедлива кара того князя, який його скривдив, ми не дізнаємося, та й не це суттєво. Поступово входить у твір нова тема — тема справедливої помсти. Ця тема споріднює Карла з Гамлетом, улюбленим героєм Шиллера і всіх штюрмерів. Та якщо Гамлет страждає від нерішучості, то Карл відчуває, що шлях насильства, який він рішуче обрав, потроху руйнує його власну душу: «А звідки тобі відомо, що я не бачу жахливих снів?.. Запам'ятай, честолюбний юначе. Не для вбивць і паліїв зеленіють лаври! Не тріумфи переможців чекають на бандитів, а прокльони, небезпека, смерть, ганьба»[1]. Чи не веде тут Шиллер діалог з великим англійським драматургом? Чи не намагається він виправдати Гамлета за небажання вдаватися до кровопролиття?

[1] Драма «Розбійники» цитується у перекладі Бориса Тена.

Прочитайте четверту дію. Чому Карл думає про самогубство? Порівняйте монолог Карла з монологом Гамлета. Що, на думку Карла, має нині облагородити вчинки розбійників? Яка значна мета зближує образи Карла і Гамлета?

Четверта дія містить кілька епізодів, які різко змінюють характер подій і ведуть всю драму до розв'язки. Такий переломний момент у драмі називають *перипетією*. Зокрема, Карла впізнають Франц, слуга Даніель, Амалія. Сам Карл дізнається про наклеп Франца, про жахливу долю батька. Таким чином, в основі перипетії лежить *узнавання* — композиційний прийом, який широко застосовували в давньогрецькій трагедії. Відбуваються й інші події переломного характеру (наприклад, безславно гине підлий Шпігельберг). Тепер, коли Карл знає всю правду, його дії наповнюються новим смислом і стають рішучішими. Він знаходить, нарешті, конкретну і високу мету: це — помста за безчестя батька.

К а р л. Помста, помста, помста за тебе, жорстокою наругою зневажений чоловіче! *(Розбійникам.)* Вам, певно, й не снилося, що ви будете караючою рукою Всевишнього?.. Сьогодні, сьогодні незрима сила облагородила наше ремесло! Моліться тому, хто присудив вам таку високу долю, хто привів вас сюди, щоб ви стали грізними ангелами його страшного суду (IV, 5).

Стратити Франца Карл доручає розбійникові Швейцеру, який давно мучився в душі і хотів високим вчинком спокутувати свою вину за всю пролиту ним кров.

Прочитайте п'яту дію. Спробуйте визначити *кульмінацію* — момент найвищої психологічної напруженості і смислової сконцентрованості. Чому Швейцер сам вбиває себе? Чому Карл вбиває Амалію? Чому Карл віддає себе в «руки правосуддя»? Чи вдалося Карлові здійснити праведну помсту? Згадайте всі вчинки Карла і скажіть, що, за задумом автора, має надати цій людині справжньої величі? Чи можемо ми назвати прагнення Карла змінити світ «донкіхотськими»? Чи можемо ми назвати Карла Моора героєм в античному розумінні (тобто людиною, яка, за словами Гегеля, «піднеслася врівень зі своєю долею»)? Як, на вашу думку, сам Шиллер ставиться до проблеми праведної помсти?

Остання дія довершує справу помсти. Справедливість торжествує. Негідник Франц гине. Але торжество правди спричинює нові смерті: вершить суд сам над собою розбійник Швейцер; Карл убиває свою кохану Амалію. Ця найдорожча для нього людина має стати його останньою жертвою, вже проти його волі, але за логікою всіх його вчинків. Адже він зв'я-

заний клятвою вірності з розбійниками, йому належить зробити вибір між честю і коханням:

Розбійник. Безчесний! Клятвопорушник! І ти хочеш нас зректися, зачувши рюмсання якоїсь дівулі?.. Ти — наш! Ми купили тебе з тілом і душею кров'ю наших сердець... Ходімо з нами! Жертва за жертву! Амалію за ватагу! (V, 2).

Карл відчуває себе приреченим. Порушити розбійницьку присягу він не може. Минуле чіпко тримає його в руках. Мабуть, він великий грішник, і ніколи йому не буде спасіння. З болем у серці він відвертається від Амалії. Дівчина, тільки-но знайшовши коханого, знову втрачає його, цього разу вже назавжди. Життя для неї не має сенсу. Вона просить Карла, щоб він убив її, потім благає про це інших розбійників. Хтось уже здіймає рушницю, але Карл сам убиває кохану. Він цим довів вірність присязі і повністю виконав кодекс розбійничої честі. Але лишатися з розбійниками більше не може. Він став іншою людиною. Та й саме існування у світі набуло для нього іншого сенсу. Він не зможе жити з думками про все скоєне, особливо про вбивство Амалії. І він приймає своє останнє, мабуть, найважливіше рішення у житті. Він сам обирає для себе кару. Згадаймо тут його слова, якими він проводжає величний захід сонця: «Так вмирає герой. Хочеться схилитися перед ним... Коли я був ще хлопчиком, моєю улюбленою мрією було так жити і так померти» (III, 2).

Шиллер у своїй драмі не тільки схвалює благородний протест Карла проти гнобителів. Він водночас примушує нас замислитися над питанням: якщо проти насильства боротися насильницькими ж методами, то чи не перетворюється і сам благородний месник на злочинця? Удвічі небезпечніший месник, який діє в полоні таких особистих почуттів, як образа, розчарування, зневіра, бо в такому стані він втрачає високу моральну мету і владу розуму над своїми вчинками. Отже, Шиллер показує хибність індивідуалістичного протесту.

Автор разом зі своїм героєм доходить висновку, що не існує благородного вбивства чи високої помсти. Втілюючи у творі цю важливу думку, Шиллер наближається до свого улюбленого драматурга Шекспіра. На відміну від Гамлета, який не наважується заплямувати себе кров'ю людини (навіть коли ця людина — жорстокий вбивця), Карл Моор пройшов страшний шлях скверни до кінця. Шиллер дає зрозуміти, що чекало б Гамлета, якби він відразу здійснив помсту.

Кара для вбивці — це і муки сумління. Карл втрачає опору в житті: «Все навколо мене таке похмуре... заплутані лабіринти... немає зірки провідної» (IV, 5).

В монолозі п'ятої дії, який за своєю вагомістю наближається до знаменитого Гамлетового «Чи бути, чи не бути...», Карл

розмірковує про смерть, як єдиний вихід із ситуації, що склалася. Але що очікує людину після смерті?

Карл. А що, як Ти закинеш мене самого у якийсь спопелілий світ, що від нього Ти відвернув Свої очі і де тепер переді мною не буде нічого, крім ночі в самотині й вічної пустелі?

Обірвати всі зв'язки і ні за що більше не відповідати — хіба в цьому не полегшення? Але, з іншого боку, чи не буде його добровільна втеча з життя виявом легкодухості?

Карл. Невже я помру від страху перед сповненим мук життям? Невже дозволю нещастям перемогти мене? Ні! Я все витерплю! *(Відкидає пістоль.)* Перед моєю гордістю відступлять всі муки. Я довершу свою путь! (IV, 5).

В «Розбійниках» Шиллер показує протиріччя між правом людини на протест, з одного боку, та злочинністю будь-якого насильницького протесту — з другого. Це протиріччя показане в драмі як трагічне, бо в реальному житті воно, на думку автора, нерозв'язне.

Різні варіанти сюжету про благородного месника ми знаходимо у творчості Дж.Байрона («Корсар»), В.Скотта («Роб Рой», «Айвенго»), О.Пушкіна («Дубровський»), М.Старицького («Розбійник Кармелюк»). Моральна проблематика Шиллерової драми справила великий вплив на творчість Ф.Достоєвського і Л.Толстого.

Завдання

Спробуйте розкрити смисл епіграфа до всього твору: «Чого не зціляють ліки, виліковує залізо; чого не виліковує залізо — виліковує вогонь». Поясніть таке художнє оформлення титульної сторінки п'єси: під назвою твору художник намалював лева, що грізно випростався, а під ним зробив напис латинською мовою: «На тиранів!».

«У ВСЕЛЕНСЬКІМ ХРАМІ КРАСИ»

Боротьба за існування, безпритульне життя протягом десяти років виснажували фізичні сили Шиллера. Поступово він відійшов від свого юнацького бунтарства і виробив більш гармонійне й урівноважене світосприйняття. Він знайшов інший світ, де відчував себе щасливим. Це — світ краси. Сформувати нові уявлення про життя і світ допомогли йому філософія та естетика (вчення про красу). Свої міркування про красу Шиллер виклав у трактатах («Про наївну і сентиментальну поезію», «Листи про естетичне виховання» та ін.) і в численних віршах.

Шиллер вважав, що цивілізація не лише дала людині нові переваги — такі, як наука, техніка, закони, а й погіршила життя. Людина відірвалася від природи і втратила простоту поведінки, щирість почуттів, поетичність уяви, віру й оптимізм. Повноцінними людьми, на думку поета, були стародавні греки.

«БОГИ ЕЛЛАДИ» (1788)

(Уривки)

Люди ще були тоді, як діти,—
Радісні, безхитрісні, прості.
У вселенському храмі Афродіти
Всі вклонялись красоті ...
Благородне любляче начало
Позначало кожний рух єства.
Око втаємничене вбачало
Скрізь присутність божества.
Де тепер, як вірить астроному,
Мертва куля крутиться в імлі,
Там колись у повозі сяйному
Геліос являвсь синам землі ...
Лиш краса тоді була священна,
Не цурався й бог ніяких втіх,
Де цнотливі Грація й Камена
Упокорювали всіх.

(Переклад Миколи Лукаша)

Краса, любов і гармонія пронизували не лише життя греків у давнину; вони одвіку панують у Всесвіті. Чи знають про це люди? Якби знали, то були б іншими, вміли б радіти:

«ДО РАДОСТІ» (1785)

(Уривок)

Радість, гарна іскро Божа!
Несказано любо нам
Увійти, царице гожа,
В твій пресвітлий дивний храм.
Все, що строго ділить мода,
В'яжеш ти одним вузлом,
Розцвітає братня згода
Під благим твоїм крилом.
Обнімітеся, мільйони,
Поцілуйтесь, мов брати!
Вічний Отче доброти,
Дай нам ласки й охорони!

(Переклад Миколи Лукаша)

А тепер людина будує своє життя на розрахунку, у ближньому вбачає не друга, а суперника. В суспільстві панує «мода», тобто станові розбіжності, негуманні умови життя. Мода позбавляє людину природності, невимушеності. І людина за-

буває, що існує дещо важливіше: дружба, любов, сердечна приязнь — усе, що в сукупності іменує поет Радістю.

Можна було сподіватися, що держава зуміє так організувати життя людини, щоб повернути їй первісну простоту та сердечність. Але кривавий досвід Французької революції 1789—1794 рр. розчарував Шиллера. Хоча вона була покликана знищити нерівність між людьми та несправедливість, цього не сталося:

Ось і родило століття справді велику епоху.
Та покоління дрібне в пору велику прийшло!
(«Ксенії», переклад Петра Тимочка)

Шиллер вважав, що лише мистецтво може повернути людину до стану первісної гармонії. На думку поета, головним рушієм для зміни світу на краще є естетичне виховання людини, тобто вдосконалення її чуття прекрасного. «Краса мусить спрямовувати людей на шлях істини»,— писав Шиллер.

Краса всюдисуща. Вона доступна не лише мислителю, що здатний насолоджуватися витонченими ідеями і довершеністю форми, а й звичайній людині, яка потрапляє під її вплив і сприймає її своїми почуттями. Краса, вважав Шиллер, лишає незгладимий слід в душі людини. Вона її облагороджує, робить кращою. Звідси видно, яке величезне значення надавав Шиллер мистецтву, зокрема літературі й театру.

Здатність насолоджуватися мистецтвом, відчувати красу відрізняє людину від тварини. Мистецтво формує не якусь одну грань людської свідомості — мислительну, релігійну, моральну, а виховує цілісну та гармонійну людину. «Той, хто зберіг почуття краси, знайшов для себе вічну молодість», — стверджував Шиллер.

Німецький письменник XX ст. Томас Манн назвав Шиллера «генієм, який легкими кроками ступає по стежині світла», якого наділено «волею до краси, до істини і добра, до моральної чистоти, до внутрішньої свободи, до мистецтва, до любові, до світу, до рятівного усвідомлення власної гідності».

Запитання і завдання

1. Яке місце відводив Шиллер у людському житті красі? Як можна відрізнити справжню красу від вульгарності?
2. Як ви розумієте такі слова з вірша «До Радості»: «Все, що строго ділить мода, в'яжеш ти одним вузлом»?
3. Вірш «До Радості» Шиллер написав під враженням від хорових пісень давньогрецького поета Піндара і призначив його для заспівувача і хору. Слова вірша Людвіг ван Бетховен використав у своїй Дев'ятій симфонії. Спробуйте здогадатися, які саме слова з процитованого уривка, за задумом Шиллера, мав виконувати хор? Поясніть свою думку.
4. Чи вважаєте ви, як і Шиллер, що Всесвіт створений гармонійним і прекрасним?

ДОБА РОМАНТИЗМУ

«Ми світлом розуму й пізнання
На боротьбу озброїм всіх...»

Наприкінці XVIII ст. у Франції вибухнула революція. Здавалося б, здійснилися заповітні мрії просвітників: самодержавний лад було повалено. Короля Луї XVI публічно страчено на Гревському майдані, а його сина, спадкоємця престолу, віддано на виховання у сім'ю ремісника. Деспотію церкви припинено, стосунки з папським Римом розірвано, з'явився новий культ — Верховної істоти, який прославляв силу, красу і велич природи. Встановлено соціальну рівність, скасовано дворянські титули (граф, маркіз, князь), а до всіх запроваджено звертання «громадянин». Влада перейшла до третього стану — бюргерства. Віднині ніщо не повинно було стримувати підприємливості, розвитку купецької, банківської, виробничої справи. Франція проголошена республікою. Все ніби обіцяло процвітання країні, що стала на новий шлях.

Передові люди Європи з надією стежили за революцією. Франція була для них прикладом того, як можна зробити кращим і досконалішим суспільство, якщо спиратися на розум. Бо розум, як вчили просвітники, — це найвищий закон природи і всього сущого.

Проте невдовзі у Франції почалася жорстока боротьба за владу. Спалахнув кривавий якобінський терор. Кращі люди Європи (серед них — Гете, Шиллер) відсахнулися від революції. Австрія, Пруссія, Англія оголосили Франції війну.

Молодому генералові Бонапарту вдалося врятувати Францію від внутрішньої анархії і зовнішніх ворогів. Про наполеонівських солдатів казали, що вони на багнетах несли волю. Наполеон, цей, за словами Байрона, «незбагненний півбог-володар, страх царів», знищував феодальні порядки, підтримував буржуазію. Тому нерідко населення із захватом зустрічало завойовників. Багато хто з передових людей того часу вважав Наполеона продовжувачем справи просвітників, який хотів установити в Європі новий лад на засадах розуму і вищої доцільності.

Та незабаром Наполеон постав перед усіма як цинічний і безпринципний завойовник, як «герой, що зневажав безмірно співгромадян, що так покірно до рабства звикли і оков».

Це стало особливо зрозумілим після його нападу на Росію (1812). Проти загарбника піднялися народи. Наполеон був розбитий. В «Оді до Наполеона Бонапарта» Байрон заявляв:

Твоє падіння показало:
Душі у честолюбця мало!
(Переклад Дмитра Паламарчука)

Після цього в деяких країнах, насамперед у Франції, були *реставровані* старі, феодальні порядки. Відновлено орден єзуїтів, а «Енциклопедію» заборонено. Слово «вольтер'янець» стало лайливим.

Так закінчилась доба Просвітництва. У декого ці зміни викликали почуття гострого розчарування і зневіри. Інші, навпаки, відкрили нові перспективи для духовного життя і пізнання таємниць світу. Німецький поет-романтик Фрідріх Гельдерлін писав:

Хай ганьба прадавня в безвість кане,
Хай добро питоме в світ гряде,
В порохняву зваляться кайдани,
А порок до пекла хай іде!

Вже світла й чиста перед нами
Відкрилася святиня Красоти,—
До неї, як до матері устами,
Ми припадем, щоб рай у ній знайти.
(Переклад Миколи Бажана)

Зміни були настільки разючими, що всі відчували: настав новий, небувалий історичний час.

В романтичному мистецтві тісно переплетено трагічне й оптимістичне сприйняття світу. Так, оптимістичною вірою в народ пройнята картина французького художника-романтика Ежена Делакруа «Свобода на барикадах Парижа», а його ж полотно «Турецькі безчинства на острові Хіос» позначене трагізмом. Трагічний «Революційний етюд» польського композитора-романтика Фредеріка Шопена, що був відгуком на взяття російськими військами Варшави в 1831 р., постає поряд з іншими, просвітленими етюдами та прелюдіями. Поєднання героїчного, бунтарського настрою і трагічного розчарування знаходимо у творах Байрона:

Чи то бунтарський пломінь у мені,
Чи, може, холод лютого відчаю...

Романтики відкрили нове світосприйняття. Вони наголошували на величезній ролі у житті людини творчого

розуму, почуттів, уяви, фантазії. Цим вони відрізнялися від письменників-просвітників, які на чільне місце ставили здоровий глузд. Романтики утверджували духовну самобутність і неповторність людини. Кожна людина — це окремий світ, який протистоїть світу зовнішньому, а законодавцем у цьому світі має виступати краса. «Той, хто не зазнав щастя в нинішньому світі, хто не знайшов того, що шукав, нехай заглибиться у світ книжок та мистецтва чи зануриться в природу — це вічно юне втілення старовини і сучасності», — вважав німецький поет і філософ Новаліс.

Романтики ненавиділи обивательську самозаспокоєність, байдужість до прекрасного і високого. «Справжнє лихо полягає у тому, що нині все застигло у вульгарній прозі життя. І більшість людей спокійно сприймають все це і навіть почуваються цілком добре, мовчки скочуючись болотом до прірви», — писав австрійський композитор Франц Шуберт.

Романтики виступали за щирі, відкриті людські стосунки, проти світу наживи, егоїзму і лицемірства. «Світ поганий, поганий, поганий, — вигукував німецький композитор і драматург Ріхард Вагнер. — І лише серце друга та спокутні сльози жінки можуть урятувати його від прокляття». А французький письменник Шарль Нодьє писав: «Мене часом запитують, чи люблю я дітей. Звичайно, люблю, адже вони ще не стали дорослими людьми».

У своїх уявленнях про світ романтики спиралися на ідеал:

Там, крізь океану даль безкраю
Світиться зорі величний лик,
Те проміння нам крізь далеч сяє,
Провіщує волі щасний вік.
(Ф.Гельдерлін, переклад Миколи Бажана)

Найнестерпнішою вадою суспільства романтики вважали насильство над людиною, приниження людської гідності.

Романтики збагатили поетику літератури тим, що зробили багато важливих художніх відкриттів. Вони відкинули традиції класицистів (які наслідували все античне) і захоплювалися оспівуванням середньовіччя та Відродження. Понад усе вони цінували не суворі канони і правила, а вільне натхнення, порив душі, сердечність.

Романтики повернули в літературу красу народного мистецтва — казок, пісень, легенд, переказів. Поети-романтики відкрили красу слова, що звучить, захоплюючі зорові й слухові асоціації. Вони внесли у свої поезії співучість і сердечність народної пісні, в поеми та романи — мальовничість і панорамність описів, у кожний твір — музичну схвильованість, щирість, мрійливість. Ніхто до романтиків не описував з такою любов'ю природу. Все це — риси *романтичного стилю*.

Важливим досягненням романтиків було створення сучасних жанрів літератури, таких, як *роман* (Вальтер Скотт, Віктор Гюго, Микола Гоголь), *поема* (Джордж Гордон Байрон, Олександр Пушкін, Михайло Лермонтов, Генріх Гейне, Адам Міцкевич), *лірична поезія* (більшість авторів).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Термін «романтизм» вказує на зв'язок із середніми віками, коли в літературі був популярним жанр *лицарського роману*. Головні особливості цього жанру — фантастичність, зображення високого, ідеального кохання, лицарських подвигів, добрих і злих чарівників, казкового пейзажу.

У розвитку романтичної літератури Західної Європи можна простежити три хвилі. Перша — кінець 1790-х років.

Друга хвиля романтизму — це доба наполеонівських воєн та період Реставрації (1815—1830). В Англії це творчість Джорджа Гордона Байрона, Персі Віші Шеллі, Джона Кітса, Вальтера Скотта (кращі його романи — «Айвенго», «Роб Рой», «Квентін Дорвард»).

Третя хвиля романтизму починається після Липневої революції у Франції та антицаристського повстання в Польщі, тобто після 1830 р. Найкращі твори в цей час пишуть: у Франції — Віктор Гюго, Жорж Санд, Александр Дюма, у Польщі — Адам Міцкевич, Юліуш Словацький, в Угорщині — Шандор Петефі.

Під впливом європейського романтизму розвивається література в США, яка представлена романтичними творами Фенімора Купера («Слідопит», «Шпигун», «Останній з могікан»), Едгара Аллана По та ін.

Значний вплив європейський романтизм мав на російську літературу (О.С.Пушкін, М.Ю.Лермонтов, М.В.Гоголь).

Третя хвиля романтизму, крім літератури, широко охопила живопис, музику, театр. Всесвітньо відомою стає творчість французького художника Ежена Делакруа, німецьких композиторів Людвіга ван Бетховена («Патетична соната», «Місячна соната», соната «Апасіоната», Дев'ята симфонія), Франца Шуберта («Вільховий король», «Аве Марія», «Незакінчена симфонія») і Роберта Шумана («Карнавал», «Крейслеріана»), польського композитора Фредеріка Шопена («Революційний етюд»), угорського композитора Ференца Ліста («Угорські рапсодії»), французького композитора Гектора Берліоза («Гарольд в Італії»). Нові зразки опери і музичної драми створюють: італійські композитори Джоаккіно Россіні («Севільський цирульник», «Вільгельм Телль») та Джузеппе Верді («Аї-

да», «Дон Карлос», «Ріголетто»), німецький композитор Ріхард Вагнер («Лоенгрін», «Трістан та Ізольда», «Кільце нібелунга»). Михайло Глінка пише опери «Руслан і Людмила» та «Іван Сусанін».

Запитання і завдання

1. Назвіть основні риси романтичного світосприйняття.
2. Порівняйте добу романтизму з попередніми епохами.
3. Які основні риси романтичного стилю?
4. Що таке романтичний ідеал?
5. Розкрийте зв'язок між важливими зрушеннями в історії та оновленням всього світосприйняття і мистецтва.
6. Як ви розумієте наведені тут слова французького письменника Шарля Нодьє про його любов до дітей?

Джордж Гордон БАЙРОН

(1788—1824)

Про життя Байрона

«Хотів би жити знов у горах
Дитям безжурним, як колись...»

Байрон походив зі старовинного збіднілого аристократичного роду. Дитинство поета минуло у Шотландії, яка на все життя вразила його своєю романтичною красою — бескидами з вічнозеленими соснами та кремезними дубами на схилах, мальовничими озерами, вершинами льодовиків, що виблискували в променях сонця. Тут був розташований старовинний, напівзруйнований родовий замок Байронів — Ньюстед, який мати майбутнього поета здала в оренду, бо не мала коштів утримувати його.

Батько поета покинув сім'ю незабаром після народження сина. І в особі матері юний Джордж не знайшов друга. Зламана важкою долею, вона отруїла йому безжурність дитячих років своїм неврівноваженим, жовчним характером. Байрон ріс замкнутим і похмурим. До того ж, його морально пригнічувала ще й фізична вада: він кульгав. На все життя гіркий осад у душі лишила бідність, в якій він, лорд за походженням, провів дитячі роки. Найбільшу втіху Джордж знаходив у природі та книжках:

Там розум мій в полоні був книжок,
Там серце чисте в щирості дитинній
Сплітало мрій принадливих вінок[1].

Так згадує він в автобіографічному «Посланні до сестри Августи» (1816).

Байрону завжди бракувало щирих, довірливих людських взаємин. Хоча змалку поет зазнав багато незаслужених образ, він завжди готовий був стати на захист чужої честі.

Природа обдарувала Байрона не лише розумінням прекрасного та гострим почуттям справедливості, а й вродою. «Його очі — це розкрита брама сонця, вони створені зі світла і для світла», — писав один з його сучасників. Голос поета був «вражаючої краси, зачаровував та вабив, як найдивовижніша музика».

[1] Твори Байрона цитуються у перекладі Дмитра Паламарчука.

Байрон

Байрон здобув освіту в Кембриджському університеті, де він не лише захоплено вивчав історію, філософію, літературу, а й почав писати вірші. Його перша збірка — «Часи дозвілля» — дістала негативний відгук в одному журналі. Гордість юного поета була жорстоко вражена. У відповідь він опублікував сатиру, в якій виступив не лише проти критиків, а й проти загальновизнаних авторитетів англійської романтичної поезії — Вільяма Вордсворта, Семюеля Колріджа, Роберта Сауті. Відтоді лід і полум'я, тонкий ліризм і гостра сатира поєднуються в його творчості.

Коли Байрон досягнув повноліття, він вирушив у мандри, які тривали три роки. Відвідав Португалію, Іспанію, Албанію, Грецію, Туреччину. У цей час точилися наполеонівські війни.

На пам'яті моїй — час нетривалий —
Імперії і трони йшли на прах...

Байрон захоплювався незламною волею та величними намірами Наполеона, проте не схвалював його завойовницьких походів:

І це владар ста сотень тронів,
Що йшов по трупах легіонів...

Дитя Просвітництва, Байрон високо цінував Людину — її розум, волю, душу. Ті страждання, яких зазнали народи внаслідок революції та воєн, здавалися йому невиправданими. Звідси — гостре розчарування у суспільстві, в історичному прогресі, в майбутньому людства. Ці риси віднині стають характерними прикметами його творчості.

ЕКСПРОМТ[1] У ВІДПОВІДЬ ДРУГОВІ (1813)

Коли із дна душі незборне
Тужіння виповзе надвір
І вираз мій у тінь огорне,
Потьмить чоло й заповнить зір,
Не бідкайся! Свою оселю
Моя скорбота добре зна:
В грудей безмовне підземелля
Назад повернеться вона.

[1] Експромт — поетичний або музичний твір невеликої форми, що виник під раптовим припливом натхнення.

Під впливом подорожі Байрон написав перші дві пісні поеми «Паломництво Чайльд Гарольда».

«Ошукано моє життя нужденне,
Так, як мільйон ошукано до мене...»

Після повернення до Лондона Байрон посідає належне йому за походженням місце в палаті лордів. Він виголошує три промови в парламенті. Перша була присвячена «луддитам» — робітникам, які протестували проти своїх злигоднів тим, що ламали ткацькі верстати, на яких працювали. Парламент розглядав тоді закон про застосування смертної кари до винуватців, і Байрон узяв їх під свій захист:

Лиш вас не обходить усе анітрохи,
Що ткач той — без хліба, а голод — не брат,
Що в нас над людину цінують панчохи
І трощать кістки за розбитий верстат.

Промови, в яких розкрилася чесна і шляхетна душа поета, в палаті лордів сприйняли з презирством і обуренням. Вони стали початком майбутнього гострого конфлікту між поетом та аристократією, що незабаром призвело до вигнання Байрона з Англії. Сам поет після своїх виступів розчарувався в політичній діяльності й демонстративно відмовився приєднатися до якої-небудь політичної партії.

У 1813—1816 рр. Байрон створив кілька «східних» поем, серед яких найкращі — «Гяур» і «Корсар». Образи головних героїв, гордих бунтівників-одинаків, передають думки і почуття самого поета, що страждав від самотності та людського нерозуміння.

Байрон пережив драму не лише у громадському, а й в особистому житті. Його шлюб з Анною Ізабеллою Мілбенк виявився невдалим. Через рік після народження доньки дружина Байрона залишила його. Її батьки розпочали процес розлучення. Газети смакували епізоди особистого життя поета. Почалося його політичне цькування. Перед ним зачинилися двері світських салонів. Єдиною людиною, яка не зрадила Байрона, була його сестра Августа.

СТАНСИ[1] ДО АВГУСТИ (1816)

Коли запав довкола морок
І розум тьмарився мені,
Коли надія, стерта в порох,
Ледь жевріла удалині;

[1] Станси — те саме, що строфи.

Як дух із відчаю хилився
І глум зломовної юрби,
Уйнявши розуму сміливцям,
Доводив ниць до ганьби;
Коли і серце обікрали,
І світ цькував мене, — тоді
Лиш ти одна мені сіяла
Зорею світлою в путі.
О, сяйво те благословенне!
Мов око янгольське, воно
І нині гонить ніч од мене,
І береже мене давно.

Навесні 1816 р. Байрон змушений був залишити Англію, і йому вже не судилося повернутися на батьківщину.

«Та все уже, що тільки серцю миле,
Далеко десь або на дні могили...»

Почалися роки вигнання. Після піврічного перебування у Швейцарії Байрон з осені 1816 р. мешкає в Італії, а наприкінці 1823 р. переїздить до Греції. За ці вісім останніх років життя поет створив більшу частину свого доробку.

У Швейцарії Байрон подружився з англійським поетом Персі Біші Шеллі, теж вигнанцем.

Самотність, відчай, уражена гордість поета знайшли свій вияв у драматичній поемі «Манфред». Гете сприйняв її із захватом, і Байрон став його улюбленим сучасним поетом.

Дія поеми умовна, вона розгортається на тлі швейцарських Альп, де у напівзруйнованому замку живе Манфред. Величний, холодний та безлюдний пейзаж, майстерно змальований поетом, є образом душевних переживань головного героя. Манфред прагне пізнати своїм розумом сутність світобудови, сприйняти серцем почуття всього людства. І доходить висновку: людське життя нікчемне порівняно з величчю творення та вічністю. Страждання переповнюють його душу, і розум не може її втішити.

Манфред силою магії викликає чарівних духів і просить у них забуття. Над душею героя тяжіє моральна провина: колись він став мимовільним винуватцем смерті Астарти — жінки, яка палко його кохала. Відтоді Астарта є немовби символом його нечистого сумління. Він очікує появи її тіні й готовий власним життям спокутувати свою провину.

У поемі «Манфред» відбилася *світова скорбота* поета — безмежне розчарування у житті. «Весь світ мені чужий, і я чужий для світу», «Життя для мене — це безмежна пустинь, безпліднеє і дике узбережжя», — говорить Манфред.

«Як з рабства не можеш звільнити свій край,
Борись для чужого народу...»

Вражає громадська активність Байрона в роки вигнання. Розчарування у політиці не відштовхнуло поета від участі в найважливіших історичних подіях свого часу. Вигнання припало на роки Реставрації та політичної реакції. Душа Байрона прагнула масштабної діяльності на благо суспільства. У вірші «В день мого тридцятишестиліття» він писав:

Немов вулкан той із жерла,
Жирущий пломінь в груди б'є, —
То не світильник, то палá
Життя моє.

Восени 1816 р. Байрон і Шеллі переїздять до Італії. Там вони поповнюють ряди карбонаріїв («вугільників») — таємного патріотичного товариства. Після падіння Наполеона північна частина Італії опинилася під владою Австрії. Карбонарії готували повстання проти австрійців. Байрон допомагав повсталим грішми, а в його будинку був склад зброї. Поет одержував анонімні листи, в яких йому погрожували розправою.

Повстання почалося у 1820 р., але через рік було розгромлене. Шістдесятитисячна армія, послана за згодою «Священного союзу», придушила визвольний рух італійського народу. Байрон передбачав такий кінець, але не бажав залишати своїх друзів, виявляючи при цьому суто гамлетівську вірність справі. «Хвилі, що кидаються на берег, розбиваються одна по одній, проте зрештою океан перемагає», — записав він до свого щоденника.

Серед учасників карбонарського руху Байрон зустрів графиню Терезу Гвіччіолі й зазнав з нею щастя. Він оспівав своє кохання у віршах.

СТАНСИ ДО РІЧКИ ПО (1819)

(Уривок)

Коли вона вечірньої години
Під свіжий легіт вийде на моріг,
Ця хвиля десь до неї вже долине,
І буде стиха плюскати до ніг,
І тішитиме погляд її милий.
Тож через те, ріко, потік я твій
Не те що бачити — згадать безсилий,
Щоб одночасно не зітхать по *ній*.
Хай любі очі у твоїм кришталі
І відіб'ються, тільки ж течія
Нестримно мчатиме від мене далі
І не верне, щоб їх не бачив я.
А *та*? Чи не верне, якій з собою

Несеш печаль мою? Ніхто не зна!
Ми край води блукаємо обоє:
В верхів'ї — я, над гирлом десь — *вона*.
І ділять нас не води швидкоплинні,
Не пасмо гір чи прірва, повна тьми,
А те, що долі в нас такі ж одмінні,
Як ті краї, де народились ми...

Поема про українського гетьмана

Серед численних творів, написаних Байроном в Італії, нашу увагу привертає поема «Мазепа». Сюжет про українського гетьмана поет відшукав в «Історії Карла XII» Вольтера. Поему написано у формі розповіді старого Мазепи Карлу на зупинці в лісі після втечі з-під Полтави. Поема відтворює історію романтичного кохання юного Мазепи, яку Вольтер передав такими словами: «В молоді роки у нього був роман з дружиною одного польського шляхтича. Чоловік його коханої, дізнавшись про це, звелів прив'язати Мазепу до спини дикого коня і випустити його на волю. Кінь був з України, він побіг туди назад, приволікши з собою Мазепу, напівмертвого від утоми й голоду. Йому дали притулок місцеві селяни...»

Основний зміст Мазепової розповіді в поемі — це опис нестримного бігу коня. Байрон не ставив собі за мету розкрити образи Мазепи і Карла XII в історичному плані. «Уяву поета вразила лише картина людини, прив'язаної до дикого коня, що мчить степами», — писав Пушкін. У зображенні бігу Байрон досяг захоплюючого драматичного ефекту.

Твір Байрона надихнув французького романтика Віктора Гюго на створення невеликої поеми на ту саму тему. Угорський композитор Ференц Ліст написав фортепіанну п'єсу «Мазепа», в якій музичними засобами передав і шалений біг коня, і спогади про кохання та про широкі українські степи.

«Примхлива доля в підступі своїм...»

В Італії Байрон працював над «Дон Жуаном» — наймасштабнішим своїм твором, який він, проте, не встиг закінчити. Якщо досі поета захоплювали міфологічні, містерійні та алегоричні образи, то герої цього твору — звичайні земні люди. «Дон Жуан» вважається першим в європейській літературі *романом у віршах*. За сюжетом він мало чим нагадує відому легенду про знаменитого спокусника жіночих сердець Дон Жуана. У своєму творі Байрон виразив розчарування у житті. Тут гротескні, сатиричні тони переважають над трагічними.

Композиційно твір побудовано за принципом маятника, тобто чергування щасливих і нещасливих епізодів із життя Жуана. При цьому сам герой позбавлений можливості розпоряджатися своєю долею. Він змушений коритися їй, подібно до того, як хисткий човен підкоряється волі розбурханих чи лагідних хвиль. Над усім панує примхливий Випадок, і не лише герой, а й читач не може уявити, як розвиватиметься далі лінія сюжету. Власна воля людини, виходить, нічого не вирішує. Ось чому Жуан у творі не промовляє жодного слова, це — мовчазний герой. Ситуації, в які потрапляє герой, та, головне, їх чергування мають романтичний, винятковий характер і мало вірогідні з погляду повсякденного життя.

Щаслива пора юнацького кохання раптово змінюється для Жуана вимушеною морською мандрівкою з волі пильної матері. Корабель розбивається, всі гинуть, але хвилі виносять непритомного юнака на берег. Його доглядає красуня-острів'янка Гайде, і згодом молоді люди вирішують одружитися. Несподівано під час весілля додому повертається батько дівчини, морський пірат. Він продає Жуана в рабство. Через гарну зовнішність його помилково купує власник гарему. Проте Жуанові, який опинився серед гаремних красунь, не до радощів нового кохання: місто Ізмаїл штурмом беруть війська Суворова. Жуан зі шпагою в руках б'ється в лавах росіян. Він ризикує життям і виявляє чудеса хоробрості. За це Суворов посилає його з донесенням у Петербург. Там врода і молодість Жуана привернули увагу імператриці Катерини II...

На цьому роман у віршах «Дон Жуан» уривається. За задумом автора, Випадок, то щедрий, то несприятливий, мав закинути Жуана до Парижа часів революції, де Доля нарешті ставить крапку в його житті. На переконання Байрона, такою безглуздою є трагікомедія людського існування. Людина проживає своє життя і не залишає ні сліду, ні пам'яті по собі. Байрон писав: «Біг часу змінює все: мову, землю, обриси морських берегів, зірки на небі, — словом, все «навколо, довкола та під ногами людини», але — окрім самої людини! Вона завжди була і назавжди залишиться нещасним негідником. Незлічима множина життя веде лише до смерті, а множина бажань — до розчарування».

Крім сюжетного плану, твір має численні *авторські відступи*. Байрон майже зі свіфтівським сарказмом повстає проти суспільних та політичних порядків в Англії, нападає на літературних супротивників і критиків. Читач постійно відчуває, що поруч з одним героєм — безвольним, пасивним Жуаном — у поемі присутній інший герой — сам автор, який підносить свій гнівний голос до небес і не збирається миритися з ударами долі.

«Сини Еллади, час!
Вставайте, рвіть кайдани!»

Наприкінці 1823 р. Байрон залишив Італію і поїхав до Греції. Там розгорялася боротьба грецького народу проти турецького поневолення. В Європі формувалися добровільні загони на допомогу повстанцям. Багато хто з митців Європи відгукнувся на ці події. Віктор Гюго висловив співчуття до греків у «Східних віршах»; кілька поезій на грецьку тему написав Олександр Пушкін; Ежен Делакруа намалював вражаючу своїм трагізмом картину «Турецькі безчинства на острові Хіос».

Байрон замовив собі шолом на взірець давньогрецького. Цим він хотів нагадати грекам про їхнє героїчне минуле:

Нехай хоробрі тіні
Героїв і вождів
В нащадках бачать нині
Елладу славних днів.

Останні поезії Байрона присвячені боротьбі греків за свободу та незалежність. Вони, ніби сторінки щоденника, розкривають день за днем героїчне життя поета. Та хіба не вся його поезія є щоденником, якому поет повіряв свої думи і почуття? Така природа романтичної поезії!

З КЕФАЛОНІЙСЬКОГО ЩОДЕННИКА (1823)

Померлих збуджено — чи можу спати?
Світ на тиранів став — чи гнутись можу?
Серпа жде колос — жнив не починать?
Я не дрімаю — терня в моїм ложі.
Щодень сурма мені дзвенить у вухах —
І в серці відгомін...

Іноді вважають, що, ризикуючи життям, Байрон хотів одного — забуття: «...у битві дніх суворих волію рано шлях кінчити свій». Та ось його власні слова, які розкривають його закоханість у життя і високу мету: «Часом мені дуже хотілося б бути повелителем Африки, щоб негайно знищити там рабство і побачити свято Визволення. Що ж до рабства політичного, то винувате у цьому саме людство: якщо воно прагне рабства, — що ж, нехай! А шкода...»

Навесні 1824 р. Байрон підхопив лихоманку в заболоченій місцевості Міссолонгі і помер. Тіло поета відправили до Англії. Проте англійські власті не дозволили помістити його прах у Вестмінстерському абатстві — усипальниці видатних людей Англії. Всесвітньо відомого поета поховали біля його родового маєтку Ньюстед. На надгробній плиті у скромній церкві вибито напис про те, що поет поліг «при героїчній спробі повернути Греції її стародавню свободу та славу».

Запитання і завдання

1. **Назвіть романтичні риси Байрона як людини. Що ви вважаєте головними рисами його характеру? Чи можемо ми назвати Байрона внутрішньо гармонійною особистістю?**
2. **Згадайте, що таке романтичний ідеал. Який ідеал надихав Байрона як поета і борця?**

З ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЩО ТАКЕ ЛІРИКА

Слово *лірика* походить від давньогрецького λυρα — назви музичного інструмента, яким у ті часи супроводжували декламацію віршів.

Давньогрецький філософ Арістотель вважав, що всі літературні твори ми можемо віднести або до епосу, або до драми, або до лірики. Такі групи творів називають *літературними родами*. Отже, лірика — це один з трьох літературних родів. Чим же вона відрізняється від двох інших?

Ви вже знаєте, що важливі ознаки лірики — це *ритм, віршовий розмір* і *рима*. Ліричний твір складається з коротких рядків — *віршів*, які об'єднуються у *строфи*. У вірші є система *ключових слів*. Та це ще не все.

Поет-лірик виражає насамперед свої переживання і роздуми, що йдуть з глибин його душі. Читаючи ліричні вірші, ми знайомимося з неповторним душевним світом їх автора. Якщо, читаючи роман, ми уявляємо собі картини іншого життя, то, читаючи вірші, ми безпосередньо спілкуємося з автором, долучаємося до життя його душі.

Проте нас може зацікавити і викликати наше гаряче співчуття та розуміння тільки та лірика, яка стосується загальнолюдських проблем. Це можуть бути такі вічні проблеми, як кохання, життя, смерть, батьківщина, честь, краса, віра... Природа описується в ліриці не так, як у прозовому творі або підручнику географії. Вона відображає насамперед характер чи стан душі автора. Адже кожному з нас, відповідно до характеру і настрою, притаманне своє ставлення до природи. Одного зворушує «садок вишневий коло хати», а іншому імпонує «гроза в начале мая».

Та поетові дано відкривати й ті проблеми, які ніхто до нього не помічав. Так, Горацій перший написав, що душа людини, закарбована у творчості, переживе саму людину. І ми в цьому вже переконались. Давно немає на світі ні самого Горація, ні Шекспіра, ні Гете, але ми спілкуємося з ними через їхні твори, шукаємо в них відповіді на запитання своєї душі. Тільки сила почуттів і яскравість образів можуть допомогти нам, читачам, побачити ці

світи. Ми повіримо в них, захоплені силою і правдивістю переживань поета.

В ліриці розповідь про пережите ведеться від імені *ліричного героя*. Чи одне й те саме — автор (поет) і ліричний герой? Не обов'язково! Автор може розповісти про мандри своєї душі уявними світами, які насправді не існують і де він, автор, ніколи в житті не бував. Він може побувати у країні своєї мрії, може в уяві своїй пережити кохання або трагічну подію, якої не було в реальності.

Та все ж поет-лірик переважно розповідає про себе. Прочитавши всі вірші Фрідріха Шиллера, ми бачимо перед собою одну людину — мрійливу і трохи меланхолійну, схильну до високих і шляхетних роздумів про таємниці світу. Ми навіть немовби чуємо тихий і м'який голос поета із схвильованими інтонаціями. Читаючи вірші Байрона, ми відчуваємо іншу людину — бурхливого темпераменту з гордим і сумним поглядом, звернутим скоріше до величної природи, ніж до людей, які викликають у поета гіркі роздуми й переживання. Ми чуємо його мелодійний голос із сумними інтонаціями. Самі читаючи вірші вголос, ми немовби наближаємося до їх авторів.

«У мистецтві і поезії особистість — це все», — сказав якось Гете. Ось чому той, хто полюбить поезію, стає на шлях творення власної особистості.

ЛІРИКА БАЙРОНА

Лірика Байрона вже для його сучасників була яскравим втіленням нової, романтичної поезії. Предметом оспівування поет зробив власну душу. В цьому він досяг граничної відвертості. Така незнана до цього душевна щирість вразила поетових сучасників і продовжує хвилювати читача й нині.

Ліричний герой поезії Байрона відбиває світ думок і почуттів самого автора. Поет не намагається перевтілитись у когось іншого чи передати психологію іншої людини. З історії, міфології, легенд він обирає персонажів, близьких йому за духом. У кожному з них — будь то Прометей, Наполеон чи Корсар — ми впізнаємо самого поета. Отже, в ліриці Байрона яскраво виражене суб'єктивне (особисте) начало.

Ліричний герой Байронових поезій має страдницьку душу. Не завжди причина журби чи розчарування визначається автором, і це надає поезіям нерідко відтінку загадковості, недомовленості, що загалом характерно романтичному мистецтву. Проте, поринувши у світ Байронової лірики, ми починаємо розуміти, що джерелом страждань є певна ідеальна причина, коли недосконалість реального життя, бідування народу, моральна нестійкість людини суперечать гармонії світобудови, нормам високого розуму.

СПОМИН (1806)

Кінець! То був лиш сон. І враз
Блідих надій промінчик згас.
Щасливих мало днів прожито,
Світанок мій вкриває тьма,
І душу сковує зима.
Любов, надію вщент розбито.
Якби ж — і спомини. Якби-то!

При цьому ліричний герой Байрона має палкий темперамент, пристрасну душу; він прагне діяльності. Тому навіть найсумніші його поезії наснажені внутрішньою енергією. Сучасників приваблювали в ліриці Байрона масштабність особистості, інтенсивність переживань, сильний і цілісний характер.

Байрон писав свої вірші з єдиною метою — висловити переживання, що його переповнювали. Поет не боявся порушити традиційну форму вірша, обірвати рядок на середині чи залучити слово з побутової лексики. *Свобода ліричного самовираження* Байрона справила великий вплив на європейську (зокрема російську) поезію початку XIX ст., а також на українську поезію (Леся Українка).

Запитання і завдання

1. Прочитайте вірш Байрона «Прометей». Якого нового значення надає Байрон слову «титан»? Які риси характеру героя поет оспівує як головні? У чому Прометей Байрона споріднений із самим Байроном?
2. Дайте характеристику ліричного героя Байрона і розкрийте її на прикладі одного з віршів. У чому виявляється свобода ліричного самовираження поета?
3. Чи може для вас особисто внутрішній світ Байрона правити за ідеал (зразок) інтенсивності і насиченості духовного життя? Що ви приймаєте в його внутрішньому світі, що вам здається надмірним?

«Лох-на-Гар»
(1807)

Прочитаймо разом і спробуймо зрозуміти одну з кращих ранніх поезій Байрона. Вона написана у вигляді *внутрішнього монологу* поета. Байрон пригадує (викликає в уяві) роки свого дитинства, що минули в Шотландії біля підніжжя величної гори Лох-на-Гар. Там юний поет жадібно вслухався в легенди про своїх героїчних предків, які билися і полягли за опальну королівську династію Стюартів. Таким чином, предмет спогадів має високий характер, а повсякденні, дрібні події поет оминає як несуттєві. Уже сам цей факт виразно характеризує самого автора, його орієнтацію на ідеал.

Але поет не просто поринає душею в минуле. Ми відчуваємо його палке бажання порвати зі звичним життям та людським оточенням і полинути до іншого світу. Поет не говорить про свій конфлікт із суспільством (*романтична недомовленість*), ми лише здогадуємося про його серйозність з енергійного і нібито раптового початку поезії (*романтична експресія*):

Геть затишні парки, трояндні алеї, —
Лиш мрійникам ніжним маніжитись тут.
Верніть мені скелі у сніжній кореї,
Де воля й любов ще панують без пут!

Розвивається мотив романтичної втечі від буденності. Герой відчуває невдоволення життям серед людей з поверховими почуттями й дріб'язковими інтересами.

Мотив утечі від буденності розкрито багатозначно і складно. Передусім це втеча зі світу реальності у світ мрій та спогадів. Це втеча від теперішнього в радісний світ дитинства. Це втеча із людського оточення до світу природи. Нарешті, це втеча від сірого, одноманітного сьогодення до високого, героїчного минулого.

Мрія, природа, дитинство, історія — такі основні мотиви англійського романтизму.

Байрон у поезії «Лох-на-Гар» не розповідає про себе, але опосередковано ми чимало дізнаємося про нього. Не слід відносити Байрона до меланхолійних, слабовільних мрійників, які бояться життя. Адже його мрія має героїчний характер. Не випадково високі думки і поривання поета наснажуються і суворою красою величної гори, і подвигами співвітчизників. Він не приховує гордості за предків, які віддали життя за опальну королівську династію:

Хоча й полягли ви в боях за Куллоден,
Вам лаври звитяг не повили чола,
Та все ж ви щасливі, — донині ласкаво
Ваш сон береже у печерах Бремар,
Вас славлять в піснях дударі, вашу славу
Відлунює хмурий в віках Лох-на-Гар.

Сама гора перетворюється для поета на символ боротьби та свободи:

Люблю, Каледоніє[1], гір твоїх кручі,
Громи й блискавиці у темряві хмар,
Там ринуть важкі водоспади, ревучи
Між урвищ, де хмурий стримить Лох-на-Гар.

Так перед нами постає образ романтичного героя-бунтівника, який жадає героїчного життя. Та мрія поета в буденній реальності нездійсненна.

---

[1] Каледонія — так римляни називали Шотландію.

У цій поезії втілено таку важливу рису лірики Байрона, як *рефлексія*: усе довкола, що бачить та описує поет, не лише викликає в нього безпосередні переживання, а й спонукає його до глибоких міркувань про життя, про себе. У такий спосіб об'єктивна реальність, зображена поетом, дістає ще один, мабуть найважливіший, план — духовний. Спонукати читача побачити внутрішнім зором цей другий, прихований план — таким є поетичне завдання автора.

Запитання і завдання

1. Розкрийте основні риси поетики художнього твору на конкретних прикладах.
2. Якою постає природа у зображенні Байрона в поезії «Лох-на-Гар»?
3. Проаналізуйте самостійно вірш «Хотів би жити знов у горах...» (1807), використовуючи запропонований нами метод аналізу.

«ПАЛОМНИЦТВО ЧАЙЛЬД ГАРОЛЬДА»
(1812; 1816—1817)

Твір «Паломництво Чайльд Гарольда» уславив ім'я Байрона. Першу та другу пісні поет написав під час подорожі країнами Середземномор'я, третю та четверту — у вигнанні. За жанром це — *ліро-епічна поема*. В ній розповідається про те, що побачив і про що дізнався автор у реальному світі. А головне для поета — передати власні думки і переживання, що їх збудили в ньому картини реальності. Явища та події (*епічне начало*) становлять лише привід для авторського самовираження (*ліричне начало*).

Сюжет у творі відсутній. У поемі передаються враження від мандрівки до Португалії та Іспанії (перша пісня), Греції, Албанії та Туреччини (друга пісня), Бельгії та Швейцарії (третя пісня), Італії (четверта пісня).

Поруч з автором ми бачимо його героя. Як пояснював сам поет, юний дворянин Чайльд Гарольд був потрібен для того, «щоб пов'язати між собою окремі частини поеми». Справді, помічаємо, що хоча Байрон і намагається створити щось на зразок біографії та психологічного портрета героя (великосвітський розпусник, який відчув «у цвіті літ» байдужість до життя), його композиційна роль багато у чому підрядна, і сам поет нерідко про нього мовби забуває.

Образ Чайльд Гарольда був досить незвичним для літератури. Ні античність, ні християнська література середньовіччя, ні класицизм і Просвітництво не знали *розчарованого, спусто-*

шеного життям героя. Хіба що меланхолійний Гамлет трохи схожий на нього.

Першим розчарованим літературним героєм став Рене з повістей «Рене» та «Атала» французького письменника Франсуа Рене де Шатобріана. Цей юнак залишає своє налагоджене життя у суспільстві і прагне знайти душевний спокій і забуття серед диких племен Південної Америки. Так у європейську літературу ввійшов романтичний *мотив втечі від буденності.*

У поемі Байрона перед очима Чайльд Гарольда проходять різні країни, події, людські долі, але ніщо не може розвіяти його тугу, вгамувати душевний неспокій. Смуток і меланхолія героя набувають певної монументальності і поступово розкриваються перед читачем як *світова скорбота.*

Образ байронівського розчарованого героя захопив Пушкіна (Алеко в поемі «Цигани», Євгеній Онєгін) і Лермонтова. Французький композитор Гектор Берліоз створив симфонію «Гарольд в Італії», де головну партію (образ героя) було віддано альту — чи не найромантичнішому музичному інструменту.

Та не тільки образ героя, а й стиль поеми Байрона вразив сучасників. Вони знайшли тут небачені раніше риси: щирий тон, душевну відкритість, заглибленість у власні думки. Послідовність і логіка розвитку твору нагадують записи у щоденнику: примхлива думка перебігає від одного спостереження до іншого, а пояснення чи якісь деталі побаченого нерідко відсутні (адже автор пише для себе!). Така особливість стилю називається *романтичною фрагментарністю (недомовленістю).*

Звертаючись до певних подій чи явищ, поет рідко описує їх безпосередньо. Вони з'являються в оточенні *асоціацій* — споминів, історичних та художніх аналогій, роздумів на політичні теми. Асоціації немовби відкривають у побаченому світі іншу, приховану реальність, надають їй глибини і значущості. Вони характеризують самого автора як громадянина, чиє серце співчуває пригнобленим — грекам, албанцям, іспанцям, португальцям.

Думки Байрона особливо часто звертаються до політики в третій і четвертій піснях. Поет розмірковує про долю Європи, про Наполеона, про Французьку революцію та її проповідників Вольтера і Руссо, про сумну долю Італії, що стогне під австрійським гнітом.

Закінчується поема гімном розбурханому морю, образ якого лейтмотивом проходить крізь усю поему. Це один з найулюбленіших символів Байрона. Недаремно Пушкін відгукнувся на його смерть поезією «До моря», а Гейне присвятив його пам'яті поетичний цикл «Північне море».

Запитання і завдання

1. Прочитайте першу пісню поеми «Паломництво Чайльд Гарольда». Якими засобами Байрон надає переживанням свого героя рис монументальності і внутрішньої інтенсивності?
2. У чому виражається суб'єктивне начало в поемі? Що ви можете сказати про образ автора в поемі?
3. У чому виражається романтична фрагментарність стилю поеми?
4. Знайдіть приклади асоціацій в поемі.
5. Розкрийте образ-символ моря в поемі. Чому ми можемо вважати, що це найулюбленіший образ Байрона? Назвіть інші байронівські романтичні образи-символи.
6. Як настрій «світової скорботи» в поезії відповідав історичній реальності початку XIX ст.?
7. Які ви бачите риси стилю, спільні для поеми «Паломництво Чайльд Гарольда» і віршів «Лох-на-Гар», «Хотів би жити знов у горах...»? Як у цих творах відбився мотив втечі від буденності?
8. Напишіть твір-роздум на тему: «Романтизм як світосприйняття і поетичний стиль». Використайте біографію Байрона і своє розуміння його поезії.

«КОРСАР»
(1814)

На початку 1810-х років під впливом свіжих вражень від морської мандрівки Байрон створив кілька поем: «Гяур», «Абідоська наречена», «Корсар», «Лара». На відміну від «Паломництва Чайльд Гарольда», у кожній з них широко розгорнуто сюжет і глибоко розроблені характери персонажів. Тому Байрон називав їх «повістями».

Байрон започаткував новий жанр — *романтичну поему*. Події в ній розгортаються вдалині від європейських міст — в оповитих романтичною екзотикою країнах. У «Корсарі» це острови Егейського моря між Грецією і Турцією. Поет яскравими барвами змальовує чужоземне життя — картини природи, риси побуту й звичаїв, зовнішність персонажів, тобто *місцевий колорит*. У «Корсарі» це такі нові й незвичні для європейця тих часів реалії, як сповнене романтичних пригод і небезпек життя морських піратів — корсарів, життя турецького паші і його гаремних невільниць, картина запальної битви.

Оригінально змальовано персонажів. Вони дуже не схожі один на одного. Поет використовує принцип психологічного *контрасту*. В центрі ми бачимо розчарованого життям героя, наділеного несамовитою волею й енергією, який шукає забуття у небезпечних подвигах. Що привело людину шляхетних думок і переживань Конрада на похмурий середземноморсь-

кий острів і зв'язало з піратами? Як потрапила на острів ніжна й любляча його Медора? Доля зводить Конрада ще з одною жінкою — гаремною наложницею Гюльнар, пристрасною у почуттях і по-чоловічому рішучою з ворогом. Людську масу (гурт піратів на острові) Байрон зображує мальовничо, масові сцени (напад піратів на палац паші) — динамічно, гостро і картинно.

Незвичні окремі *жанрові особливості*. Зокрема, це атмосфера таємничості, яка огортає і долю, і життєву історію головного героя. Поема закінчується також загадково. Ми не знаємо, куди подівся Конрад. У цьому виявляється характерний для Байрона прийом *недомовленості*, яка надає всім подіям у творі відтінку особливої значущості. Так, порівняно з Байроном-романтиком Шиллер-просвітник намагався якнайчіткіше мотивувати вчинки персонажів у «Розбійниках». Байрон же, навпаки, не розкриває мотиви вчинків своїх героїв до кінця, розраховуючи на активність фантазії читача.

Незвичні й прийоми *композиції*. Поет придумує сюжет, наповнений несподіваними ситуаціями. Він любить різкі переходи від однієї події до іншої, переносячи їх щоразу в нове місце. Стрімкий хід подій Байрон чергує з докладним описом переживань і думок персонажів. Тоді час ніби зупиняється.

Поема «Корсар» складається з трьох пісень, кожна з яких розпадається на низку різних за обсягом станців[1].

Прочитайте першу пісню. Вона має характер експозиції. Автор описує місце подій (острів піратів), знайомить читача з головними персонажами — ватажком піратів Конрадом і його коханою Медорою.

Хоча Байрон розповідає про Конрада протягом усієї поеми, людина ця залишається для читача загадковою. Та, власне, авторська характеристика Конрада саме й полягає у наголошенні його романтичної загадковості.

В образі Конрада Байрон створив новий тип літературного героя — *романтичного*. Через портрет героя розкривається його напружене внутрішнє життя. Це «вогняний погляд», «бліде обличчя», відтінене чорними кучерями волосся. Очі його у хвилини невдоволення «спалахують»; ніхто не здатний витримати його пильного погляду (IX). У спілкуванні з піратами Конрад небагатослівний, вміє наказувати жестом, поглядом чи одним словом (II).

Стриманість, зовнішня суворість Конрада свідчать також про його внутрішню боротьбу з самим собою, яку він ретельно

[1] Станци — тут: частини пісні, позначені римськими цифрами.

приховує від людей. Часом героя охоплює «жар, лихоманка», обличчя його тоді палає, а чоло зрошує «холодний піт». Часом «тремтіння губ та блідість суворого чола» свідчать про його приховані муки (X). Влада над піратами не робить його щасливим, а бурхливе, сповнене пригод життя не вдовольняє його. Він байдужий до багатства, життя свого не цінує, а смерті не боїться (XIII).

Конрад постійно перебуває у стані внутрішньої напруги, боїться розслабитися, піддатися пориву щирих почуттів. Він стримується завдяки залізній волі, жене від себе ніжність, сентиментальні почуття, затишок і спокій — «з вогнем в очах і серцем крижаним» (XVI). З Медорою він поводиться стримано і навіть суворо, хоч і палко кохає її (XII). Він боїться вияву ніжних почуттів: адже любощі розслаблять його духовно, і він втратить непохитність волі (XVI).

Звісно, сильний, рішучий характер допомагає Конрадові владарювати над піратами. Та хіба це може пояснити його внутрішню суворість до себе і до коханої жінки? Ми здогадуємося, що герой страждає через якусь трагедію в минулому і страшними зусиллями волі жене від себе болючі спогади. Більше того, він навіть шукає смерті, вдається до ризикованих авантюр, аби тільки пам'ять не терзала його душу.

Поет дає нам зрозуміти, що колись Конрад, людина горда і пряма, виявився беззахисним перед неправдою. На нього звели наклеп, і він розчарувався у чесності та порядності людей, а водночас — і в суспільстві, якого він відтоді зрікся. Отже, Конрад цілком самотній серед людей не лише з їхньої вини, а й зі своєї власної — через зневіру (XI). Так він опинився на далекому морському острові. Тому й з піратами він поводиться владно і зверхньо.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

В «Корсарі» найяскравіше втілено образ *«байронічного героя»* — самотнього бунтівника, який розчарувався в житті і страждає, людини з високою і ніжною, але озлобленою проти людей душею. «Байронічний герой» мав великий вплив на європейську літературу, зокрема знайшов відбиття у творчості Пушкіна, Лермонтова та ін. В образі Конрада втілюється один з важливих мотивів усієї романтичної літератури — мотив *втечі від низької буденності*.

Чимало загадкового в долі Медори. Нам не відомо, хто вона за походженням, що пов'язувало Медору і Конрада в минулому, як вона потрапила з ним на острів корсарів. І тут Байрон використав свій улюблений прийом романтичної недомовленості.

Портрет Медори ледь окреслений. У неї чудове волосся; її погляд лазуровий, лагідний і завжди зажурений. Кілька разів згадує поет про її сльози, але сльози ті «чисті, світлі», вони неначе прикрашають та звеличують героїню (XIV—XV). Погляд Медори світлоносний. Конрад боїться глянути їй у вічі, бо бачить у них німий докір (XII).

Медора завжди сама, знемагаючи в чеканні. Все її єство виявляється в коханні і самотності. Свої сильні, але невисловлені переживання вона виливає у пісні, що така ж таємнича, як і сама героїня (XIV). Ключові слова в пісні — *таємниця, вогонь, відчай, труна, біль, скорбота, любов.*

Створюючи образ Медори, Байрон скористався методом *романтичної ідеалізації.* Він навмисне пропускає побутові подробиці, звички героїні, окремі риси її характеру. Медора для кожного читача перетворюється на піднесений символ його власних благородних почуттів. Метод Байрона у цьому відношенні близький до методу Данте Аліг'єрі, який оспівував кохання до Беатріче. Романтична поезія створила образ ідеально високого, облагороджуючого душу кохання.

Прочитайте другу і третю пісні. На відміну від першої, вони насичені несподіваними і гострими подіями. Головні з них: напад корсарів під проводом Конрада на палац паші Сеїда, ув'язнення Конрада, його втеча і повернення на острів піратів. З'являється ще один жіночий образ — гаремної рабині Гюльнар. Поема закінчується на сумній ноті. Ми не знаємо, що сталося з головним героєм. Автор пропонує нам самим домислити кінець. У цьому теж романтична особливість твору.

Головне місце у другій і третій піснях належить Гюльнар. Конрад полонив її серце тим, що врятував її з охопленого пожежею гарему. Вона відважно подолала всі перешкоди, щоб влаштувати захопленому в полон Конраду втечу. Вона навіть убила свого володаря — пашу. На кораблі, що віз Конрада і її від турецького берега, вона зрозуміла, що корсар у глибині душі осуджує її за вбивство паші. За поняттям розбійницької честі, воно безчесне, бо здійснила вона його несподівано для паші. Але ж її виправдовує кохання!

Кохання Гюльнар безнадійне, вона знає, що серце пірата віддане іншій жінці. Гюльнар не збирається бути суперницею Медорі в коханні (3, VIII). Вона нічого не вимагає для себе, бачить своє щастя в тому, щоб бути поруч з коханим.

Створюючи образ Гюльнар, поет також використовує метод ідеалізації. Рішучість, сміливість та, головне, всепоглинаюча любов, що підпорядковує всі вчинки та думки героїні,— ось

риси Гюльнар, в яких Байрон вбачав своєрідність жіночого характеру на Сході. Образ сміливої східної жінки, яка рятує чужоземця з полону, увійшов в літературу XIX ст. («Кавказький бранець» Льва Толстого).

У поемі Байрона є ще один герой — природа. Вона акомпонує всім переживанням і роздумам героїв. У її зображенні поет любить використовувати систему ключових слів. Острів піратів — це *дикі скелі, золотий пісок, море* (1, II; 3, XVIII). Море змальовується лаконічними штрихами: *киплячі хвилі, розпущене вітрило, пориви вітру, стяг на щоглі* (1, III). Пейзаж у Байрона завжди покликаний створити певний настрій. Так, завдяки скупим і виразним деталям пейзажу ми відчуваємо самотність героя, аскетичну суворість його життя. Майстерно створює Байрон і динамічний, бурхливий пейзаж. Такою є картина нічної грози (3, VII). Вона передає нетерпіння Конрада, який вже четвертий день томиться у в'язниці. Образ грози розкриває волелюбність героя, нескорений дух і тугу за волею. Ключові слова тут такі: *тьма, жорстокий вітер, грізні удари грому, миготіння блискавок*. Такий стиль викликає асоціації з графічним малюнком.

Неважко помітити: який би пейзаж не відтворював поет, у центрі картини в нього завжди море. І в ліричних віршах, і у великих поемах Байрон завжди залишається співцем моря — символу протесту вільної душі.

Вплив Байрона на європейську літературу важко переоцінити. Гете такими словами виразив значення поета: «Так, ця людина була великою: вона в муках відкривала нові світи.

Запитання

1. Згадайте біографію Байрона і скажіть, чим пояснюється вибір місця подій в поемі «Корсар».
2. Як розкривається мотив втечі від низької буденності в сюжеті поеми?
3. Розкрийте риси «байронічного героя» в образі Конрада.
4. Як застосовує Байрон принцип романтичного контрасту у зіставленні образів Конрада і Медори? Медори і Гюльнар?
5. Як могла скластися подальша доля Конрада і Гюльнар?
6. Яке враження справила на вас особистість Конрада?
7. Проаналізуйте образи природи в поемі і розкрийте їх символічне значення.
8. Назвіть основні жанрові риси романтичної поеми.

Генріх ГЕЙНЕ

(1797—1856)

Німеччина за часів Генріха Гейне

У 1806 р. французькі війська увійшли в Берлін. Нашестя Наполеона вразило німців, які здавна звикли пишатися своїми воєнними перемогами. «Наполеон дмухнув на Пруссію, і її не стало», — писав поет Генріх Гейне.

Водночас ці події пробудили в німцях національний дух. Філософ Йоганн Фіхте полишив університетську кафедру і звертався до народу з полум'яними патріотичними промовами. Він закликав німців згадати ті славетні часи, коли германські племена дали рішучу відсіч римським завойовникам і відстояли свою волю (I ст. н. е.).

На тлі цих подій розгортається широкий національний рух, який не припиняється і після вигнання Наполеона. У кожного на вустах була нова патріотична пісня «Німеччина, Німеччина — понад усе!». Поети і вчені проголосили, що істинним оплотом нації є простий люд з його патріархальними звичаями, глибокою релігійністю та відданістю монарху.

У цей час романтичного захоплення народом письменники прагнуть якомога більше дізнатися про нього. Зворушує наївність і простота народу, його щира віра в поєднанні із забобонами. Ентузіасти починають збирати народні пісні та казки, середньовічні легенди. Поети Ахім фон Арнім і Клеменс Брентано випускають збірку народних пісень під назвою «Чарівний ріг хлопчика» (1806), а в 1812 р. (рік поразки наполеонівської армії в Росії) виходить перший том знаменитих народних казок, що їх зібрали брати Якоб і Вільгельм Грімми. Генріх Клейст створює веселу народну комедію «Розбитий глек» (1807). У читачів зростає інтерес до фантастичного, чарівного. Яскравою зіркою спалахує творчість Вільгельма Гауфа, який, проживши лише двадцять п'ять років, написав «Маленького Мука» та інші чарівні казки. Адальберт Шаміссо пише трагікомічну історію про людину, яка продала дияволу свою тінь («Історія Петера Шлеміля»). Чимало казкового також у творах Ернста Теодора Амадея Гофмана («Малюк Цахес, на прізвисько Цинобер», «Лускунчик і мишачий король»).

Піднесення національного почуття німецького народу в часи наполеонівських війн мало прогресивне значення. Воно згуртовувало народ на боротьбу з ворогом.

Після розгрому Наполеона утворилася нова держава під назвою Німецький Союз. Його столицею став Франкфурт-на-

Майні (місце народження Гете). Проте Німеччина залишалася, як і раніше, роздробленою країною з різними діалектними і культурними відмінностями. Єдиної німецької культури тоді не існувало. Правителі окремих держав (королі, курфюрсти, герцоги) не бажали втрачати владу і були проти об'єднання.

Незабаром у країні посилюються поліційні порядки. В університетах з'являються наглядачі із жандармерії. Надрукувати книжку, журнал, газету можна було лише з дозволу цензури. Прогресивно мислячих професорів звільняють з роботи, навіть заарештовують. Видатний учений Александр Гумбольдт на знак протесту сам подав у відставку. Австрійський імператор Франц пророк: «Учені мені не потрібні, мені потрібні вірнопіддані».

Своєрідність німецького суспільного життя полягала у тому, що особливо активно проти жандармських порядків виступали студенти. В їхньому середовищі широко розповсюдилися націоналістичні ідеї. В кожному університетському місті існували студентські спілки — буршеншафти. Життя студентів мало свої привабливі сторони; були поширені веселі походеньки, гулянки, дуелі. Тема життя буршів знайшла відображення в літературі (Гофман, Гейне).

Звісно, в німецькому суспільстві були люди, яких влаштовували існуючі порядки. Поступово формується характерний для міського середовища тип самозакоханого обивателя — філістера, головними рисами характеру якого були егоїзм, відсутність духовних інтересів, турбота насамперед про власні статки. Філістерство стає мішенню для письменників-сатириків. Філістерство і нині є ворогом людей з тонкими почуттями й високими прагненнями.

Революція 1830 р. у Франції налякала німецьких правителів. Боячись народних заворушень, вони пішли на деякі поступки: зробили простішим проїзд через кордони окремих князівств, подекуди навіть пообіцяли прийняти конституцію. Але хвилювання були марними. В Німеччині ніхто й не збирався бунтувати чи будувати барикади.

Лише на початку сорокових років XIX ст. у німецьких громадян з'являється широкий інтерес до суспільного життя і політики. Найактивнішими були університетські професори і студенти. Новим етапом німецької історії стала Лютнева революція 1848 р.

Запитання

1. Чому в Німеччині поширився інтерес до народної творчості?
2. Які твори, із названих тут, ви читали?
3. Кого називали філістерами? Що було для них характерним?

Гірка слава на батьківщині

Великий німецький поет Генріх Гейне народився в місті Дюссельдорф у родині збіднілого купця. На початку 1800-х років уся Прирейнська область була зайнята військами Наполеона. Французькі солдати зупинилися на постій у будинку батьків Гейне. Гаррі (таким було справжнє ім'я поета) подружився з юним французьким солдатом-барабанщиком, який «відбивав на своєму барабані ритми революції» (так пізніше згадував поет). Наполеон був для Гейне втіленням ідеалів французької революції. Він мав, крім того, ще одну причину з повагою ставитися до Бонапарта: той скасував в окупованих областях Німеччини соціальну нерівність між німцями та євреями (Гейне були євреями) і заохочував підприємницьку діяльність (батьки готували сина до фінансової кар'єри).

Гейне

Після поразки Наполеона у Прирейнській області було відновлено кріпосницькі порядки, а рідне місто Гейне відійшло до Пруссії, відомої національною нетерпимістю. Це мало фатальні наслідки для поета.

Гейне, після закінчення дюссельдорфського ліцею і кількох років нецікавої роботи в гамбурзькому банку свого дядька, відмовляється продовжувати кар'єру фінансиста. Ще з дитинства він відчував непоборний потяг до літератури. Його улюбленими письменниками були Джонатан Свіфт і Фрідріх Шиллер.

А над «Дон Кіхотом» Сервантеса він, за його власними словами, лив гіркі сльози співчуття.

У двадцять два роки Гейне став студентом. Тоді можна було навчатися у кількох університетах водночас. Цікавлячись новими науковими теоріями та ідеями, на які багатим був початок століття, Гейне захоплено слухав у Бонні, як професор Август Шлегель аналізував давньогерманську «Пісню про нібелунгів»; у Геттінгені вивчав німецьку історію; у Берліні відвідував лекції знаменитого філософа Гегеля. Гейне став палким шанувальником творчості Байрона та Гете і навіть відвідав веймарського патріарха. Однак Гете, дізнавшись, що Гейне «також» пише твір про Фауста, прийняв його холодно.

На той час Гейне був уже автором двох поетичних циклів і однієї трагедії. Родичі з недовірою стежили за його поетичними успіхами. «Якби цей шалапут чого-небудь навчився, йому не довелося б писати книжки», — виніс вирок дядько поета мільйонер Соломон.

У 1825 р. в житті поета сталася важлива подія, до якої він довго готувався: Гейне переходить у лютеранство і як християнин бере нове ім'я — Генріх. У цьому ж році він отримав диплом доктора прав.

Наступні п'ять років Гейне займається пошуками роботи. Поет, чиї книжки блискавично розкуповувалися, чиє ім'я було широко відоме, постійно страждав від образ і приниження через своє походження:

Ти бачиш, як щодня оті почвари —
Пси в окулярах, кицьки у рум'янах —
Моє ім'я товчуть в плітках поганих
Й вигадують мені пекельні кари.
(Переклад Віктора Коптілова)

Гейне переїздить до Мюнхена, «католицької столиці» Німеччини, куди його запросили редагувати історичний журнал, але й тут церква починає цькувати поета. Дедалі частіше у його віршах бринить нота злого глузування — *сарказм*.

Як романтик, Гейне поетизував історичне минуле своєї країни, досконало знав народну творчість і німецьку мову. Проте він завжди цурався націоналістичних ідей. Німецький націоналізм вилився в ті роки у форму «французоїдства», тобто заперечення всього французького, а це було особливо неприємно поетові. Незважаючи на серйозну шкоду, якої зазнала Німеччина від наполеонівського нашестя, Гейне рішуче відмовлявся вбачати у французах ворогів німецького народу. Він захоплювався творчістю французьких письменників — Вольтера, Дідро, Бомарше, Руссо. Від доби Просвітництва Гейне засвоїв його найголовнішу цінність — терпимість до різних поглядів. «Істинна моральність — розум серця — житиме вічно, навіть якби загинули держава і церква. Тому не існує індійських, китайських, християнських моральних звичаїв, але існує тільки єдина мораль — загальнолюдська», — писав Генріх Гейне.

Наприкінці 1820-х років Гейне випустив «Книгу пісень», яка уславила його ім'я, та чотири томи автобіографічної прози «Подорожні картини».

Проте життя поета на батьківщині, як і раніше, не влаштоване. Хоча дядько Соломон матеріально підтримував племінника, а видання творів давало прибуток, Гейне відчував себе національно ущемленим. Це підштовхувало його до рішення залишити батьківщину.

Високий сум, душевну самотність поета передає один з кращих його віршів тих років:

Як вранці повз твій будинок
Доводиться йти мені,
Я дуже радий, дитино,
Що бачу тебе у вікні.

Очей твоїх карих погляд
Запитує зоддалік:
«Хто ти й чого тобі треба,
Чужий, сумний чоловік?»

Відомий в землі німецькій,
Поет німецький я.
Згадають людей найкращих —
Назвуть і моє ім'я.

Багато німців, дитино,
Хочуть того, що й я,
Згадають найгірше лихо —
Назвуть і моє ім'я.

(Переклад Леоніда Первомайського)

«Отчизно, де ти? Як тяжко душі!»

Влітку 1830 р. Гейне відпочивав на Балтійському морі. Там і дізнався про революцію у Франції. «Це були сонячні промені, загорнуті в газетний папір», — згадував поет. Того ж літа у кількох німецьких містах прокотилася хвиля єврейських погромів. У травні 1831 р. Гейне залишив Німеччину і переїхав до Парижа.

Наслідки революції розчарували поета. Трон, який ще недавно належав великому Наполеону, нині посів нікчемний, обмежений Луї Філіп, ставленик фінансової буржуазії. В країні розпочалася скажена гонитва за грішми. Довкола всі були зайняті тим, що наживали й збільшували статки. Виникло багато політичних партій та угруповань. У Францію, як країну з ліберальними порядками, прибували емігранти. Кожна з груп різного політичного забарвлення намагалася перетягнути знаменитого поета на свій бік.

«Націю не можна відродити, якщо її правителі не мають високої моралі», — із сумом писав Гейне. Він втрачає інтерес до політики. Шириться коло його друзів-митців: письменники Бальзак, Жорж Санд, Беранже, Дюма, Гюго, композитори Шопен, Ліст, Берліоз, художники, актори, співаки... Вірші Гейне перекладають французькою мовою і друкують. Незабаром він стає у Франції таким же знаменитим, як і в себе на батьківщині.

Відома французька письменниця Жорж Санд залишила нам спогади про поета (1841): «Жартує Гейне досить в'їдливо, і його дотепи боляче зачіпають. Його вважають злим, проте це глибоко помилкова думка; адже наскільки злий у нього язик, настільки ж добре серце... При всьому цьому він цинік, пересмішник, скептик, раціоналіст і на словах матеріаліст. Цим він здатний налякати кожного, хто не знайомий з його внутрішнім світом і таємницями особистого життя. Як і в його поезіях, ми знаходимо в ньому самому поєднання найшляхетнішої вразливості з найущипливішим блазнюванням».

У Франції Гейне звідав особисте щастя. В особі Матильди Мірá він зустрів друга і супутницю життя.

Як справжній патріот, Гейне відчував себе зобов'язаним ознайомити французів із культурою і літературою своєї батьківщини. Тоді Німеччина сприймалася французами як країна із провіційними звичками та невиразною культурою, що не піднімалася вище за наслідування чужоземних зразків. У своїх працях «До історії релігії і філософії в Німеччині», «Романтична школа» Гейне створює яскраві портрети релігійного першопрохідця Лютера (XVI ст.), революціонера у філософії Канта і його духовних спадкоємців Фіхте та Шеллінга, письменників Лессінга, Гете, Шиллера, Гофмана та інших.

Ці пристрасні виступи Гейне на захист німецької культури, витримані в дусі просвітницького вільнодумства, дедалі більше настроювали проти нього офіційні власті в Німеччині. Нові книжки поета заборонялися.

У 1840 р. прусський трон посів новий імператор — Фрідріх Вільгельм IV. Вся Німеччина очікувала змін. Письменники дедалі частіше зверталися до політичних тем. Часом вірші перетворювалися на справжні політичні маніфести. Гейне також віддав данину політичній ліриці. У 1844 р. побачила світ його друга поетична збірка «Нові поезії». Одна з кращих поезій збірки — «Сілезькі[1] ткачі». Поет відгукнувся на повстання ткачів (1844), що охопило кілька міст Німеччини. Вірш написаний від імені людей, доведених до відчаю злиденним існуванням:

Прокляття князям, королям і вельможам,
Що ласки від них дочекатись не можем.
Король в нас загарбав останній п'ятак,
А потім звелів пострілять, як собак,—
Тчемо ми, тчемо ми!
Прокляття отчизні, де гнуться раби,
Отчизні насильства, країні ганьби,
Де хутко гниють, опадають квітки,
Де сморід і гниль, де ростуть черв'яки, —
Тчемо ми, тчемо ми!

---

[1] Сілезія — географічна область Німеччини.

Наш човник літає, верстат стугонить,
Тчемо ми щоночі, щодня і щомить —
Німеччині смертний покров ми тчемо,
Трикратне прокляття в нього ввітчемо —
Тчемо ми, тчемо ми!

(Переклад Володимира Кобилянського)

Живучи в еміграції, Гейне тужив за батьківщиною і сподівався повернутися. Жандарми Франції не випускали його з поля зору і постійно слали про нього донесення в Німеччину.

У 1843 р. Гейне дістав довгоочікуваний дозвіл приїхати на короткий строк у Гамбург до родичів. У поемі «Німеччина. Зимова казка» поет висловив любов, біль і гнів, що переповнювали серце вигнанця. Багато німецьких держав відразу ж заборонили цей твір.

«Хай сконає цей старий світ!»

На початку 1840-х років Гейне познайомився з двадцятип'ятилітнім Карлом Марксом, який став відомим пізніше своїми філософськими та економічними теоріями. Кожний з них став жертвою антисемітизму; обоє жили в еміграції, були закохані в літературу. Гейне, який завжди ставився до політики обачливо, уважно слухав міркування Маркса про комунізм. Проте душею поет не міг змиритися з таким майбутнім: «Серце моє стискує прихований страх художника та вченого, який розуміє, що перемога комунізму загрожує загибеллю всій нашій сучасній цивілізації, спадщині, створеній працею поколінь протягом багатьох століть, плоду найкращих зусиль наших попередників... Лише з відразою і жахом думаю я про той час, коли похмурі іконоборці візьмуть владу. Грубими руками вони без жалю розтрощать всі мармурові статуї краси, такі любі моєму серцю. Вони вирубають мої лаврові гаї і будуть садити там картоплю... І, леле! зі сторінок моєї "Книги пісень" бакалійник поскручує кульочки, в яких продаватиме каву чи нюхальний тютюн для літніх дам майбутнього!»

Але Гейне не знав іншого вчення, за допомогою якого можна було б усунути соціальну несправедливість у світі. Адже суспільство торгашів, грошей та лицемірства не менш страшне: «Воно приречене, це суспільство! Хай здійсниться правосуддя! Хай сконає цей старий світ, де гинула невинність, де царював егоїзм, де люди експлуатували один одного! Хай будуть зруйновані дотла ці старі мавзолеї, де панували обман і несправедливість!»

«В матрацній могилі»

У 1845 р. здоров'я Гейне різко погіршилося, почався прогресуючий параліч. Поет поступово втрачав здатність говорити, а далі й ходити. Берлінські лікарі були згодні зробити йому складну операцію, проте прусський уряд заявив, що поет буде заарештований, як тільки з'явиться на території Пруссії.

Для поета почався трагічний період життя — «матрацна могила», як він сам його назвав.

Один з друзів Гейне розповідав: «Він лежав, простягнувшись у залізному ліжку, і міг трохи піднятися за допомогою спеціальних пристосувань. Десять товстих шнурів звисали зі стелі над ним, щоб йому було зручно вхопитися за них, коли він хотів змінити положення. Найважче було дивитися на це колись прекрасне обличчя: виснаження та свинцева сірість спотворили його бездоганно правильні риси».

У такому безпорадному стані Гейне перебував майже вісім років. Біля нього постійно була його дружина Матильда.

Гідною подиву видається працездатність поета протягом цих важких років. Ледь чутно, пошепки (губи та язик уже не слухалися) диктував Гейне свою прозу, пронизану язичницькою повнотою почуттів, іскристими веселощами та іронією («Богиня Діана», «Фауст», «Боги у вигнанні»). Він звертається до нового поетичного жанру і створює знамениті «Романсеро» — короткі, в дусі балад, і довші, в стилі поем, вірші. Подумки він мандрує в них на Схід («Азр»), в античну чи біблійну старовину («Бог Аполлон», «Цар Давид»), його приваблюють лицарські часи («Рюдель і Мелісанда»), германська й англійська міфологія та історія («Валькірії», «Король Річард»).

У 1848 р. у Франції та Німеччині спалахнула революція. Гейне став очевидцем барикадних боїв у Парижі. Але цього разу революція не викликала в нього, як колись, душевного піднесення. Людська маса лякала його, в її поведінці він вбачав вияв сліпих руйнівних інстинктів. «Його величність народ... своєю любов'ю та довірою вшановує тільки тих, хто говорить з ним або гарчить мовою його низьких інстинктів. Однак він ненавидить всяку чесну людину, яка говорить з ним мовою розуму для його ж користі і просвіти».

У травні 1848 р. поета привезли до Лувру, де він кілька годин провів перед знаменитою античною статуєю Венери Мілоської. Йому читають новинки літератури, серед яких — перші романи Діккенса, твори Дюма, Гоголя, драми Шиллера, «Фауст» Гете. «Ми читали з ним Біблію, яку він знав майже напам'ять. Часом я зачитував йому цілі розділи, переважно зі Старого Заповіту», — записав секретар.

17 лютого 1856 р. Гейне помер. Похорон відбувся на паризькому кладовищі Монмартр, згідно із заповітом — без релігійних обрядів і промов. За труною йшли численні друзі поета — письменники, журналісти, артисти.

«Алмаз запишався б, якби поет порівняв його з людським серцем», — написав якось Гейне. Кращим за алмаз було серце самого великого поета.

Запитання і завдання

1. Порівняйте ставлення Гейне і Байрона до Наполеона. Як ви поясните подібність і відмінність?
2. Чому Гейне емігрував саме до Франції?
3. Що стало причиною конфлікту поета-емігранта з офіційною владою в Німеччині?
4. Чи можна назвати вірш «Сілезькі ткачі» патріотичним? Чому?
5. У чому причина неоднозначного ставлення Гейне до комунізму?
6. Охарактеризуйте ставлення Гейне до народних мас.

«КНИГА ПІСЕНЬ»
(1827)

«Самотній кедр на стромині
В північній стоїть стороні...»

Поетичну збірку «Книга пісень» Гейне написав у Німеччині. Більша частина її віршів створена під впливом глибокого почуття поета до двоюрідних сестер — Амалії і Терези, в яких він закохувався по черзі. Це кохання залишилося без взаємності і тільки поглибило його внутрішню самотність.

Здавалося б, ми читаємо про звичайнісінькі події із життя однієї людини. Але тривіальне[1] любовне розчарування переростає в трагедію самотності людини в бездуховному, міщанському оточенні. Образи-символи самотності, нерозуміння з боку оточуючих, німої розмови з ними, душевного неспокою домінують у збірці:

Самотній кедр на стромині
В північній стоїть стороні,
І кригою, й снігом укритий,
Дрімає і мріє вві сні.
І бачить він сон про пальму,
Що десь у південній землі
Сумує в німій самотині
На спаленій сонцем скалі.

(Переклад Леоніда Первомайського)

[1] Тривіальний — звичайний, буденний, неоригінальний.

Книга Гейне — це історія його кохання. Подібно до Данте, яким він захоплювався, Гейне поділив свою книгу на три частини, позначивши у такий спосіб три етапи свого нерозділеного кохання: «Юнацькі страждання», де кохана з'являється до нього уві сні; «Ліричне інтермецо[1]», де кохання розцвітає насправді, але по шляху, накресленому у сновидіннях; «Знову на батьківщині», де любов оживає тільки в пам'яті.

Ми розуміємо, що поет перебуває у владі своєї уяви — то високої, що наснажує його душевними силами, надією і щастям, то химерної, що мучить його тяжкими сновидіннями, страхітливими образами зради або смерті.

В «Юнацьких стражданнях», як це і властиво сну, картини розірвані, послідовність їх порушено. Кохана, яка з'являється поетові уві сні, сповнює його серце гострою тривогою і щемливим сумом. Він бачить її то на балу в сатани, то в образі чужої нареченої під вінцем, то у вигляді мовчазної і холодної, мов мармур, дівчини. Самого себе поет упізнає у подобі то зневаженого лицаря, то в'язня, який очікує страти. Марно сподівається він на зустріч із коханою і нарешті залишає рідне місто, щоб розірвати зачароване коло.

Уже в цих віршах збірки, що їх Гейне написав у ранній юності, знаходимо дві теми: конфлікт поета з ворожим йому філістерським суспільством та нещасливе кохання до жорстокої красуні, яка душею належить до цього суспільства.

«В розкішній красі таємничій
Сіяє кохання моє...»

Друга частина «Книги пісень» — «Ліричне інтермецо». У «прекрасному місяці травні» знову приходить до поета кохання, і весь світ сповнюється для нього радістю. Але він не відчуває взаємності, в його коханої «немає жалю», вона підступна і невдовзі вінчається з іншим. Знову поет потрапляє під владу похмурих сновидінь, його навідують думки про самогубство. Врешті-решт він намагається вирвати згубну пристрасть зі свого серця і навіки поховати її «у величезній труні» разом із журбою і тривогами.

Поезії цього розділу, витримані в м'яких ліричних тонах, часто привертали увагу композиторів (Роберта Шумана, Петра Чайковського та ін.).

Характерною рисою «Ліричного інтермецо» є те, що свої почуття поет виражає через образи природи, але природи не монументальної, грізної, величної (як у штюрмерів або в по-

[1] Інтермецо — середня частина класичного музичного твору.

езії бароко), а ніжної, лагідної, спокійної — сентиментальної. Особливо часто знаходимо тут образи: квітів — фіалки, троянди, лотоса, лілеї; птахів — солов'я, жайворонка, голубки; неба — місяця, сонця, зірок; дерев — липи, дуба, кедра, пальми та ін. Ці образи зближують поезію Гейне з народною, що взагалі було характерно для романтизму.

Такі образи природи відтворюють зворушливі почуття самого поета або ніжну дівочу красу:

І сині фіалки її оченят,
Троянди щічок і білі лілеї
Маленьких ніжних її рученят
Цвітуть, та цвітуть, і горять
І тільки серце засохло у неї.

(Переклад Дмитра Загула)

Цей вірш закінчується *смисловим дисонансом*[1]. Він часто вживається у Гейне і виражає почуття без взаємності. Дисонанс звучить різко, він ніби руйнує гармонію просвітленого настрою.

В інших віршах Гейне використовує внутрішнє протиставлення — *колізію*, яка передає нездійсненну мрію, тугу за незвіданим щастям. Ця колізія може мати драматично напружений характер, як у вірші «Самотній кедр на стромині...», а може відзначатися ніжною меланхолійністю, як у вірші «Боїться квітка лотос...»:

Боїться квітка лотос,
Як сонячне сяйво йде,
Ясне чоло схилила
І ночі замріяно жде.
Коли ж коханок місяць
Промінням розбудить її, —
Навстріч йому розтуляє
Вона пелюстки свої.
Цвіте, й росте, і прагне
До ніжних місячних рук,
І тане, і пахне, і плаче
З любові й любовних мук.

(Переклад Євгена Дроб'язка)

«Я глянув — з очей полилося
Сліз гірких джерело сумне...»

У художньому відношенні «Знову на батьківщині» — найпрекрасніша частина збірки. Змучений нерозділеним коханням, поет шукає забуття і втіхи в мандрах. Його ваблять рейн-

[1] Дисонанс — невідповідність чому-небудь, відсутність гармонії.

ські простори, казкові пейзажі, прості люди. Він повертається до рідного міста, де колись уперше покохав. У його серці оживають згаслі спогади, і він знов, уже вкотре, переживає своє нещасливе кохання.

Різні жіночі образи, які з'являються у віршах Генріха Гейне, є варіаціями (видозміненням) одного й того самого образу. Поет любить і страждає, бо кохана дівчина не відповідає йому взаємністю.

У цій життєвій історії нас хвилює щось більше, ніж проста любовна невдача. Поет відчуває себе соціально ущемленим: суспільство зневажає його високі душевні якості. А найбільш байдужою і холодною до багатств його душі є саме та, в яку він закоханий. І знову поет у полоні мрії:

Вродливице рибачко,
До суші плинь в човні,
Зостанься тут поруч зі мною
І руку дай мені.

Прилинь до мого серця
І страх даремний забудь, —
Щодня ж у дикім морі
Ти прокладаєш путь.

Як море, в мене серце —
Нуртує і кипить,
І скарб чудових перлів
На дні його лежить.

(Переклад Дмитра Паламарчука)

Нещасливому коханню присвячена найвідоміша поезія збірки — «Лорелей». Народна легенда оповідала, що чарівна красуня Лорелей жила на скелястому порозі посеред Рейну. Своєю незвичайною вродою вона приворожувала рибалок. Тільки-но човен наближався до скелі, закохані сміливці гинули в бурхливому вирі.

Цей сюжет привернув увагу Гейне, бо він побачив у ньому *аналогію* до своєї любовної історії. Так старовинна казка під пером поета-романтика набула прихованого — глибшого — змісту:

Не знаю, що стало зі мною,
Сумує серце моє, —
Мені ні сну, ні спокою
Казка стара не дає.

Повітря свіжіє — смеркає,
Привільний Рейн затих.
Вечірній промінь грає
Ген на шпилях гірських.

Незнана красуня на кручі
Сидить у самоті,
Упали на шати блискучі
Коси її золоті.

Із золота гребінь має,
І косу розчісує ним,
І дикої пісні співає,
Не співаної ніким.

В човні рибалку в цю пору
Поймає нестерпний біль,
Він дивиться тільки вгору —
Не бачить ні скель, ні хвиль.

Зникають в потоці бурхливім
І човен, і хлопець з очей,
І все це своїм співом
Зробила Лорелей.

(Переклад Леоніда Первомайського)

У цій поезії яскраво відбилося захоплення Генріха Гейне німецькою народною творчістю. Фольклорним є не лише сюжет, а й стиль вірша. Поезію написано у простій співучій манері народної пісні. Краса дівчини передається простими народними образами. Спів та краса дівчини, як це часто буває у фольклорних піснях, стають причиною загибелі людей.

Переважна більшість віршів збірки «Книга пісень» написана в дусі народних пісень. Генріх Гейне саме в народній пісні знайшов потрібні йому поетичні засоби і наділив їх глибшим — *суб'єктивним* — змістом. У цьому полягає його новаторство.

Тема трагічної самотності благородної, чуйної душі звучить у вірші «Ніч тиха...»:

Ніч тиха, всі вулиці в сні спочивають,
Колись моя люба в цій хаті жила;
Її вже немає, її тут не знають,
Оселя ж лишилася та, що була.

І там хтось стоїть, вгору глянув, здригнувся
І в розпачі руки ламає свої;
Ось місяць його освітив, — я жахнувся:
Обличчя і постать у нього мої!

Ти, марище зблідле, ти, тінь моя власна!
Нащо мене дражниш коханням моїм?
І так не забута година нещасна,
Як серцем я рвався на місці оцім.

(Переклад Лесі Українки)

Запитання і завдання

1. У західноєвропейській літературі ще з часів Відродження встановилася традиція об'єднувати вірші у поетичні цикли (або книги), присвячені якійсь одній темі (наприклад, коханню). Назвіть відомі вам цикли з вивченого матеріалу.
2. Розкрийте внутрішню колізію у вірші Гейне «Боїться квітка лотос...». Які почуття поет висловив у ньому?
3. Розкрийте колізію любовних переживань у вірші «Лорелей». Поясніть символіку кольорів, розкрийте символіку природи у цьому вірші.
4. Проаналізуйте романтичну образність поезії «Ніч тиха, всі вулиці в сні спочивають...» (природа, внутрішня колізія, спогади, уява) і поясніть її зміст. Кого зустрів поет?
5. Поясніть назву збірки «Книга пісень». У чому виявилося поетичне новаторство Гейне?
6. Як через історію свого нещасливого кохання поет розкриває свою соціальну ущемленість у філістерському суспільстві?
7. Коротко охарактеризуйте ліричного героя «Книги пісень» і скажіть, чи тотожний він самому авторові.
8. Назвіть романтичні риси поезії Гейне (не забудьте при цьому про почуття і світосприйняття автора).

«НІМЕЧЧИНА. ЗИМОВА КАЗКА»

(1844)

«Як тільки німецьку мову почув,
Так дивно на серці зробилось...»

Наприкінці 1843 р. Гейне здійснив свою заповітну мрію — відвідав Гамбург, де жила його мати. Він присвятив їй сонет «Моїй матері Б.Гейне»; з нього видно, яка ніжна і піднесена душа була в поета:

Я звик високо голову держати,
Бо маю честь і мужність без догани;
Хай сам король мені у вічі гляне, —
Не опущу я їх, кохана мати.

Але тобі наважуся сказати:
Хоч дух у мене гордий, нездоланний,
Та біля тебе непокора тане,
Бо звик тебе, святу, я шанувати.

Моя душа подолана твоєю
Високою, прекрасною душею,
І в небеса я лину разом з нею.

І каюсь я за вчинки, що смутили
Твоє високе серце, серце миле,
Що так мене усе життя любило!

(Переклад Максима Рильського)

Шлях через Пруссію був для Гейне закритий, тому довелося їхати за досить химерним маршрутом, а потім так само повертатися до Франції. В результаті виникла блискуча сатирична поема. Кожний із її двадцяти семи розділів присвячений якій-небудь зупинці чи зустрічі. Після тринадцяти років відсутності Генріха Гейне болісно вразило убозтво німецького життя.

Поет їде кілька днів у диліжансі, спиняється у десяти містах. Серед них є великі, наприклад Аахен — столиця середньовічної імперії Карла Великого, Кельн — цитадель протестантської віри в Німеччині. Є й малесенькі містечка — Гаген, Бюкенбург. Перше уславилося шинком, в якому подають страви старонімецької кухні, а друге — брудними вулицями. Шлях поета проходить також крізь Тевтобурзький ліс, де відбувалася знаменита битва римських легіонів з місцевими германськими племенами. Римляни зазнали поразки. У заключних розділах поеми Гейне розповідає про своє перебування в Гамбурзі.

У поемі практично немає інших персонажів, крім самого поета. Більша частина його бесід відбувається з уявними співрозмовниками, що взагалі властиво поезії Гейне. Серед них — річка, на берегах якої виріс поет («Привіт тобі, мій батьку Рейн! Що тут було з тобою?»; V); митники на кордоні з Францією («О дурні! При чому тут чемодан? Чого вам треба — я знаю. І ту контрабанду, що везу, я в голові ховаю»; II); просте дерев'яне розп'яття, встановлене за поширеним у Європі звичаєм просто при дорозі («Мій бідний родич! Бачу тебе, і серце моє сумує»; XIII); вовча зграя у Тевтобурзькому лісі («Братове-вовки! Душа моя у вашім гурті радіє, де стільки шляхетних вовчих душ з любов'ю до мене виє!»; XII). Серед співрозмовників Генріха Гейне — й імператор-завойовник Фрідріх Ротбарт. В останніх розділах поет бесідує з самою Гаммонією — богинею Гамбурга; її він зображує як грізну і водночас грайливу жінку.

Запитання

Як ви думаєте, чому для вірша про матір Гейне обирає форму сонета? У чому ви бачите новаторство у використанні жанру сонета?

Хоч які незначні та прості зовнішні приводи й випадкові враження, вони спонукають Гейне до глибоких і серйозних роздумів над долею Німеччини. Він висміює не свій народ, а безліч феодальних пережитків, які заважають йому вільно розвиватися.

Поет критикує роздрібненість Німеччини на тридцять шість держав. Під вогонь його критики потрапляють прусський мілітаризм і муштра (III):

Той самий дубовий народ-педант,
Прямі кути й сьогодні
У кожному русі, і всі з лиця
Бундючні, тупі й холодні.

Ще й досі гуде скам'янілий крок
Ходульно, пихато, зухвало,
Неначе вони проковтнули дубця,
Яким їх колись лупцювали[1].

Гейне викриває релігійне мракобісся, з яким він боровся все життя. Воно втілене в різних образах. Це, наприклад, середньовічний собор у Кельні, який так і не був добудований за всю свою довгу історію (IV):

В полум'ї середньовічних кострів
Книжки тут і люди палали,
І дзвони в церквах при цьому гули,
І «Кіріє елейсон»[2] співали...

Собору Кельнського, поки й світ,
Уже не добудують,
Хоч швабські дурні каміння груз
На корабель рихтують.

Його не докінчать, даремний крик
Сичів і круків потворних, —
Тіні минулого звикли завжди
Жити у вежах соборних.

Гейне критикує в поемі німецьку цензуру (XIII); вчених-істориків, які мріяли про відродження давно віджилих традицій середньовічного минулого (XXVI); поетів, що оспівують тільки минуле (XVII).

В розділах VII і особливо XIV—XVII поет таврує німецький націоналізм, тобто настрої національної винятковості і зверх-

[1] Поема «Німеччина. Зимова казка» цитується у перекладі Леоніда Первомайського.

[2] Кіріє елейсон (грец.) — Господи, помилуй (початкові слова католицького богослужіння).

ності щодо інших народів (насамперед французів і слов'ян). Ідолом націоналістів був середньовічний імператор Фрідріх Ротбарт (тобто Рудобородий, по-італійськи — Барбаросса), який жив у XII ст. Під час наполеонівської окупації Німеччини поширилася старовинна легенда про те, що Ротбарт не помер, а спить тисячолітнім сном разом зі своїми воїнами у зачарованій печері. Він прокинеться, коли його розбудить своїм криком ворон, і здолає всіх ворогів Німеччини. Вдруге ця легенда стала популярною вже у XX ст. у фашистській Німеччині.

Автор поеми, заколисаний гойданням диліжанса, бачить сон: він потрапляє до зачарованої печери. Грізний імператор «з манерами антиквара» починає показувати поетові зброю, панцирі та знамена, не забуваючи здмухувати з них пил і зганяти міль.

Мене навчав він, як булаву
В час битви тримати я маю;
Часом з мечей витирав він іржу
Полою свого горностаю.

У руки взяв він павиний хвіст
І заходився змітати
Столітній пил, що зброю вкривав,
Мечі, кольчуги, лати.

Він прапор витрусив і сказав:
«Це гордість моя найвища,
Що шовку ще досі не згризла міль
Ані черва — деревища».

Зображуючи славетного імператора, Гейне використовує прийом сатиричного зниження — *травестію* (поважна персона наділяється звичайними, буденними рисами характеру та поведінки, що знижує високе враження від неї).

Мов турботливий дідусь, Ротбарт навшпиньки підходить до сплячих воїнів і кладе кожному в кишеню по дукату — чергову платню за століття. З досадою він помічає, що коней у стайнях малувато. Але як набереться «повний комплект», можна буде вступати в бій, щоб «врятувати німецький народ від гніту».

Імператор і поет бесідують про події останнього століття. Гейне розповідає про французьку революцію XVIII ст., про страту французького короля Луї XVI. Жах охоплює Ротбарта:

І королеву й короля
До дошки — і на страту!
Це ж проти етикету! Та ні,
Це проти маєстату![1]

[1] Тут: це неповага до короля.

Спалахує сварка, і поет вигукує, звертаючись уже не лише до Ротбарта, а й до всіх сучасних націоналістів:

Твій прапор триколірний я розлюбив.
Ще в роки студентства мого
Старонімецькі дурні смак
Одбили мені до нього.

Найкраще буде лишатись тобі
В Кіфгейзері[1] у себе,
Бо, правду кажучи, короля
Давно уже нам не треба!

У наступному розділі (XVII) Гейне спрямовує на націоналізм *іронію*, у застосуванні якої не знав собі рівних серед поетів. Поет просить у Ротбарта пробачення за свою запальність і вдавано погоджується на повернення старих порядків. Але цим він тільки посилює всю абсурдність повернення до старого. Надміру вихваляючи все старе, поет у такий спосіб його засуджує:

А що гільйотина не до душі —
Хай буде все по-старому:
Дворянство можеш карати мечем
І вішать міщан і сірому[2].

Або ж навпаки — підсмикуй дворян,
А селяни та бюргери згодні,
Щоб голови кат відтинав їм мечем;
Всі ми створіння Господні...

Священну Римську імперію[3] знов
В наш вік поверни криваву,
Верни разом з тим огидним драпам
Її ганебну славу.

Гейне хоче сказати, що майбутнє Німеччини — не у поверненні назад, до застарілих традицій і форм життя. Той, хто хоче жити, мусить дивитися вперед.

Запитання і завдання

1. Які сторони німецького життя критикує Гейне у поемі «Німеччина. Зимова казка»? Чому він вважає їх відсталими, *реакційними*?

---

[1] Кіфгейзер — назва гори, де, за легендою, спить Ротбарт.

[2] Сірома — біднота.

[3] Священна Римська імперія — середньовічна держава, створена у X ст., включала Німеччину та частину Італії. Скасована Наполеоном.

2. Розкрийте іронію в розділі XII, де поет хвалить вовків:

Спасибі, що ваша зграя мене
З довірою зустріла,
Тим більше, що ви у скрутну мить
Радо ставали до діла.

В мені не помилились ви, —
Варто також відзнаки,
Що ви не вірили тим, хто казав,
Що я перебіг у собаки.

3. Проаналізуйте іронію в розділі XIII, де поет ніби вихваляє німецьку цензуру.
3. Згадайте випадки використання травестії (бурлеску) в українській поемі наприкінці XVIII ст. Порівняйте її з поемою Гейне (особливо з розділами XIV—XVII) щодо характеру комічного, тобто ставлення самого автора до осміюваного.
4. Зіставте поему Гейне з іншим романтичним твором про подорож — «Паломництвом Чайльд Гарольда» Байрона. Які в них спільні романтичні риси? У чому відмінність? Як Гейне використовує прийом романтичної асоціації?
5. Прослухайте пісні Роберта Шумана, романси Петра Чайковського і Сергія Рахманінова на слова Генріха Гейне.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Розмір вірша, яким користується Гейне у «Книзі пісень» та в інших творах, називається *дольником*. Він відрізняється від класичних (правильних) розмірів нерівномірними пропусками складів. Дольник у Гейне заснований на трискладовому розмірі (у «Книзі пісень» — на амфібрахії). Дольник з його характерними пропусками складів передає почуття романтичної схвильованості, уривчастого дихання та відтворює по-фольклорному наївне звучання мови.

Віктор ГЮГО
(1802—1885)

Про життя Гюго

Юний рояліст

Гюго

Віктор Гюго — всесвітньо відомий французький письменник. Його юнацькі роки припали на період Реставрації королівської влади після падіння Наполеона. Історія завжди ставить молоду людину перед складним вибором, від якого залежить напрям розвитку її особистості. Вісімнадцятирічний Гюго записав у щоденнику: «Кожний юнак, який пробуджується в наш час до політичного життя, перебуває у страшенному сум'ятті. Здебільшого наші батьки — бонапартисти, а наші матері — роялістки[1]». Його батько, захищаючи республіку в армії Наполеона, пройшов шлях від солдата до бригадного генерала. Мати ж, навпаки, належала до аристократичного роду, який втратив майже все у вирі революційних подій. Вплив матері на сина був величезний. Віктор здобув освіту в єзуїтському колежі Людовіка Великого, в якому монархічний дух, здавалось, і не вивітрювався з часів Вольтерової юності. Гюго був присутній на коронації Карла X і одержав з його рук орден Почесного Легіону. Ще б пак! Юний поет написав чимало віршів, у яких оспівував монархічне минуле Франції.

Якось, коли юний Гюго запально захищав роялістські погляди, батько сказав: «Хай вирішує час. Дитина дотримується поглядів матері, мужчина прийме переконання батька». Ці слова виявилися пророчими. Час привів Гюго до республіканських переконань, яким він не зраджував уже до кінця життя. У 1827 р. в «Оді до Вандомської колони» Гюго прослав-

[1] Рояліст — від франц. *roi* (король).

ляє Наполеона як прямого спадкоємця революції. «Ідеал, озброєний мечем», — так скаже згодом Гюго про революцію, завдяки якій «в нашій крові немає більше хворобливих бацил феодалізму і монархії».

Нові обрії

У 20-х роках XIX ст. в Парижі утворився гурток «Сенакль» («Товариство»), до якого ввійшли зовсім юні літератори — Александр Дюма, Проспер Меріме, Теофіль Готьє, Альфред Мюссе. Їх об'єднували палкий інтерес до історії, ненависть до монархізму і клерикалізму[1], жага оновлення літературного стилю. Непохитними авторитетами для них були Шекспір і Байрон. Провідна роль у гуртку належала Віктору Гюго.

Поети «Сенакля», як і німецькі штюрмери, рішуче відмовилися від створення поезії за певними правилами. «Поет мусить радитися тільки з природою, правдою і власним натхненням», — стверджував Гюго. Ознаки класицизму в поезії здавалися йому анахронізмом[2]. «Шлейф вісімнадцятого століття тягнеться ще у дев'ятнадцяте, але не нам, молодому поколінню, яке бачило Бонапарта, нести його», — проголошував він.

Новаторською збіркою стали «Орієнталії» («Східні поезії», 1827). Чимало віршів у них присвячено художнику Луї Буланже, з яким Гюго тоді заприятелював. Поет був сприйнятливий до образотворчого мистецтва, сам малював. Його улюблені художники — Рембрандт, Дюрер, Ван-Дейк. Читача завжди вражають у цій збірці яскраві зорові й інтенсивні звукові образи. Все залито сліпучим блиском східного сонця. Краєвид грає всіма барвами малярської палітри. Лунають тисячі звуків. Поет спонукає читача до активної роботи уяви. І в усьому проявляються бурхливий темперамент молодого автора, жадібна увага до життя.

Величезна заслуга належить Віктору Гюго в оновленні поетичного лексикону. Він був переконаний, що мова, якою говорить народ, придатна для поезії. «Немає слів-патриціїв, немає слів-плебеїв», — писав Гюго у своїй афористичній манері. І у віршах:

Я волю думці дав, коли звільнив слова...

Свобода у поетичній формі поєднувалася з оспівуванням людської волі, наприклад у віршах, присвячених героїчним виступам греків проти турецьких поневолювачів. Як і Байрон, Гюго всім серцем був на боці грецьких патріотів.

---

[1] Клерикалізм — влада церкви (від лат. *clericalis* — церковний).
[2] Анахронізм — пережиток старовини; застарілі погляди.

Байронова поема про українського гетьмана Мазепу захопила Гюго, і він дав свою поетичну версію подій. Ритм вірша передає шалений біг коня, до спини якого прив'язано Мазепу. Твір Віктора Гюго надихнув угорського композитора Ференца Ліста на створення віртуозної фортепіанної п'єси «Мазепа» (1851).

Протягом життя Віктор Гюго створив величезну кількість віршів, видав десятки поетичних збірок. Він був єдиним серед європейських поетів, хто об'єднував свої вірші в багатотомні цикли («Легенди століть» та ін.).

Кінець 20-х і 30-ті роки стали також розквітом драматургічної творчості Гюго. Театр із часів Мольєра і Вольтера відігравав величезну роль у культурному житті Парижа. Гюго писав: «Новому народові потрібне нове мистецтво. Нехай на зміну мистецтву придворному з'явиться мистецтво народне». І тут ми бачимо його незгоду з класицизмом.

Режим Реставрації стримував розвиток Франції і викликав обурення у народу. «В усьому світі уважне вухо чує глухий гул революції», — писав Гюго у передмові до поетичної книги тих років. Про наближення революції можна було судити і з реакції глядачів на його п'єси. Присутність політично наелектризованої публіки нерідко перетворювала вистави на демонстрації протесту.

І революція розпочалася.

Час «Собору»

У липні 1830 р. король скасував свободу преси, ввів цензуру і розпустив палату депутатів. У Парижі вибухнуло повстання. Карл Бурбон мусив зректися престолу. Новим королем під ім'ям Луї Філіпа став герцог Орлеанський. Він обіцяв у всьому підтримку буржуазії. Почалась доба шаленої гонитви за грішми, доба збагачення зухвалих і безпринципних людей. Протягом 30-х років там і тут у Франції спалахували повстання прихильників республіканського ладу. Нове покоління, що виросло після наполеонівських війн, ще не бачило такої сили народного гніву. Гюго писав:

Тієї хвилі рух, могутній і страшний,
Розбив залізний вік, поглинув золотий,
Звалив і статуї, і звичаї, й закони.
Не кваптесь, королі! Вже падають корони.
Народ іде! Уже настав припливу час.
Минуле змиє він, а разом з ним і вас.

Віктор Гюго стає кумиром усіх, хто прагне оновлення. Кожна його п'єса збирає величезну кількість глядачів. Першою була драма «Кромвель» (1827) — про вождя англійської рево-

люції XVII ст., який віддав наказ стратити англійського короля Карла I. Під час вистави п'єси «Маріон Делорм» (1829) несамовитий шал здіймався у партері, коли героїня, по ходу дії вказуючи на кардинала Рішельє, промовляла: «Ось у червоному проносять ката! Всі дивіться!» П'єса була заборонена двома міністрами і самим королем.

Зате наступна п'єса «Ернані», що йшла у розпалі революційних подій 1830 р., витримала сорок п'ять вистав. У партері сиділи друзі Гюго із «Сенакля», вони шалено аплодували в найгостріших місцях і несамовито накидалися на тих, хто виражав незгоду зі змістом твору. Після однієї з таких вистав газети писали: «Якщо поліція не вживе негайно серйозних заходів, то зал театру може стати ареною, на якій мирні люди будуть віддані на розтерзання диким звірам». На сюжет «Ернані» написали опери італійські композитори Джузеппе Верді і Вінченцо Белліні.

Наступна драма Віктора Гюго «Король бавиться» була поставлена у 1832 р. Її головним героєм став король Франціск I (XVI ст.), відомий своєю розпустою. П'єсу відразу заборонили, тому що на прем'єрі глядачі співали «Марсельєзу»[1] і «Карманьйолу»[2]. Вдруге виставу було дозволено рівно через 50 років. На той час п'єса Гюго була вже широковідома завдяки опері Джузеппе Верді «Ріголетто» (1851).

П'єсу «Рюї Блаз» (1838) Гюго назвав Монбланом[3] свого театру. В передмові автор виражає симпатії до народу, який «носить на спині тавро раба, а в душі плекає геніальні задуми».

Шедевром, який увічнив ім'я Гюго у світовій літературі, став роман «Собор Паризької Богоматері», задуманий ще напередодні липневих подій 1830 р. і завершений у січні 1831 р.

Надзвичайно проникливо звучить у романі нова для Гюго тема кохання. Гюго звідав щастя глибокого кохання. У ці роки його найближчим другом і ніжною коханою стає актриса Жюльєтта Друе. Її тендітну зовнішність, чарівну грацію і голос він втілив в образі Есмеральди — найпоетичнішого свого творіння. Жюльєтта Друе була поруч з Гюго протягом п'ятдесяти років, до самої своєї смерті. Уже на схилі літ поет скаже: «Під нашим сивим волоссям ми зберегли весну кохання».

---

[1] «Марсельєза» — бойова пісня Рейнської армії, виникла як патріотична пісня під час нападу Пруссії на Францію (1792), дістала свою назву від загону добровольців з Марселя. Була популярною у Франції під час революційних виступів. З 1887 р. — державний гімн Французької республіки.

[2] «Карманьйола» (від назви італійського міста) — народна пісня-танець із запальним ритмічним мотивом і гостросатиричними словами. Стала популярною в революційній Франції у 1792 р.

[3] Монблан — найвища вершина Альп.

У сорокові роки відбувається офіційне визнання поета. Гюго стає членом Французької академії, одержує звання пера Франції. Ці відзнаки, з яких несправедливо кепкували його недруги, допомогли Гюго зберегти матеріальну і фізичну незалежність під час суворих життєвих випробувань, які невдовзі випали на його долю.

«Вигнання — це сувора країна»

У 1848 р. нова революція повалила монархію Луї Філіпа. Франція — знову республіка. Гюго з головою поринає в громадську роботу. Його обрано депутатом Установчих, а потім і Законодавчих зборів. Та нова республіка — буржуазна, її завдання — охороняти права можновладців. Із здивуванням бачить Гюго, як парламент приймає один за одним законодавчі акти проти свободи освіти і преси. Він не може мовчати. Як колись його улюблений поет Байрон, Гюго звертається до депутатів з палкими промовами, в яких відстоює незалежність освіти від церкви, таврує церковну цензуру. На всю країну лунають його слова: «Людина з народу страждає!» Він попереджує, що Франція перебуває напередодні державного перевороту. Як і у випадку з Байроном, його чекали зневага і шалена лють з боку «обранців нації».

Слова Гюго справдилися. Наприкінці 1851 р. президент Луї Бонапарт (племінник Наполеона) розігнав Національні збори, коли вони відмовилися переобрати його ще на один термін, і проголосив себе імператором. Гюго з друзями організував комітет республіканського порятунку і закликав співвітчизників чинити опір: «Треба ходити по полях, по селах, по казармах. Народ чесний і добрий, він зрозуміє...» Його обурює чергове воскресіння єзуїтизму, боротьбі з яким віддавали сили кращі люди французької нації у XVII і XVIII ст.: «Нинішній уряд — це кривава рука, що занурює палець у святу воду». Голова Гюго оцінена властями у 25 тисяч франків. Але не змовкав його голос: «Луї Бонапарт зарізав Францію! Луї Бонапарт убив свою матір!»

Із чужим паспортом Віктор Гюго таємно залишає батьківщину й оселяється з сім'єю на невеликому острові Джерсі у протоці Ламанш. Шукаючи поглядом далекий рідний берег, він промовляє: «Майбутнє! Хто знає, які бурі на нас чекають, але ми бачимо далеку, сяючу гавань. Майбутнє — це республіка для всіх, це мир з усіма». Він вражений тим, що режим самозваного імператора визнали у світі. Англійці просять Гюго негайно залишити острів. Та коли у 1859 р. Луї Бонапарт оголошує амністію всім емігрантам, світ дізнається про горду

відповідь поета: «Я повернусь у Францію лише тоді, коли туди повернеться воля».

Одна за одною виходять поетичні збірки Гюго — «Відплата», «Споглядання», «Легенди століть». До них чудово підходять сказані поетом раніше слова: «Я ніколи не виступав за "мистецтво для мистецтва", я завжди проголошував "мистецтво для прогресу"». Поет Шарль Бодлер влучно сказав про творчість Віктора Гюго: «Його причаровує і п'янить сила, його невідворотно притягує до себе який-небудь символ безкінечності — море, небо, Гомерові чи біблійні гіганти, величезні і небезпечні тварини».

У своїх збірках Гюго пристрасно вершить моральний суд над людськими вчинками минулого і сучасного. Перед його гнівним поглядом проходять королі і деспоти минулого, завойовники, інквізитори, папи... У Франції в цей час з'являється вишукана, але анемічна поезія «парнасців», меланхолійна і розпачлива поезія Шарля Бодлера («Квіти зла»). Здається, у всій Франції тільки у знедоленого вигнанця Гюго і вистачає сил боротися зі злом!

Активною є і громадська діяльність Гюго в ті роки. Він листується з легендарним Джузеппе Гарібальді, борцем за національне об'єднання Італії. Він підтримує поляків, які повстали проти російського самодержавства (1863), і мексиканців у їхній боротьбі з французькими колонізаторами. Він виступає проти смертного вироку борцю за громадянські права негрів в Америці Джону Брауну.

ВЕЛИКИЙ РОМАНІСТ І МИСЛИТЕЛЬ

Не покладаючи рук трудиться Віктор Гюго у вигнанні. Один за одним виходять його романи: «Знедолені» (1862), «Трудівники моря» (1866), «Людина, що сміється» (1869), вірші, трактати («Вільям Шекспір», 1864).

Роман «Знедолені», свій другий шедевр, Гюго писав двадцять років. Доля вигнанця посилила гнівний викривальний пафос, але й додала творові віри в духовні сили людини. За словами автора, він хотів розкрити такі три проблеми свого часу: «приниження людини через її приналежність до класу пролетаріату», «моральне падіння жінки внаслідок голоду», «страждання дитини, позбавленої книжки, яка вчить її, і вогнища, що обігріває її». Кульмінацією роману стають барикадні бої у Парижі 1832 р.

Лев Толстой вважав «Знедолених» Гюго найкращим французьким романом XIX ст. Критика й досі називає його «Євангелієм XIX століття». Гюго так пояснював задум свого твору:

це — «драма, в якій головна дійова особа — безкінечність», «висхідна точка — матерія, кінцева точка — душа».

Отже, авторові недостатньо викликати в уяві картини недавнього історичного минулого, виліпити характери, розкрити пристрасті; він хоче спонукати читача до роздумів про сенс життя, про історію, про справжню природу людини: «Є видовище, величніше за море; це — небо. Є видовище, величніше за небо; це — людська душа». Що єднає між собою ці три стихії? — Чистота. Шлях кожної людської душі — шлях очищення від бруду буденності («матерії»), забобонів, ненависті. Рано чи пізно, але кожна душа возз'єднується з безкінечністю — з вічними цінностями. Такий шлях героїв роману «Знедолені».

Жан Вальжан, укравши буханець хліба для своєї сім'ї, що голодувала, потрапляє на каторгу, яка почала нищити його душу. Він тікає і знаходить притулок у єпископа Міріеля. Грубий інстинкт, вихований в ньому багаторічною злочинною неволею, штовхає його на підлий вчинок: він краде в єпископа столове срібло. Його затримують жандарми і приводять до Міріеля. І тут відбувається несподіване. Єпископ заявляє, що посуд він сам подарував безпритульному, і після цього дає йому ще кілька цінних предметів. Цей вчинок спричинив переворот у душі каторжника-втікача. Він стає іншою людиною.

Не будемо гадати над тим, наскільки можлива така подія в реальному житті. Головне, що Гюго вірить в піднесену природу людини, і його віра захоплює нас. Адже коли нам трапляється хоч один, хто по-справжньому вірить, ми почуваємося спокійніше і впевненіше поруч з ним...

Жан Вальжан змінює ім'я і починає нове життя. Він влаштовує свою долю, його навіть обирають мером міста, городяни поважають його за чесність і порядність. Та ось він дізнається, що іншу людину звинувачують в його злочині і хочуть запроторити до каторги як утікача. В його душі починається боротьба «якогось божества» з «велетнем». Він добровільно постає перед судом і відкривається як каторжник-утікач Жан Вальжан.

Доля Жана Вальжана робить нові кола, знайомить його з різними людьми й обставинами і зрештою приводить на паризькі барикади. Але не для того, щоб вбивати, а щоб зупинити вбивство. В руки Вальжана потрапляє його запеклий ворог, жандарм Жавер, який переслідував його багато років. Можна було б чекати, що Жан Вальжан розстріляє Жавера і помститься за своє знівечене життя. Проте Жан Вальжан відпускає його. Цей вчинок вносить сум'яття в погляди Жавера. Адже досі він вважав своїм обов'язком служіння закону. Інших цінностей для нього не існувало. Автор приводить його до думки, що добро вище від закону. Отже, життя жан-

дарма було присвячено хибним цінностям. Він покінчив життя самогубством.

В душі людини перемагає добро, а воно і є справжньою суттю людини. Чи не надто далека така думка від сучасності? Можливо, так; але характерно, що всі великі уми минулого приходили до неї як до головного висновку свого життя: Ісус, Данте, Шекспір, Сервантес, Кальдерон, Вольтер, Шиллер, Гете, Гюго... Чи помилялися вони? Відповіддю служить те, що культура, духовними вождями якої вони були, вижила і сформувала нас з вами.

Свій роман «Трудівники моря» Гюго охарактеризував так: «Це "Іліада", втілена в одному герої». Це не просто історія про те, як людина веде виснажливу боротьбу зі всевладною океанською стихією, щоб підняти з дна цінний паровий двигун з пароплава, що розбився; це історія про боротьбу за розуміння вищої істини, яка — у вмінні людини приборкувати свої слабкості.

«Людина працює, влаштовуючи свій дім, а її дім — це Земля». Ці слова з роману Віктора Гюго любив повторювати Антуан де Сент-Екзюпері. Гюго одухотворює океан, навіть наділяє його моральними якостями. Головний герой, рибалка Жільят, розмовляє з океаном, як із живою істотою.

В середині XX ст. книга Гюго надихнула американського письменника Ернеста Хемінгуея на створення повісті «Старий і море».

В романі «Людина, що сміється» події відбуваються в Англії XVII ст. Гюго використовує історичний матеріал, щоб викласти свої погляди. «Релігія, суспільство, природа — ось три сили, з якими веде нерівний двобій людина», — любив повторювати він.

Гуїнплен — син повсталого лорда. За наказом короля хлопчика спотворюють: віднині на його обличчі — застигла маска сміху. Втративши назавжди батьків, він дістає притулок у мандрівного циркача, поета і філософа Урсуса. Іронічна філософія Урсуса виражає головну думку роману: «Злиденні — це будівельний матеріал для щастя багатих». Гуїнплена, Урсуса та сліпу дівчинку Дею поєднують стосунки ніжної любові і духовної близькості. У жалюгідному балагані «Зелений ящик» живуть справжні людські почуття, яким міг би позаздрити володар замку.

Гуїнплена знаходять, йому повертають дворянство, родове ім'я — лорд Кленчарлі, звання пера Англії, місце у парламенті.

І ось перед нами сцена, яка завжди бентежила уяву Гюго. Гуїнплен виступає перед зверхньо настроєним до нього парламентом. Він розповідає про страждання знедолених людей.

Але у відповідь йому звучить дикий регіт. Адже про народ тут не прийнято говорити. Гуїнплена просто не розуміють. А його потворність посилює сміх. Та він продовжує: «Карл II, Яків II, після негідника — злочинець. Що таке король? Безвільна, жалюгідна істота, раб своїх пристрастей. Навіщо нам потрібний король?» При цих словах його обличчя у непевному світлі смолоскипів уже нікому не здавалося смішним. Воно було страшним! Перед вищим світом Англії стояв суддя і кидав йому сміливі звинувачення.

Роман закінчується трагічно. Але читача не полишає відчуття душевної чистоти і піднесеності. Та зірка, яку побачив Гуїнплен на небі після смерті Деї, душа Деї, — вона й досі горить і світить нам.

Гармата «Віктор Гюго»

4 вересня 1870 р. Франція знову стає республікою. Імперію Наполеона III повалено. Але Францію окуповують прусські війська.

Віктор Гюго повертається на батьківщину; вона вільна, але спливає кров'ю. Йому шістдесят вісім років. На гонорар за його поетичну книжку «Відплата» відливають гармату, якій дають ім'я «Віктор Гюго». Народ готовий битися до повного розгрому ворога, але у політиків свої міркування. Прийнято рішення здати німцям Париж, а національну гвардію роззброїти. Це була пряма зрада національних інтересів.

18 березня 1871 р. народ проголосив Париж містом-комуною. Цього дня у Гюго горе: помер син Шарль. Віктор Гюго йшов за труною по вулицях, заповнених озброєними людьми, перегороджених барикадами. Він бачив, як руйнували Вандомську колону, оспівану ним. Робітники розбирали барикади, щоб пропустити жалобну процесію. Почесна варта з повсталих супроводжувала Гюго до самого кладовища Пер-Ляшез.

Віктор Гюго продовжував спостерігати за подіями в Парижі з Брюсселя (Бельгія), де оселився в родині померлого сина. Коли французький уряд почав жорстоку розправу над комунарами, Гюго оголосив своє помешкання у Брюсселі притулком для всіх переслідуваних. На його будинок здійснює напад брюссельська «золота молодь» зі словами «Смерть Гюго, на шибеницю!». Бельгійський уряд не тільки не взяв всесвітньо відомого поета під захист, а й запропонував йому залишити країну.

Як завжди, Гюго відповідає ворогам своїми творами. Він видає поетичну збірку «Грізний рік» (1872) і роман з історії французької революції XVIII століття — «Дев'яносто третій

рік» (1874), в якому оспівує народ: «Конвент хилився під вітром, але цей вітер виходив з тисячоустого дихання народу і був диханням Божим». У гостросатиричній драмі «Торквемада» Гюго дає оцінку новому Папі Римському Леву XIII. Друкує ще кілька розділів багатотомного поетичного циклу «Легенди століть». Його твори не втрачають сили переконання і темпераменту. Гюго жартує: «Я — ніби ліс, що в ньому кілька разів робили вирубку, після якої молоді пагони стають тільки сильнішими». Він домагається повної амністії для комунарів (1880).

Дедалі менше рідних і близьких людей оточують Віктора Гюго. У змаганні часу і людини перемагає час. Але час можна наповнити невтомною працею. Гюго залишив величезну творчу спадщину. А його життя — це історія всього XIX століття.

22 травня 1885 р. Віктора Гюго не стало. В останню путь великого французького письменника проводжало два мільйони парижан.

Запитання

1. Чому роман «Знедолені» назвали «Євангелієм XIX століття»? Які риси євангельської етики ви знайшли у творі? Як ви розумієте слова «добро вище від закону»?
2. Чи можна назвати життя Гюго щасливим? Що було головною причиною цього? Історичні та соціальні обставини? Життєва випадковість? Легкий, безтурботний характер Гюго? Вольові якості й свідоме прагнення до певної мети? Щось інше? Чи вдалося письменникові реалізувати свою особистість? Яка роль у цьому належить суспільству?
3. Чому життя Віктора Гюго можна назвати історією XIX ст.?

«СОБОР ПАРИЗЬКОЇ БОГОМАТЕРІ»
(1831)

Гюго про красу в літературі

Віктор Гюго належав до тих людей, які не відступають від своїх переконань. Про це свідчить його життя. Мав він тверді переконання і в мистецтві. Коли вони в нього сформувалися, він виклав їх у передмові до драми «Кромвель» (1827), а потім ще раз нагадав у книжці «Вільям Шекспір» (1864).

Спочатку Гюго з'ясував основні питання. Що являє собою сучасна людина? Вона відзначається подвійною природою. У неї є душа, що «злітає на крилах натхнення і краси», і плоть, «скута низькими бажаннями і пристрастями». У більшості людей високе й низьке невиразно перемішані; такі люди нецікаві

для літератури. У літературного героя ці риси мають виявлятись різко і чітко, концентровано. Душевні поривання і плотські нахили роздирають натуру людини; вони роздирають і суспільство. Гюго вважав, що головний конфлікт, який мусить розкривати письменник, — це конфлікт між душею і плоттю.

Гюго доходить висновку, що все у світі складається з протилежних явищ, із контрастів. Отже, письменник повинен знаходити і виявляти такі контрастні протилежності. Вони не тільки становлять протиріччя світу, а й вносять у нього красу, спонукають до активнішого світосприйняття, стимулюють думку й уяву.

Багато підтверджень своїм думкам Гюго знайшов у творчості Шекспіра і Гете. Вони теж вважали, що у світі на кожному кроці ми бачимо поруч світле і темне, трагічне і комічне, героїчне і підступне, жахливе і блазнівське, піднесене і потворне. Нерідко одне переходить в інше несподівано для всіх. Велика роль у житті належить моменту несподіваності, випадковості.

У житті діють непізнаванні сили, про які ми можемо тільки здогадуватися. Вони виявляються також суперечливо, але врешті-решт ці сили ведуть за собою історію. Вплинути на них неможливо. Що це за сили? Гюго був переконаний, що це сили добра. Душа завжди торжествує свою перемогу над низькими плотськими нахилами. Високе в людині перемагає. Завдяки цьому розвивається культура, людство як таке.

Погляди Віктора Гюго — це філософія надії й оптимізму. Лев Толстой, прочитавши його романи, записав: «Гюго увірвався зі своїми неймовірними афоризмами і метафорами у нудний лепет мого буденного життя. І це було грандіозно і добре». Толстой виділив головне у Гюго: французький письменник хоче піднести людину над буденністю, спонукати її замислитись над прихованою сутністю життя, відчути його красу і велич. Він хоче, щоб людина закохалась у життя.

Запитання і завдання

1. Наведіть приклади контрастно протиставлених персонажів Гюго, які втілюють високе і низьке в людській природі.
2. У якому романі Гюго показує, що високе начало перемагає низьке в душі однієї людини, у суспільстві?

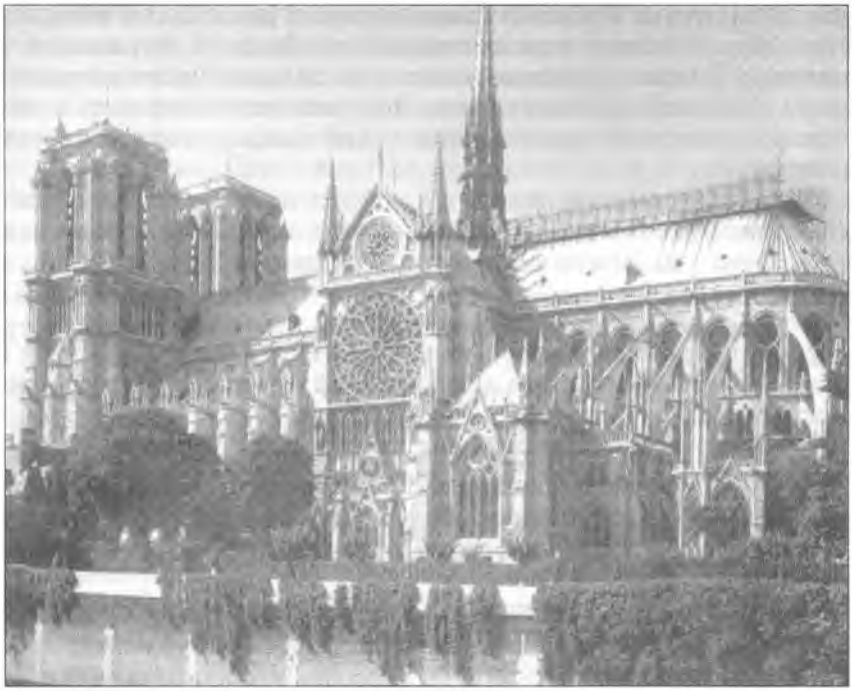

Собор Паризької Богоматері

Про створення роману

«Собор Паризької Богоматері» — *історичний роман*.

Жанр історичного роману виник не відразу. Спочатку з'явилися театральні п'єси на історичні теми: в добу Відродження — п'єси Шекспіра, в добу бароко і класицизму — Кальдерона, Корнеля і Расіна, у XVIII ст. — Вольтера, Шиллера. Герої цих п'єс втілювали незмінні для всіх часів риси людини.

В добу романтизму виник історичний роман. Засновником цього жанру вважають англійського романтика Вальтера Скотта (1771—1832). У своїх романах «Роб Рой», «Айвенго», «Квентін Дорвард» та багатьох інших він перший намагався уявити собі неповторні риси життя в давнину. Його захопило розкриття насамперед подій національної історії, національно неповторних рис свого народу, а також природи, звичаїв, матеріальної культури і мистецтва рідного краю. Адже роман, на відміну від п'єси, давав більше можливостей для описів, картин, тобто для *зображення місцевого колориту*. Тоді, коли історичних музеїв ще не було, вміння людини яскраво уявляти історичну давнину вважалося великим талан-

том. Читачі називали Вальтера Скотта «шотландським[1] чарівником».

Вальтера Скотта наслідували такі письменники, як Олександр Пушкін («Капітанська дочка»), Альфред де Віньї («Сен-Мар, або Заколот в часи Луї XIII»), Проспер Меріме («Хроніка часів Карла IX»), Оноре Бальзак («Шуани»), Александр Дюма («Три мушкетери»).

Віктор Гюго розвинув усі кращі якості, притаманні романам Вальтера Скотта. Події в «Соборі Паризької Богоматері» розгортаються у середньовічному Парижі наприкінці XV століття за часів правління короля Луї XI (1461—1483). А величний собор Нотр-Дам, шедевр готичної архітектури, і досі прикрашає центральну частину Парижа. Він стоїть на острові Сіте, який, подібно кораблю з веслами-мостами з обох боків, непорушно пливе водами прекрасної Сени.

Прочитаймо й обміркуймо цей роман разом.

Мовчазне красномовство історії

«Собор Паризької Богоматері» складається з одинадцяти книг. Перші шість — розгорнута експозиція. Добре знаючи історію Парижа, Гюго знайомить читача з місцем подій, наводить цікаві історичні й архітектурні подробиці. Острів Сіте із собором (3, I)[2], університетське містечко Сорбонна на лівому березі Сени, замок-фортеця Бастилія і королівський палац Лувр на правому (3, II), Гревський майдан, де в давнину відбувалися покарання засуджених (2, II), «двір чудес», населений злидарями, волоцюгами, злодіями (2, VI), — усе це ми бачимо ніби насправді. Гюго змальовує строкате населення міста з його неповторними звичаями і колоритною мовою: простих людей, ремісників і студентів (1, I), духівництво і прочан, королівських слуг і придворних; описує окремих людей і людську юрбу, майстерно передаючи її багатоголосний гомін. Ми бачимо свята, маскаради, театральні вистави (1, II), урочисті церемонії, прийоми послів. Читач постійно відчуває присутність самого автора, який розповідає і пояснює, радіє й обурюється.

Ми знайомимося з головними героями твору.

Це безпритульний поет П'єр Гренгуар, автор містерії[3], яка в день свята Богоявлення зібрала у Палаці правосуддя, що не-

---

[1] В.Скотт найчастіше описував Шотландію, звідки він родом.

[2] Арабська цифра означає книгу «Собору Паризької Богоматері», римська — розділ.

[3] Містерія — середньовічний театральний твір повчального змісту на біблійний сюжет за участю великої кількості персонажів, написаний в алегоричній формі.

подалік собору, великий натовп глядачів з простого люду. Але поява кардинала Бурбонського з цілим почтом єпископів та абатів, а потім ще й делегації іноземних послів зірвали виставу. З цієї події починається роман (1, I—III).

Це юна Есмеральда, яка виросла серед декласованих елементів міста; вона заробляє на хліб тим, що танцює перед юрбою біля собору і показує дресировану кізку.

Це Квазімодо — глухий, одноокий, горбатий і кульгавий дзвонар; його знайшов немовлям на сходах собору архідиякон Клод Фролло і виховав, перетворивши на «відданого пса». Ми знайомимося і з самим архідияконом — ученим, богословом, алхіміком, якого терзає похмуре невдоволення своїм життям. Це Гудула, що прирекла себе на самітництво у тісній келії старовинної башти на Гревському майдані, після того як циганки вкрали її маленьку донечку і вона їх люто зненавиділа. Це ротмістр кавалерійської варти — легковажний красень Феб Шатопер (кн. 7). Нарешті, це колоритні мешканці «двору чудес», найбідніші, знедолені люди Парижа: блазні, каліки, злодії, жебраки. У них теж є свято, на якому вони обирають своїм королем найпотворнішу людину міста — Квазімодо.

Важко знайти більш несхожих між собою людей щодо зовнішності, життєвої історії, душевних якостей. Їх Гюго зіставляє за *контрастом*. У кожного з цих персонажів у минулому є своя по-романтичному незвичайна, дивовижна, драматична історія. І в кожного в минулому була своя таємниця, яка розкривається лише в наступних розділах.

Усі події в експозиції відбуваються протягом трьох днів на початку січня 1482 р.

Прочитайте розділ III другої книги. Якою є загальна атмосфера зображуваних подій? Якими засобами вона відтворюється? Що вносить різкий дисонанс в атмосферу пожвавлення і святковості? Якими словами Гюго характеризує Гренгуара, Есмеральду, Гудулу, Клода Фролло, Квазімодо, натовп? Зверніть увагу на те, що автор намагається зображувати кожного свого героя у тій ситуації або дії, яка розкриває його характер, тож ми уявляємо героя невіддільним від його одягу, оточення чи заняття. Підсумуйте, як виявляється в цьому розділі естетичний принцип *контрасту*, що його обстоював Гюго.

Прочитайте розділ VII другої книги. Захоплений красою Есмеральди, Гренгуар несподівано потрапляє до «двору чудес», де його, чужинця, вже збираються повісити. Есмеральда рятує йому життя. Якими словами автор доповнює портрет Есмеральди? Що таємничого у житті дівчини?

Прочитайте розділ III шостої книги. Як у ньому розвивається мотив таємниці Есмеральди?

Гюго виразно змальовує простий люд середньовічного Парижа. Він не ідеалізує цих людей. Вони грубі, нечупарні, насмішкуваті, галасливі — як чоловіки, так і жінки, старі й малі. Вони розмовляють на своєму жахливому жаргоні, тому Гюго називає їхній притулок «королівством Арго». В їхньому середовищі — свої закони, далекі від офіційних законів міста; є навіть свій «король». Без будь-якого жалю вони готові повісити П'єра Гренгуара, а його виправдань і чемних пояснень навіть не розуміють. Гюго зображує натовп у постійному русі, галасі, з ущипливими, глузливими чи непристойними репліками. Натовп нібито акомпанує всім головним подіям роману: бурхливо виражає свою незгоду, вичікує, затамувавши подих, чи пристрасно схвалює. Він різний, але ніколи не буває байдужим. Людський натовп виступає в романі як *колективний персонаж*.

Прочитайте розділ IV шостої книги. Як натовп, що тільки-но вчора славив «короля» Квазімодо, поставився до нього в день покарання? Як натовп сприйняв учинок Есмеральди? Як учинок Есмеральди характеризує її? Що означають слова автора: «таке видовище було величним»? Розкрийте назву всього розділу IV(«Сльоза за краплю води»). Як виявляється у цьому розділі естетика контрастів?

Квазімодо не поталанило у цей веселий для всього Парижа святковий день. Коли, гордий своєю роллю і, можливо, уперше щасливий, він сидів на троні «короля блазнів» в оточенні радісно збудженого натовпу, Клод Фролло повернув його до грубої дійсності, зіштовхнувши на землю і зламавши «корону» і патерицю (церква з ненавистю ставилася до простонародних свят, обрядів і звичаїв). Того ж таки вечора Квазімодо затримали жандарми, що побачили, як він переслідував на вулицях міста юну Есмеральду. Допит глухого Квазімодо провадив такий самий глухий суддя, наслідки чого для дзвонаря були сумні. Його засудили до покарання біля ганебного стовпа на Гревському майдані.

Гюго великі надії покладав на добро, на милосердя. В романі багато персонажів, але здатною до милосердя виявилася тільки Есмеральда. Гюго наділяє цією вищою християнською чеснотою неграмотну циганку. Доброта Есмеральди йде від чистого серця. Про вищу винагороду вона навіть і не знає! Тільки така доброта, на думку Гюго, є справжньою.

Цей епізод можна вважати *зав'язкою* наступних подій.

Віднині нашу увагу привертатиме Квазімодо. Нам цікаво, як вплине на його долю доброта, що її виявила Есмеральда. Так само з напруженою увагою ми будемо стежити за тим, яку

роль у долі Есмеральди відіграють її душевна чистота, простодушність, піднесеність мрій і думок.

Запитання

Чи здається несподіваним, що Есмеральда допомогла своєму кривднику? Які риси характеру дівчини готують читача до такого її вчинку? Чому юрба «почала плескати в долоні, вигукуючи: "Слава! Слава!"»[1]?

Прочитайте книгу сьому. Події в наступних книгах твору розвиваються протягом кількох днів на початку весни того ж року. Що ми дізнаємося про кохання Есмеральди та про її обранця (розд. I) ? Які нові для читача риси характеру Есмеральди розкриваються у сцені побачення з Фебом (розд. VIII)? Передайте смисл цієї сцени в термінах естетики контрастів.

Розділ VIII сьомої книги ми можемо сприйняти як *перипетію*, бо віднині події набувають нового напряму, несподіваного для читача і персонажів.

Прочитайте книгу восьму. Чому Есмеральді не вдалося захистити себе під час допиту? Які риси характеру їй в цьому завадили? Як розкривається характер Клода Фролло в розділі IV? Вірний своєму методу, Гюго описує масштабну подію на Гревському майдані через сприйняття численних присутніх. Що, на вашу думку, було по-справжньому трагічним у становищі Есмеральди на Гревському майдані? Чому автор пише, що «в цю хвилину Квазімодо й справді був прекрасний» (розд. VII)?

Улюблений поет Гюго — Альфонс Ламартін, прочитавши роман, з подивом зазначив, що не знайшов у розповіді про головний собор Франції ані крихти релігійності. Більше того, релігія не допомогає головному служителю собору — Клоду Фролло, якого терзають суперечливі почуття. Переступити через віру, відмовитися від того, до чого звик, чому присвятив роки, жити радісним і повнокровним життям він уже не може. Водночас його душа назавжди вражена низькими пристрастями і ненавистю. Всесильний кат для тих, хто від нього залежить, — для Квазімодо й Есмеральди, — він сам є рабом своїх ницих пристрастей.

Генріх Гейне, прочитавши в перші дні своєї паризької еміграції роман «Собор Паризької Богоматері», записав дум-

[1] «Собор Паризької Богоматері» цитується у перекладі Петра Тернюка.

ки, які допомагають зрозуміти образ Клода Фролло. Церква породила лицемірство, коли оголосила гріховними безневинні земні радощі, писав він. Адже людина ніколи не відмовиться від бажання бути щасливою на землі і знайде тисячу способів обминути заборону. А ті, хто не зміг подолати цієї заборони, назавжди посіяли у своїй душі страх, відчай, душевні терзання і ненависть до всіх щасливих. Церковна заборона земного щастя суперечить людській природі, вважав Гейне.

Кохання Клода Фролло руйнувало його душу. «О! Яке зречення усіх чеснот! Яке безнадійне зневаження себе! Учений — я сміюся з науки; дворянин — я вкриваю ганьбою своє ім'я; священнослужитель — я перетворюю требник[1] на подушку для похітливих мрій; я плюю в обличчя своєму богові!» (11, I). Справжнє кохання облагороджує душу того, хто кохає. Людина ніколи не завдасть найменшої шкоди тому, кого кохає. Тоді, очевидно, Клод Фролло не любив, а ненавидів Есмеральду за те, що вона була молода, по-земному вродлива, весела і вільна. Він ненавидів її за те, що вона пробуджувала в ньому почуття, яке церква проголосила найбільшим гріхом, і цим викликала постійні терзання його сумління. Найбільша загроза волі і життю Есмеральди таїлася у коханні Клода Фролло.

Прочитайте книгу дев'яту. Поясніть переживання Клода Фролло після подій на майдані (розд. I). Чому Квазімодо викрав Есмеральду з Гревського майдану (розд. III)? Як ставилась Есмеральда до Квазімодо, опинившись в його товаристві? Які нові почуття і переживання прокинулися в ці дні в душі Квазімодо? У чому вони виражалися? Чи можемо ми сказати, що Квазімодо став у душі іншою людиною (розд. VI)?

Прочитайте книгу десяту. Яка масштабна подія опиняється в центрі цієї книги? Чому автор вважає за потрібне саме тут дати докладну розповідь про короля Луї XI? Як називається замок, в якому перебуває король? Які історичні події пов'язані з цим замком?

Якщо більшість подій роману Віктор Гюго викликав у своїй творчій уяві, то бурхливі виступи паризького люду він спостерігав на власні очі під час революції 1830 р. Ось чому цей епізод твору так захоплює читача своєю художньою силою. Народ могутній, як океан, проте постійно відчуває свою знедоленість. Найгостріше він реагує на порушення справедливості. Народ стає грізною силою, коли згуртований ідеєю. Але абстрактна ідея справедливості його не запалить. Гюго по-

[1] Требник — молитовник.

казує, що така ідея мусить бути втілена у живому образі. Приречена до страти Есмеральда і стає цим образом. Штурмуючи собор, щоб врятувати її, народ дає волю своїй споконвічній образі. Його образа сліпа, почуття пристрасні. Гюго пише, що собор дуже постраждав від нічного нападу юрби. Так історія залишає свої сліди.

У сцені штурму собору Гюго висловив також антицерковні настрої свого часу. Духівництво підтримувало монархізм. Ненависть до церковників виражалася в тому, що у 1831 р. натовп руйнував монастир Сен-Жермен-Локсеруа і палац паризького архієпископа. Селяни збивали хрести з придорожніх каплиць.

Король Луї XI з острахом спостерігав за натовпом, що розбушувався. Йому було чого боятися. П'єр Гренгуар говорить: «Під владою цього благочестивого й тихенького монарха шибениці так і тріщать від повішених, плахи загнивають від крові, в'язниці мало не лопаються, як переповнені черева! Однією рукою король грабує, другою — вішає» (11, I). Єдина його надія в разі чого — на товсті мури Бастилії. «Ти не так просто впадеш, моя добра Бастиліє», — говорить король, поплескуючи рукою по стіні. Ці слова уявила фантазія Гюго, але не без глибокодумного натяку. Нам відомо, що сталося з «доброю Бастилією» 14 липня 1789 р.

Прочитайте книгу одинадцяту. Це — заключна частина роману, де читач знаходить і *кульмінацію*, і *розв'язку* подій. Вона написана з високою драматургічною майстерністю. Як у давньогрецькій трагедії, тут відбувається *узнавання*, що вносить нарешті в події момент істини. Та, котра ненавиділа юну «циганку», виявляється її рідною матір'ю. Доля повертає їй дитину, щоб тут же відібрати назавжди. Відчайдушно бореться вона за своє материнське щастя. Та дарма! Есмеральда робить *трагічну помилку* (як казали стародавні греки): вона сама себе видає, не в силах стримати почуття до Феба. Пристрасть стає причиною її загибелі.

Зло покарано, Клод Фролло гине заслуженою смертю, проте Есмеральду страчують. Квазімодо звільняється від внутрішнього рабства. Він спромігся зрозуміти джерело зла і покарати його. Своє щастя кохання він знайшов після смерті. Мертву Есмеральду ніхто не зможе відібрати у нього. На цій високій і сумній ноті завершує Віктор Гюго свій роман.

Про що ця книга? Про наївне і чисте кохання? Про трагічні помилки і злочинні підступи? Про народ? До його образу Гюго постійно звертався у своїх віршах:

То океанські хвилі, що не знають спину.
Що-небудь в нього кинь, і хвилі прийдуть в рух...

Народні хвилі не раз приходили в рух, і Гюго не раз ставав свідком їхньої сили.

Російський письменник Федір Достоєвський в образі Квазімодо побачив уособлення пригнобленого і зневаженого середньовічного народу французького, глухого і спотвореного, обдарованого тільки страшною фізичною силою, в якому нарешті прокидаються любов і жадоба справедливості, а водночас і усвідомлення своєї правди і безкінечних сил своїх».

А може, роман — про загадкове минуле, що потонуло у мороці часу і лишилося тільки у вигляді ледь помітних літер на стіні велетенської споруди? Про час, що стирає і ці слабкі знаки? Та над часом і понівеченими долями височить Собор Паризької Богоматері, мовчазний, але красномовний свідок історії, сам — втілення часу й історії.

Запитання і завдання

1. Які події можна віднести до кульмінації твору, а які — до розв'язки? Аргументуйте свою думку.
2. Чи торжествує справедливість в романі?
3. Ні для кого з героїв роману події в ньому не минули безслідно, та не кожний міг би сказати, що завдяки ним він відкрив для себе новий сенс життя. Хто з них, по-вашому, збагатив свою душу новим, високим смислом?
4. Ознайомтесь із фотографіями Собору Паризької Богоматері (або репродукціями картин), уважно перечитайте в романі сторінки, присвячені його архітектурі. Зверніть увагу на символічну відповідність образів архітектури собору образам головних героїв. Напишіть твір на тему: «Собор як символ людських пристрастей і народної історії (за романом В. Гюго "Собор Паризької Богоматері")». Скористайтесь поняттям художнього *контрасту* та іншими поняттями, про які йшлося у підручнику («Гюго про красу в літературі»).

СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У XVIII ст. набирає сили потужна слов'янська держава — Російська імперія. Перший російський імператор Петро I установив культурні зв'язки з Європою, за його власним висловом, «прорубав вікно в Європу». Він розпочав серйозні реформи в господарстві, державному управлінні, освіті, науці, армії.

За часів імператриці Катерини II Росія в культурному та економічному відношеннях наздогнала розвинуті європейські країни. Між російським троном і західними монархіями існували родинні зв'язки. Сама Катерина II за походженням була німецькою принцесою. Її одружили з наступником російського престолу, майбутнім імператором Петром III. Імператриця листувалась і спілкувалась із французькими енциклопедистами Вольтером, Дідро та ін. Вона запрошувала до себе на службу європейських зодчих, скульпторів, живописців, композиторів. Серед творчих людей Росії було багато вихідців з України — композитори Дмитро Бортнянський та Артем Ведель, художники Дмитро Левицький, Володимир Боровиковський та Антон Лосенко, архітектор Іван Зарудний.

У найбільших містах Російської імперії — Петербурзі, Москві, Києві, Полтаві — в ті роки зводилися монументальні державні споруди, розкішні палаци, величні церкви в європейських стилях бароко і класицизму. За проектами Бартоломео Растреллі в Києві були споруджені Маріїнський палац, Андріївська церква, а в Петербурзі — Смольний собор, імператорський Зимовий палац (нині знаменитий музей Ермітаж) та ін. Запроваджувалися пишні сади і парки, на кшталт Версальських у Франції, з фонтанами та статуями античних богів і героїв.

У театрах почали ставити опери на західні сюжети («Орфей» Є.Фоміна, «Сокол» Д.Бортнянського, «Скупий» В.Пашкевича). Твори нового стилю, що наближалися до європейського, возвеличували міць держави, підносили православну віру, виражали радісні надії на розвиток і розквіт країни, що стала на шлях оновлення.

У XVIII ст. розвивалися наука та література. Світову славу вченого здобув Михайло Ломоносов, родом з простої селянської сім'ї Архангельської губернії. Дивовижних успіхів у науках він досяг завдяки наполегливості, працьовитості, непохитній волі та геніальній обдарованості. За підтримки Ломоносова в Петербурзі було створено Російську Академію наук,

відкрито університет у Москві, який зараз носить його ім'я. Ломоносов був справжнім енциклопедистом, палким поборником просвіти. Стало традицією посилати талановиту молодь здобувати освіту за кордон, до університетів Європи. Ломоносов вірив:

Что может собственных Платонов[1]
И быстрых разумом Невтонов[2]
Российская земля рождать.

Михайла Ломоносова по праву вважають основоположником російської літератури. Його перу належать оди, трагедії. Він оспівував освічений абсолютизм. Його кумиром був імператор Петро I.

У XVIII ст. сформувалась літературна російська мова. На зламі XVIII—XIX ст. з'являються письменники європейського рівня.

Олександр Радищев наслідував стиль Ж.-Ж. Руссо. Так само, як і цей великий французький письменник, він палко співчував простим людям.

Поет Гаврило Державін оспівував честь, патріотизм, гуманність. За взірець наслідування він обрав оди римського поета Горація. Державін був секретарем імператриці Катерини II і вважав, що він, як поет, має право казати царям істину.

У віршах Державіна звучить гордість за людину, притаманна всій новій російській літературі:

Я цар — я раб — я черв — я Бог!

Іван Крилов не лише перекладав російською мовою байки французького поета XVII ст. Жана Лафонтена, але й наснажував їх оригінальними сценками з російського народного життя, а персонажів байок наділяв рисами російського характеру.

Денис Фонвізін, цілковито в дусі Мольєра, викривав у комедії «Недоросток» невігластво, некультурність російського панства, його кумедні претензії на поважність. А саме ім'я головного героя, лінивого та обмеженого панича Митрофанушки, стало називним. Тема виховання нової людини — освіченого та культурного громадянина і патріота — була актуальною для російської літератури тих часів.

Державіну не вдалося здобути ґрунтовну освіту, а ось Фонвізін закінчив Московський університет, Радищев пройшов повний курс наук у Лейпцигу. Так поступово формувалося покоління освічених росіян.

Ґрунтовну освіту в Московському пансіоні здобув і Микола Карамзін, автор сентиментальної повісті про кохання «Бідна

[1] Платон — давньогрецький філософ (427—347 рр. до н. е.).

[2] Невтон (Ісаак Ньютон) — англійський учений (1643—1727).

Ліза». Він мандрував по Європі, щоб розширити свій культурний обрій. В місті Кенігсберзі він відвідав великого німецького філософа Іммануїла Канта. Багато дечого в житті Європи здалося Карамзіну дивним, наприклад залежність письменників від можновладців. Ось як описав він свої відвідини Веймара:

Найнятий слуга негайно був посланий мною до Віланда, щоб запитати, чи він вдома. — Немає, *він у палаці*. — Чи вдома Гете? — Ні, *він у палаці*. — А чи вдома Гердер[1]? — *У палаці*. — У палаці! У палаці! — повторював я, передражнюючи слугу, роздосадуваний, узяв ціпка та й пішов у садок.

Карамзін вирушив у мандрівку навесні 1789 р., а невдовзі у Франції вибухнула революція. Коли якобінці стратили короля, Карамзін був глибоко вражений. «Грім гримнув у Франції... Ми бачили здаля жахи кривавої заграви, і кожен з нас повернувся додому, дякуючи небу за непорушність нашої оселі та поміркованість».

Страх охопив уряд Катерини II. Цариця наказала прибрати із зали Зимового палацу бюст Вольтера і поставити його під сходами, лицем до стіни. Революція нагадала їй ще свіже в пам'яті повстання Омеляна Пугачова (1773—1774). Саме в цей час цариці подали щойно надруковану «Подорож з Петербурга в Москву» Олександра Радищева. Картини селянських бідувань не зворушили її. Натомість вона вигукнула: «Письменник той сповнений французького божевілля!» Суд виніс вирок відрубати Радищеву голову, та «милостива» імператриця замінила страту на довічне заслання до Сибіру. Катерина II почала думати, що захоплення всім західним може бути шкідливим для Росії.

Коли французький імператор Наполеон розпочав свої війни в Європі, багато російських письменників, охоплені патріотичним поривом, зі зброєю в руках боролися з французами: Жуковський, Батюшков, Вяземський, Карамзін та ін. Тоді в Росії заговорили не про наслідування Заходу, а про власну історію. Вже після вступу на престол Олександра I, внука Катерини II, М.Карамзін береться за епохальну працю — написання «Історії Держави Російської». Не можна сказати, що історія Київської Русі була не відома до Карамзіна, та під його художнім пером вона зробилася доступною всім культурним людям, у тому числі і за межами імперії.

Отже, протягом всього XVIII ст. в Росії відбувалися важливі реформи. Їх продовжив на початку XIX ст. новий російський імператор Олександр I. Він заснував нові університети в

[1] Віланд, Гердер — німецькі письменники, сучасники Гете.

Петербурзі, Казані, Харкові. В Москві, у Вільно (тепер Вільнюс) і Дерпті (нині Тарту) вже були університети. Були засновані також: ліцей у Царському Селі під Петербургом (його вихованцем став Пушкін), ліцей князя Безбородька в Ніжині (його закінчив Гоголь), Кременецький ліцей, гімназія в Катеринославі (нині Дніпропетровськ). Імператор виділяв кошти на переклади праць західних філософів і вчених, його приклад наслідували численні меценати з вельмож, купців, промисловців, дворян, духівництва. Це була доба патріотизму, палкого інтересу до всього національного, доба формування національного характеру російської літератури.

Проте ось що цікаво: в ті ж роки знать, дворянство і нечисленна інтелігенція віддавали перевагу французькій мові, а сама французька культура була дуже популярною. Справа в тім, що Росія гостинно розчинила двері емігрантам з Франції, які тікали від революції. Дехто з них навіть обіймав високі державні посади. Наприклад, герцог Рішельє був призначений намісником імператора на Півдні Росії.

Наприкінці XVIII ст. народився поетичний геній Росії — Олександр Пушкін.

Олександр Сергійович ПУШКІН

(1799—1837)

Дитинство і юність поета

Пушкін

Олександр Сергійович Пушкін народився в Москві 6 червня (26 травня за ст. ст.) 1799 р. Поет належав до родовитого дворянського сімейства. «Ім'я моїх предків щоміті зустрічається в російській історії», — писав він.

Прадідом поета був Ганнібал — «арап Петра Великого». Як знатний заручник жив він у Константинополі, був звільнений російським посланником і відправлений до імператора в Петербург. Петро I хрестив його і дав йому ім'я Абрам. У Парижі Ганнібал на кошти імператора здобув блискучу освіту, згодом став видатним інженером і математиком. Один із синів Ганнібала — Іван Абрамович — заснував місто Херсон (1779) і багато зробив для розвитку півдня України.

Від матері Надії Осипівни, яку всі називали «чарівною креолкою», Олександр успадкував смугляву зовнішність і кучері, від батька — світло-каштановий колір волосся і блакитні очі. Батько Сергій Львович, незважаючи на молодий вік, мав чин майора, проте від військової кар'єри відмовився і служив чиновником у військовому відомстві. В Олександра були сестра Ольга і молодший брат Лев.

Сім'я Пушкіних належала до привілейованого кола російської знаті. Вечорами у Пушкіних збиралися друзі дому: письменник і історик М.М.Карамзін, поети К.М.Батюшков, В.А.Жуковський, Є.А.Баратинський та ін.

В домі була велика бібліотека. За словами брата поета, юний Олександр «проводив за читанням безсонні ночі і таємно в кабінеті батька поглинав одну книжку за одною». Особливо добре знав Олександр французьку літературу. Література стала його улюбленим предметом в Ліцеї, де він навчався з 1811 по 1817 р.

Серед викладачів щойно відкритого Ліцею було багато емігрантів з охопленої полум'ям революції і війн Франції. Ще Де-

ні Дідро радив Катерині II відкрити в Росії навчальний заклад нового типу, в якому б на світській основі викладалися гуманітарні предмети — історія, література і мистецтво, мови, право, точні науки. До Ліцею навідувався сам Олександр I. Шестирічний курс прирівнювався до університетського. Ліцей дав Пушкіну глибокі знання з літератури, прищепив любов до історії. Всього на курсі було 30 хлопчиків. Кожний жив в окремій кімнаті.

На рубежі XVIII—XIX ст. в Європі серед юнаків був поширений культ дружби і творчих союзів. Найяскравіші приклади — штюрмери і поети-романтики в Німеччині, союз поетів «Озерного краю» в Англії. В Ліцеї теж утворилася співдружність юних літераторів, до якої входили О.Пушкін, А.Дельвіг, І.Пущин, В.Кюхельбекер та ін. Вірність ліцейській дружбі вони пронесли крізь все життя.

Ліцей знаходився у мальовничому передмісті Петербурга — Царському Селі. Він був названий на честь Лікею — саду неподалік Афін, де викладав знаменитий давньогрецький філософ Арістотель. В «Євгенії Онєгіні» Пушкін так згадував ліцейські роки:

В ті дні, коли в садах Ліцея
Я безтурботно розцвітав,
Читав охоче Апулея[1],
А Ціцерона[2] не читав,
В ті дні, при співах лебединих,
В повитих тайною долинах,
Край вод прозорчастих мені
З'явилась Муза навесні.
(Переклад Максима Рильського)

На одному з екзаменів ліцеїст Пушкін прочитав свою елегію «Спогади у Царському Селі», написану в дусі французького поета Андре Шеньє, і викликав захват екзаменатора — поета Г.Р.Державіна.

У Петербурзі. Заслання

Після закінчення Ліцею Пушкін одержує призначення в Колегію іноземних справ. Проте чиновницька служба не цікавила його. Він був поет від народження і не міг жити без творчості, без книжок. Він жадібно всотував у себе нові художні

---

[1] Апулей — давньоримський письменник, автор роману «Метаморфози, або Золотий осел».

[2] Ціцерон — давньоримський політичний діяч і оратор, автор серйозних філософських творів.

і життєві враження. Недаремно його порівнюють з Амадеєм Моцартом, який так само пристрасно був закоханий у творчість. Пізніше Пушкін напише «маленьку трагедію» — шедевр «Моцарт і Сальєрі» і втілить в образі Моцарта свій портрет, характер і передчуття трагічної долі.

А тим часом тут, у Петербурзі, Пушкін пише «Руслана і Людмилу» — пронизану сонцем поему, в якій сюжети російських чарівних казок переплітаються з рисами французької поезії рококо, такими, як жартівливість, легка іронічність, іноді нескромна грайливість. Поет В.А.Жуковський, який у баладах «Світлана» і «Людмила» розкрив поезію простонародного російського життя, радо вітав твір молодого поета і подарував Пушкіну свій портрет з написом: «Переможцю-учню від переможеного вчителя».

У творчості Пушкіна дедалі гучніше бринить серйозна, громадянська струна. В оді «Вольність» (1817) він виражає палке бажання прославити волю, затаврувати пороки царів. Народні бідування викликають у ньому гаряче співчуття. У вірші «Село» («Деревня», 1819) поет писав:

Але жахлива мисль тут душу отемняє:
Милуючись на красний світ,
Друг роду людського печально помічає
Усюди неуцтва тяжкий, ганебний гніт.
Тут панство дике та бездільне
До стогону глухе, чуже людській мольбі,
В розкошах виросле, безчуле і свавільне,
Лозою лютою привласнило собі
І працю, і майно, і долю хлібороба.

(Переклад Максима Рильського)

Поет не може байдуже дивитися на народне горе, його душа переповнюється благородними почуттями. Відчуваючи себе нащадком європейських просвітників, Пушкін у вірші «До Чаадаєва» (1818) закликає друзів присвятити себе боротьбі з самодержавством, під ярмом якого стогнуть народи імперії:

І поки, юні, живемо,
І поки в серці сподівання,
Мій друже, краю віддамо
Душі прекрасні поривання!
Товаришу, зійде вона,
Зоря принадливого щастя,
Росія збудиться від сна
І на руїнах самовластя
Напишуть наші імена.

(Переклад Геннадія Брежньова)

Його волелюбні вірші переписують, його іронічні висловлювання й епіграми про чиновницький світ та наближених до

царя передають з уст в уста. Сміливість Пушкіна заражала інших. Через кілька років міністр внутрішніх справ одержить донос, в якому буде сказано: «У Ліцеї государ виховує для себе і вітчизни недоброзичливців. Про це свідчать майже всі, хто його закінчив. Серед вихованців кожний тією чи іншою мірою — Пушкін. А всі вони пов'язані з якимось підозрілим союзом».

Імператор вислав Пушкіна з Петербурга, і він їде на службу в адміністрацію південних губерній Російської імперії.

Хоч як гірко було Пушкіну залишати Петербург, його захоплює цікава подорож. Шлях поета пролягав через білоруські й українські міста — Вітебськ, Могильов, Чернігів. У Києві він знайомиться з героєм Вітчизняної війни 1812 р. генералом М.Раєвським та його дорослими дітьми. В їхньому товаристві Пушкін продовжує подорож — через Катеринослав, далі на Кавказ і в Крим. Він побував у П'ятигорську, Феодосії, Гурзуфі, Бахчисараї, Сімферополі.

Пушкін приїздить на місце свого службового призначення в Кишинів. Генерал Інзов добре ставився до юного поета, не завантажував його серйозними дорученнями. Пушкін мав можливість їздити по Україні.

«ЦИГАНИ»
(1824)

На початку XIX ст. в літературі поширилася нова тема — романтичної подорожі. Утворився навіть своєрідний стиль, коли мандрівник докладно описував те, що бачив і про що дізнавався, і чергував усе це з власними враженнями і переживаннями, з особистими думками і роздумами. Так були написані «Листи російського мандрівника» М.Карамзіна, «Паломництво Чайльд Гарольда» Байрона та ін. Так сталося і з Пушкіним. Смуток петербурзького вигнанця поєднувався з яскравими враженнями, які виливалися в нових творах.

В ці роки поет знайомиться з творчістю Байрона, коротке життя якого вже наближалося до трагічного кінця. Пушкіну подобаються його «східні повісті». На початку 1820-х років Пушкін пише поеми, позначені яскравим східним колоритом: «Кавказький бранець», «Бахчисарайський фонтан», «Брати-розбійники», «Цигани».

Головний герой поеми «Цигани» — розчарований у житті юнак Алеко. Він мріє знайти розраду серед простих людей — у циганському племені. Пушкіну прекрасно вдалося змалювати романтично яскраву, колоритну картину життя й побуту циганського табору. Вона збуджувала фантазію, хвилювала

уяву, що притаманно романтизму. Понад усе для циган — воля, вони вміють цінувати красу і радощі життя, вони близькі до природи. Між ними прямі і щирі стосунки. Всього цього не міг знайти Алеко у суспільстві, про яке він говорить так:

Там люди збились в кам'яницях,
Не бачать, як встає зарниця,
Не чують птахів лугових,
Бояться думати й кохати,
Продажні душі крамарів,
І тільки вміють плазувати,
Просити срібла й ланцюгів.
Що кинув я? Жінок зрадливих,
Шалені утиски юрби,
Вироки неуків чванливих,
Тріумф неслави і ганьби.
(Переклад Михайла Драй-Хмари)

Алеко одружується з юною циганкою Земфірою, яка стає для нього дорожчою за світ. Та ось він дізнається, що Земфіра не вірна йому. Земфіра не приховує, що закохалася в юного цигана, адже «серце волі просить». Старий циган ніби вторить їй:

...Молодість як птиця.
Хто вільну стримає любов?

Але Алеко з цим не погоджується:

...О ні! В змаганню
Я свого права не зречусь,
Або хоч помстою уп'юсь.

З ревнощів він убиває закоханих. Виявляється, що хоч він і страждав від умовностей вищого світу, але приніс його пороки сюди, у табір: він поставився до Земфіри як до своєї власності, зневажив її волю.

В Алеко Пушкін втілив риси *романтичного героя*. Алеко глибоко незадоволений тим світом, в якому виріс і жив. Мрія малює перед ним інший світ людей, в якому він сподівається знайти те, чого йому так бракує у суспільстві. Та образ ідеального щастя може, як видно, жити лише в уяві. Зустріч з омріяною країною волі, непідробних почуттів не принесла щастя ні йому, ні іншим. Цигани виганяють Алеко з табору:

До дикої не звик ти долі.
Ти лиш для себе хочеш волі.
Усіх жахатиме твій глас.
Ми боязкі і добрі люди,
Ти — смілий, злий, — покинь же нас!
Прости! Хай мир з тобою буде.

Герой втрачає останню надію й опору в житті. Тепер, коли він не просто розчарувався у життті, а й занапастив душу злочином, на нього чекають ще жорстокіші моральні страждання.

З Кишинева Пушкіна переводять в Одесу, де він пробув на службі ще рік. Його начальником стає граф Воронцов, той самий, кого він назвав «напівмілорд, напівкупець, напівмудрець, напівневіглас». Він вимагає від Пушкіна педантичного виконання канцелярських обов'язків, а в столицю шле на нього скаргу за скаргою. Поет відповідає йому епіграмами.

Однак Пушкін, на відміну від його улюбленого поета Вольтера, був народжений не сатириком чи соціальним викривачем. Тут, на півдні, сформувався його неповторний ліричний талант. Йому підвладні були переживання високої любові, радість дружби, насолода природою, поетичне сприйняття народного життя, чуття минулих часів. Російський критик Віссаріон Бєлінський писав: «Є завжди щось надзвичайно шляхетне, лагідне, ніжне, благоуханне і тендітне у всякому почутті Пушкіна... Читаючи його твори, можна в досконалий спосіб виховати у собі людину».

В Одесі Пушкін пережив високе і палке кохання до однієї жінки. Через багато років у Петербурзі він зустріне її, і тоді з'явиться прекрасний вірш «Я вас кохав...» (1829):

Я вас кохав; в душі моїй ще, може,
Кохання пал і досі не погас,
Та хай воно вас більше не тривоже, —
Не хочу я нічим журити вас.
Я вас кохав мовчазно й безнадійно,
Боявся вас і потай ревнував;
Я вас кохав так ніжно і так мрійно,
Як дай вам Бог, щоб інший вас кохав!

(Переклад Миколи Черняхівського)

Запитання і завдання

1. На сюжет поеми Пушкіна «Цигани» російський композитор Сергій Рахманінов написав оперу «Алеко». Один з виконавців партії Алеко загримувався під Пушкіна. Чи можемо ми стверджувати, що Пушкін в образі Алеко розкрив свій власний характер? Для відповіді на запитання порівняйте, чим відрізняються між собою любовні переживання Алеко в поемі «Цигани» і ліричного героя у вірші «Я вас кохав...».
2. Чи переживає Алеко інші почуття (крім кохання), які переживав Пушкін?

У Михайловському

Внаслідок постійних доносів Воронцова імператор звільнив Пушкіна з чиновницької служби, заборонив йому з'являтися в Петербурзі і звелів оселитися в родовому маєтку Михайловському (неподалік від старовинного міста Пскова). Там поет

провів два роки. «Слухаю тільки казки моєї нені. Вона — моя єдина подруга, тільки з нею я не нудьгую», — писав Пушкін про Арину Родіонівну. Він увічнив її у своїх віршах. Під його пером відома ода Горація з описом дощової італійської зими перетворюється на картину нічної хуртовини в безлюдних просторах Псковщини. Тільки Арина Родіонівна розділяє самітність поета.

ЗИМОВИЙ ВЕЧІР (1835)

Буря млою небо криє,
Хуртовиною зрива,
То, як звір, вона завиє,
То застогне, як сова.
То по стрісі старогодній
Очеретом зашуршить,
То, мов пізній подорожній,
У вікно застугонить.
Наша хата і маненька,
І убога, і сумна;
Ти ж чого, моя старенька,
Знишкла журно край вікна?
Чи втомилась від гукання
Бурунища отого,
Чи куняєш під сюрчання
Веретенечка свого?
Гей, порадонько єдина
Молодощів, дай-но ківш!
Вип'єм з горя, де ж чарчина?
Серцю стане охітніш...
Заспівай-но, як синиця
Поза морем десь жила,
Заспівай, як чарівниця
Та по воду вранці йшла!
Буря млою небо криє,
Хуртовиною зрива,
То, як звір, вона завиє,
То застогне, як сова.
Гей, порадонько єдина
Молодощів, дай-но ківш!
Вип'єм з горя, де ж чарчина?
Серцю стане охітніш!

(Переклад Михайла Старицького)

Та ще книжки рятували поета від смутку. «Книг, Бога ради, книг!» — просить він у листі до брата. Тут Пушкін продовжує розпочату в Одесі роботу над своїм головним твором — романом у віршах «Євгеній Онєгін», пише в дусі Шекспіра трагедію «Борис Годунов», багато ліричних віршів.

Опального поета не забувають друзі. Його відвідують Іван Пущин, Антон Дельвіг.

Якось із сусіднього маєтку Тригорське до поета з візитом приїхала Анна Петрівна Керн. Пушкін познайомився з нею шість років тому. Тоді їй було дев'ятнадцять. На званому обіді він прикипів до неї очима. Та юна красуня не звертала на нього уваги. Поет зберіг у пам'яті спогад про той вечір. І ось — нова зустріч. Наступного ранку Пушкін помчав у Тригорське. «Він прийшов уранці, — згадувала Анна Петрівна, — і на прощання приніс мені примірник першого розділу "Євгенія Онєгіна", а поміж листами я знайшла вчетверо складений аркуш паперу з віршами "Я пам'ятаю мить чудову..." ("Я помню чудное мгновенье...")».

К*** (1825)

Я пам'ятаю мить чудову,
Коли мені з'явилась ти,
Як привид, сповнений любов'ю,
Як геній чистий красоти.

В сумній, холодній безнадії,
В людській тривожній метушні,
Звучав твій голос, наче мрії,
Ти часто снилася мені.

Йшли роки. Мрії чарівничі
Розвіяв вітер часу злий.
І я забув твоє обличчя,
Твій стан і голос ніжний твій.

У глушині важкій вигнання
Минали дні мого життя
Без божества і без палання,
Без сліз, кохання, без чуття.

Душа проснулась в мить чудову,
І знов мені з'явилась ти,
Як привид, сповнений любов'ю,
Як геній чистий красоти.

І серце б'ється променисте,
В моїй душі воскресли знов
І божество, й натхнення чисте,
Й життя, і сльози, і любов.

(Переклад Володимира Сосюри)

В назві поет не розкрив імені жінки, якій присвячено вірш. У цьому виявилася висока повага до неї. Та чи тільки це? Конкретна людина перетворюється на образ великої узагальненої сили. Образ красуні? Образ пристрасного кохання? А може,

образ надії? Натхнення? Перед нами образ «вічної жіночності», як висловився німецький поет Й.В.Гете. Слова, якими Пушкін описує своє враження, мають високий абстрактний, а не буденний смисл: *мгновенье, виденье, гений, красота, грусть, божество, жизнь, любовь, упоенье...* Цей вірш не схожий ні на комплімент, ні на освідчення в коханні, хоча кожна жінка мріяла б отримати таке послання. В чому ж його привабливий смисл? Спогади про чудесну мить зустрічі духовно підтримували поета. Забулася зустріч, зникло живе і чисте джерело натхнення — і життя стало нудним і буденним. Та ось нова зустріч і — відродження до нового життя! Не кожній, навіть найвродливішій жінці щастить пробудити в іншій людині найважливіше з того, що може бути дароване природою і Богом, — душевну гармонію, творчий дар.

Запитання і завдання

1. У вірші «Зимовий вечір» «буря», «хуртовина» — не тільки картина зимової природи. Це образ, який передає душевний стан ліричного героя. Поясніть цей стан душі. Знайдіть у вірші риси характеру самого Пушкіна.
2. Розкрийте образ «старенької» у вірші «Зимовий вечір».
3. До якого фольклорного жанру близький вірш «Зимовий вечір»? Із чого це видно?
4. Прочитайте оду Горація «До Таліарха» («Оди», I, 9), порівняйте її з віршем Пушкіна «Зимовий вечір», визначте риси смислової близькості і відмінності в обох віршах.
5. Якими словами Пушкін розкриває жіночу красу у вірші «К***»? Чи випадково у вірші не змальовано риси зовнішності Анни Петрівни Керн?
6. Як переплітає поет оспівування високої жіночої вроди з історією свого життя?
7. Прослухайте романс «Я помню чудное мгновенье...», написаний композитором Михайлом Глінкою.

«БОРИС ГОДУНОВ»
(1825)

У Михайловському Пушкін завершив роботу над трагедією «Борис Годунов». Події розгортаються під час «смутних часів» російської історії — на початку 1600-х років. Російській державі загрожують зовнішні вороги — шведи і поляки. За загадкових обставин помер цар Федір, а потім його брат Дмитрій, зовсім малий хлопчик. Вольовий і владолюбний Борис Годунов заздалегідь усунув усіх можливих претендентів на престол, і ось бояри врочисто проголошують його царем. Та ця подія залишає байдужим народ, що звик терпіти свою нужденну долю і миритися із змінами влади.

Минають роки. Тривога вселяється в душу царя Бориса. Він знає, що в народі його вважають убивцею Дмитрія. Образ маленького царевича, спомини про важкий шлях до трону через убивства і злочини мучать царя ночами. Дедалі жорстокішим стає він з підданими. Один з бояр з острахом говорить: «Він править нами, як цар Іван[1]». В межі держави вдираються польські полчища. Їх веде Самозванець, видаючи себе за царевича Дмитрія, який нібито врятувався. Народ, що стомився від влади Бориса, вірить Самозванцю. Війська царя зазнають поразки. Але й честолюбні плани зрадника й майбутнього нового узурпатора теж не увінчалися успіхом. Поляки і Самозванець розбиті. Та сили Бориса підточені важкою моральною боротьбою і хворобою. Перед смертю він напучує сина Федора на царство:

Не відміняй порядку справ. Бо звичка —
Душа держав. Я нині мусив був
Знов відновить опали, страти. Можеш
Їх скасувать; тебе благословлять...

А згодом ти помалу, звільна, стиха
Знов натягай державні поводи.
Тепер ослаб, та з рук не випускай їх...

Ласкавий будь, приступний для чужинців,
Довірливо їх послуги приймай.
Оберігай устав церковний строго;
Будь мовчазний; не має царський голос
Губитися в повітрі надаремно.
Як дзвін святий, віщати має він
Велику скорб або велике свято.
О сине мій, вступаєш ти в літа,
Коли нам кров хвилює від жінок.
Шануй, шануй священну чистоту
Невинності та соромливість горду.

(Переклад Миколи Терещенка)

Не вдалося Федору посісти престол. Бояри вбивають дітей Годунова і представляють народу свого ставленика. Але і на цей раз «народ мовчить».

У російській літературі до Пушкіна існувала класицистична трагедія на сюжети з давньоруської історії. В ній князі й царі зображалися як ідеальні, мудрі і справедливі правителі. Пушкін знаходить зразок для своєї історичної драми у Шекспіра. Цар, правитель — це людина, наділена пристрастями, нерідко ницими.

---

[1] Цар Іван — Іван IV, якого прозвали Грозним за його надзвичайно жорстоке правління (1546—1584).

У сучасників Пушкіна ще свіжими були в пам'яті події французької історії XVIII ст., які розвіяли святість королівської влади. Адже останні французькі королі Луї XV і Луї XVI були справжнісінькими злочинцями, розкрадачами державної скарбниці і розпусниками.

Пушкін закликав поглянути на постать верховного правителя не як на «помазаника Божого на землі», а як на людину, що могла помилятися, залежала від власних пристрастей і слабкостей. Поет нагадував, що від помилок і вад царя залежала доля держави і народу!

Запитання

1. Цар Борис досягнув вищої влади. Та чи був він щасливою людиною? Яка, на думку Пушкіна, була причина цьому? Чому народ пішов за Самозванцем, а не за Борисом? Чому народ не підтримав ні його сина як спадкоємця трону, ні нового царя, якого обрали бояри?
2. Чому твори на історичну тему, і серед них трагедія «Борис Годунов», хвилювали російське суспільство на початку XIX ст.?

«Я був би з ними». Пушкін і декабристи

На початку 1820-х років у Російській імперії назріли важливі проблеми. Нове покоління вже не хотіло миритися із серйозними недоліками російського життя. Пушкін з повагою відгукувався про Петра I, високо цінував діяльність Катерини II, але він вважав, що започатковані ними реформи ще не завершені. Росія зупинилась у своєму розвитку і відставала від передових країн Європи. Його непокоїло, що союз, який Олександр I уклав після розгрому Наполеона з Австрією і Пруссією заради відновлення довоєнних порядків, може загальмувати розвиток Росії.

Таке саме занепокоєння відчували багато розумних людей в імперії, які вважали, що влада монарха мусить бути обмежена вищим законом — конституцією, як в Англії. Стали виникати таємні товариства; вони обговорювали проблеми змін у державному житті. Пушкін був активним учасником цих обговорень. Кілька разів він навідувався в маєток свого друга В.Давидова в селі Кам'янка (нині в Черкаській обл.), де збиралися майбутні повстанці.

До цих товариств увійшли учасники війни з Наполеоном, ще зовсім молоді офіцери (П.Пестель), поети (К.Рилєєв) і державні чиновники. Були серед них і випускники Ліцею. Змовники ловили звістки про греків, які повстали проти турець-

ких поневолювачів. Їхній ватажок князь Іпсіланті після поразки повстання знайшов притулок у Києві, а після смерті був похований у Києво-Печерській лаврі. Співчували карбонаріям, які боролися з австрійською владою в Італії. Серед борців за волю цих народів були англійські поети Байрон і Шеллі. Така рішучість народу, відданість освічених людей народній справі викликали співчуття в Росії.

Після смерті Олександра I на 14 грудня 1825 р. була призначена в Петербурзі церемонія присяги новому імператору Російської імперії — Ніколаю I. В цей день опозиційні офіцери готувалися висунути свої революційні вимоги. Та їхній виступ було придушено. Почались арешти членів офіцерських союзів в Україні — в гарнізонах Тульчина, Василькова, Кам'янки. У відповідь повстав Чернігівський полк. Вирішили йти на Київ і зробити його центром загального повстання. Під Білою Церквою полк було розгромлено, а офіцерів заарештовано.

До нас дійшли протоколи допитів декабристів. Ось одне свідчення: «Вільний спосіб думок я здобув здебільшого через рукописні твори, це були волелюбні вірші Пушкіна і Рилєєва». «Рукописних примірників волелюбних творів Пушкіна було стільки у полках, що це нас самих дивувало».

У вересні 1826 р. Пушкін прибув з Михайловського в Москву — до імператора. Ніколай був на три роки старший від поета. Височенний, він уп'явся у невисокого на зріст Пушкіна сталевим поглядом блакитних очей. «Що зробив би ти, якби 14 грудня був у Петербурзі?» — запитав цар. «Усі мої друзі були учасниками заколоту, я був би з ними», — відповів поет.

Імператор розумів, що Пушкін був найвизначнішим поетом в Росії, і розраховував, що творчість Пушкіна прикрасить його правління, а сам він виступить, подібно до західних монархів, у ролі освіченого покровителя мистецтв. Так колись римський імператор Август запрошував до себе на службу Горація, щоб той прославляв його правління. Ніколай I дозволив Пушкіну повернутися із заслання в Петербург і навіть звільнив його від цензури. «Пиши, що хочеш, я сам буду твоїм цензором», — сказав він.

У Петербурзі Пушкін не знайшов своїх колишніх друзів. Вони були у Сибіру. Його оточувало духовно чуже йому світське товариство. На душі в поета було самотньо. Одна з небагатьох радісних і водночас сумних зустрічей — з Марією Раєвською, яка була одружена з декабристом Волконським і тепер їхала до нього в Сибір. Пушкін передав їй для засланих свій новий вірш — «Во глубине сибирских руд..» (1827).

На глибині сибірських руд
Кохайте світлі почування:

Не згине ваш скорботний труд
І дум високе прямування.

Надія, щирша мук сестра,
У підземеллі тугу спине,
Блисне сподівана пора,
Відвагу молодість прокине.

Любов та дружба промінь свій
Так само кинуть крізь затвори,
Як дійде голос вільний мій
До вас у каторжницькі нори.

Порвуться ланцюги, падуть
Темниці з мурами додолу;
Брати вам меча віддадуть
В обіймах радісних визволу.

(Переклад Павла Грабовського)

Вірш написаний високим, урочистим стилем, який викликає в пам'яті твори класицизму. Абстрактні поняття (*труд, дум прямування, надія, молодість, любов та дружба*) виступають як живі істоти (*надія тугу спинить* та ін.). Твір спрямований у майбутнє, майже всі дієслова вживаються в майбутньому часі. Це підсилює урочистий тон твору і надає йому відтінку непохитної віри, категоричного твердження.

Важкі умови життя каторжників передаються так само за допомогою узагальнених, трохи картинних реалій: *сибірські руди, підземелля, затвори, каторжницькі нори, ланцюги, темниці з мурами*. Проте вірш не оплакує долю декабристів, не ятрить їхні рани, а сповнює їх бадьорістю і надією. Цей вірш Пушкіна і пізніше викликав високі почуття у всіх, хто боровся за справедливість і був готовий пожертвувати собою.

Завдання

Прочитайте вірш і скажіть, що, на думку поета, мало духовно підтримати в'язнів Сибіру.

«ПОЛТАВА»
(1828)

У поемі «Полтава» події розгортаються в 1709 р. в Україні.

За доби романтизму розвинулося почуття історії. Людина стала відчувати свою причетність до національної культури й історії, до загальноєвропейської культурної спільноти. Розквітли жанри історичної літератури: роман («Айвенго» і «Квентін Дорвард» Вальтера Скотта), драма («Дон Карлос» і

«Вільгельм Телль» Фрідріха Шиллера), поема (історичні поеми Джорджа Байрона).

Жанру історичної драми Пушкін віддав належне «Борисом Годуновим». І ось у 1828 р. він пише поему «Полтава» на тему російсько-української історії початку XVIII ст.

У *романтичній поемі* автор прагнув показати, як життя окремої людини, навіть далекої від політики, іноді трагічно переплітається з доленосними історичними подіями.

Пушкін пише про юну дівчину Марію, яка щиро покохала українського гетьмана Мазепу. (Справжнє ім'я дівчини було Мотрена.) Проте Мазепа — не звичайна людина, він не може безтурботно віддаватися радощам сімейного життя. Його покликання — політика, заняття важке й суворе. Він плекає високі наміри:

Давно задумали ми діло,
Тепер воно кипить у нас.
Для боротьби усе наспіло
І скоро вдарить слушний час.
Без вольності, добра і слави
Ми гнулись нижче від трави,
Під покровительством Варшави,
Під самовладністю Москви.
Вкраїні бути, як державі,
У незалежності пора:
Знамена вольності криваві
Я підіймаю на Петра.
(Переклад Андрія Малишка і Максима Рильського)

У вирішальний момент війни Російської імперії зі шведами Мазепа відійшов од Петра I, у якого був на службі, і став на сторону шведського короля Карла XII. Мазепа гадав, що шведська зброя допоможе звільнити Україну. Марія підтримує його:

... О милий мій,
Ти будеш цар в землі своїй!

Сталося так, що у жертву своїм високим політичним планам Мазепа приносить кохання і саме життя Марії. Та плани гетьмана не здійснилися, і щастя було недовгим. Після поразки шведів і союзної української армії під Полтавою Мазепа стає вигнанцем:

Бо розпач серце пожирає,
Дихання в грудях не зведе.
І мовчки він коня сідлає,
І мчиться з королем в імлі,
І страшно поглядом ширяє
Над рідним рубежем землі.

Мазепа став заручником власної політики. Для здійснення своїх планів він змушений був стратити батька своєї коханої — Кочубея. Проте він не знає, як сповістити про це кохану Марію і водночас зберегти її любов. Дізнавшись про страшне, Марія не змогла примирити у своїй душі суперечливі почуття. Для неї Мазепа — коханий чоловік, і він же — вбивця її батька! Вона збожеволіла. Мазепа залишається в трагічній самотності, без батьківщини, без коханої.

Створюючи свою поему, Пушкін не приховував, що його вразила насамперед історія нещасної Марії, страждання її душі. «Я люблю це ніжне ім'я», — писав він. (Свою першу дочку Пушкін назвав Марією.) Ми можемо уявити, що останній рік видатного гетьмана на чужині прикрасили спогади про велике кохання Марії, яке він пережив на схилі свого життя. Про це натякає Пушкін і в посваті до поеми «Полтава», звертаючись до не відомої нам жінки:

І пам'ятай: у дні розлуки,
В мінливім колі суєти,
Твоя пустеля сумовита,
І звуки слів, і злети мрій —
Одна святиня серед світу,
Одна любов в душі моїй.

Запитання

У чому полягає романтичний характер основного конфлікту в поемі «Полтава»?

На Кавказі

На початку 1829 р. Пушкін їде на Кавказ, де тоді йшла війна з турками. Кавказ зачарував його величною красою. У вірші «Кавказ» поет ніби просто змальовує гірський краєвид. Згадаймо вірш Байрона «Лох-на-Гар», в якому автор також висловлює свій захват перед величчю могутньої природи. Але в поезії Пушкіна є своя важлива особливість. Це — висока точка огляду, яку він обрав собі («Кавказ», 1829):

Кавказ підо мною. Стою в вишині
Німий і самотний край яру страшного.
Орел, зо шпиля підлетівши стрімкого,
Ширяє недвижно зо мною врівні.
Тут бачу, як струмні з-між гір виникають ...

Все нижче й нижче спускається погляд поета. Він лине по лісах, пасовиськах, людських селищах і «веселих долинах» і нарешті зазирає у похмуру ущелину, де «з лютою радістю» торує собі шлях річка Терек:

І Терек кипучий реве та лютує;
Шумить він та виє, як звір молодий,
Що їжу побачив крізь грати холодні,
Він б'ється об берег у злості неплодній
І лиже підступно він камінь німий.
Дарма! Ні поживи йому, ні розради:
Навік його грізні затисли громади.
(Переклад Максима Рильського)

Цей вірш, як і в Байрона, має другий план. Це роздуми про горду велич Людини, нескореність борця. І водночас — про самітництво, про важку долю волелюбної душі, яку сковують деспотичне самодержавство, бундючність світського товариства. Це розповідь про долю самого Пушкіна. Вірш передає його настрій, розкриває його характер гордої і незалежної людини. В образах природи поет не тільки черпає поетичне натхнення, а й наснажується силами для життєвої боротьби.

Завдання

1. Поясніть прихований, символічний зміст рядків з вірша «Кавказ»:

Орел, зо шпиля підлетівши стрімкого,
Ширяє недвижно зо мною врівні.

2. Розкрийте за допомогою інших цитат з вірша його другий, символічний зміст, в якому відбилися роздуми про Людину й долю самого поета.

В Болдині

Три осені на початку тридцятих років Пушкін проводить у селі Болдино, біля Нижнього Новгорода. У великому домі він жив сам. Ніхто не відволікав від праці. Осінь була для поета улюбленою порою року («Осінь», 1833):

Зажурлива пора! Очей зачарування!
Мені приємні дні прощальної краси.
Люблю розкішне я природи прив'ядання,
В багрець і золото одягнуті ліси.

Осінь не тільки фізично зміцнювала поета: «Щовосени я розквітаю знов», — писав він. Осінь надихала його на творчу роботу, а творче натхнення було радісним для Пушкіна. Поет не просто занурюється у світ уяви; у нього з'являється бажання передати уявлені картини на папері, в словесних образах. Ми називаємо таку уяву активною, творчою. І хоча поетичний результат вражає легкістю і граничною природністю, митці розвивають свою уяву постійною інтелектуальною роботою, наполегливою працею над собою. Пушкін був великим трудівником у поезії, одним з найбільших інтелектуалів своєї доби.

Я забуваю світ — в солодкій тишині
Я заколисаний уявою моєю,
І прокидається поезія в мені:
Лірична хвиля враз ширяє над душею.
Тріпоче і звучить, шукає, як у сні,
Щоб вільно вилитись міцною течією, —
І тут до мене йде гостей незримий рій,
Знайомі давнішні, плоди таємних мрій.
І думи в голові хвилюються безсонні,
І рими легко так назустріч їм ідуть,
І пальці до пера вже тягнуться в розгоні,
Перо — до аркуша, і вірші потечуть..

(Переклад Петра Дорошка)

Перша болдинська осінь (1830) подарувала поетові нові, незвичні образи. Він полинув уявою в середньовічну Європу. З-під його пера виходять чотири «маленькі трагедії». «Скупий лицар» переносить нас у феодальну Францію, а «Камінний гість» — в Іспанію; події «Моцарта і Сальєрі» відбуваються в Австрії, а «Бенкету під час чуми» — в Англії.

На матеріалі російського життя був тоді ж написаний цикл з п'яти оповідань під назвою «Повісті покійного Івана Петровича Бєлкіна». В російській літературі не було свого Боккаччо, а жанр короткого оповідання досі не був розроблений. Пушкін захотів заповнити цю прогалину. Та він пішов не шляхом свого улюбленого Вольтера, у якого кожна з повістей (згадайте «Простака») мала ілюструвати якусь абстрактну, філософську ідею. На думку Пушкіна, саме реальне життя містить доволі дивовижного або зворушливого, гідного подиву або співчуття. Нерідко просто важко повірити, що таке може трапитися, але ж трапляється! В повісті «Заметіль» зустрічаються двоє і закохуються, але виявляється, що вони вже повінчані! В повісті «Панянка-селянка» юний поміщик рішуче настроєний проти шлюбу з нареченою, яку знайшов для нього батько, однак виявляється, що саме в неї він палко закоханий і тільки з нею мріє одружитися!

Ще комічніший сюжет поеми «Будиночок у Коломні», теж написаної у Болдині. Немолода жінка з дорослою дочкою наймають кухарку; та що відчула матуся, коли вранці зненацька побачила, як кухарка перед дзеркалом... голиться!

Повістю «Пікова дама» (1833) Пушкін відгукується на поширену в європейській літературі початку століття тему — про авантюристів і «духовидців». У свій час їй віддали належне Гете, Шиллер, А.Дюма та ін. Їхні герої — граф Каліостро, граф Сен-Жермен. Та Германн, пушкінський герой, не духовидець. Це егоїстичний авантюрист, який, щоб розбагатіти, хоче вивідати у старої графині таємницю трьох зачарованих

карточних ходів. У момент несподіваної зустрічі з Германном стара жінка від страху помирає. Германн зруйнував життя і вихованки графині — Лізавети Іванівни, яка закохалася в нього.

Найбільшим творчим досягненням початку 1830-х років був «Євгеній Онєгін». Перший розділ роману вийшов друком ще в 1825 р. І ось твір закінчено. Окремою книжкою «Онєгін» був надрукований у 1833 р. Йому судилося стати найвизначнішим з усього написаного Пушкіним.

Завдання

Поясніть, що означають рядки з вірша «Осінь»:

І тут до мене йде гостей незримий рій,
Знайомі давнішні, плоди таємних мрій.

Останні роки поета

В життя Пушкіна увійшла юна Наталя Гончарова. «Коли я побачив її вперше, вроду її ледве почали помічати у світському товаристві. Я покохав її, голова у мене пішла обертом», — згадував поет. На початку лютого 1831 р. відбулося весілля. Шлюб був щасливий, від нього народилося четверо дітей. Під впливом світлого почуття творчість поета збагатилася новими творами. Сім'я була єдиною опорою поета, його єдиним щастям.

В цей час навколо Пушкіна стискається коло ворожнечі. Жандарми перехоплюють листування поета. «Яка глибока аморальність у звичках нашого уряду! — записує Пушкін у щоденнику. — Поліція розпечатує листи чоловіка до жінки і приносить їх читати до царя. І цар не соромиться в цьому зізнатися — і давати хід інтризі». Цар забороняє Пушкіну виїжджати з Петербурга в Болдино. Неохоче дає дозвіл на видання літературного журналу «Современник», і то лише на 1836 рік. Характерно, що імператор наклав заборону на видання будь-якого нового журналу: «І без цього забагато!» Починалася пора лихоліття. Передовим людям стало важко дихати. Читач збайдужів до літератури і, за словами О.Герцена, поспішив «зректись усіх людських почуттів, усіх гуманних думок». Як ніколи раніше, стали зважати на думку світського товариства, деспотичну і безжальну для всіх неординарно мислячих людей. Відчула це на собі й сім'я Пушкіна. Поет писав дружині: «Мій ангел... Моя порада тобі — бути подалі від двору: в ньому мало глузду».

Пушкін ніби передчував свою кончину. Він знав собі ціну як поету, був певний, що своєю творчістю залишить після себе достойну пам'ять.

Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний,
Тропа народна там навіки пролягла,
Олександрійський стовп, у славі необорний,
Йому не досягне чола.

Ще раніше, у вірші «Кавказ», він намалював образ непокірної і сміливої людини. Що для поета Олександрійський стовп — колона на Двірцевому майдані в Петербурзі, якщо твердиня тисячоліть — Кавказ — лежав біля його ніг! Та й не пускали народ на Двірцевий майдан, ретельно охороняючи його, особливо після виступу декабристів. Творчість же Пушкіна була доступною всім «язикам» (народам) величезної імперії. Не можна об'єднати людей силою грубого деспотизму. Об'єднує висока сила краси і добра:

І довго буду тим я дорогий народу,
Що добрість у серцях піснями викликав,
Що в мій жорстокий час прославив я Свободу
І за провинних обставав.

(Переклад Максима Рильського)

27 січня (8 лютого) 1837 р. відбулася дуель між Пушкіним і французьким офіцером на російській службі Дантесом. Чи знав француз, на кого піднімає руку? Дантесу пощастило прожити довге життя, наприкінці якого, як розповідають, він не міг навіть пригадати цю фатальну для всієї світової культури дуель!

Пушкін був тяжко поранений. Його привезли в квартиру на Мойці[1]. Через два дні він помер. Останні його слова були: «Життя закінчено... Важко дихати...»

За бажанням самого поета, його поховали в Святогорському монастирі на Псковщині, неподалік родового села Михайловське. Цар наказав, побоюючись скупчення народу під час похорону, вивезти труну зі столиці таємно. Тіло великого поета супроводжували жандарми і лише один друг — поет Олександр Тургенєв.

Літератор Володимир Одоєвський в некролозі назвав Пушкіна «сонцем нашої поезії». З тих пір цей вислів став крилатим.

Запитання

Що Пушкін вважав своєю головною заслугою перед народом?

[1] Мойка — вулиця (і річка) в Петербурзі, де сім'я Пушкіних незадовго до цього зняла квартиру. Пушкін не мав власного будинку і мусив постійно наймати квартири.

«ЄВГЕНІЙ ОНЄГІН»
(1823—1831)

Над романом у віршах «Євгеній Онєгін» Пушкін працював вісім років. Якщо ви уважно вивчили попередній матеріал, то готові сприйняти цей найбільший і найвизначніший поетів твір.

Це твір про кохання, адже ця тема посідає винятково важливе місце у творчості Пушкіна. Кохання, на його думку, підносить душу закоханого. Але, як про це свідчать інші твори («Цигани», «Пікова дама»), кохання нерідко пов'язує людей з дуже несхожими характерами. Виникають суперечності, що призводить до краху сподівань на щастя.

Оспівує поет і почуття чоловічої дружби. Він любить природу, яка пробуджує в людині шляхетні переживання. Ненавидить світське товариство за марноту й порожнечу існування, претензію на значущість. Ненавидить за те, що воно накладає незгладимий негативний відбиток на особистість, гасить усі високі поривання, робить людину нездатною на глибокі почуття: кохання, дружбу, любов до природи. Нелегко тоді людині позбутися смаків і забобонів цього товариства і відродитися до нового життя.

Розділ перший

Прочитайте перший розділ. Зверніть увагу на те, що, крім Онєгіна, тут є ще один важливий персонаж — сам автор, Олександр Сергійович Пушкін. «Онєгін — друг мій, я зазначу», — пише поет. Ось чому, незважаючи на дещо насмішкувато-критичний тон, яким він розповідає в цьому розділі про виховання і юність свого героя, поет не приховує своєї терпимості до його недоліків, намагання деякою мірою їх виправдати (наприклад: «Ми всі навчались небагато, абияк і абичого»[1]).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Композиція, коли автор, почавши із теперішнього, звертається до минулого, щоб докладно розповісти про нього, а потім знову повертається до теперішнього, називається *ретроспективною* (від латинських слів *retro* — назад, *specto* — дивлюся).

[1] Роман «Євгеній Онєгін» цитується у перекладі Максима Рильського.

Роман починається з того, що розбещений життям юний петербурзький аристократ Онєгін отримує звістку про хворобу дядечка і їде у село, де на нього очікує несподівана спадщина — маєток. Поки коляска в дорозі, автор розповідає про минуле юнака.

Онєгін отримав традиційне для початку XIX ст. дворянське виховання. Вже перелік книжок свідчить, що юнак мав певну загальнокультурну ерудицію. Наприклад, в античній мові й літературі: «Він знав доволі по-латині, щоб епіграфи розуміть, поміркувать об Ювеналі, в кінці листа черкнути *vale*[1], з Вергілія процитувать умів сяк-так рядків із п'ять» (1, VI). Розум

Пушкін. «Євгеній Онєгін». Сторінка рукопису

[1] Vale! (*лат.*) — бувай здоров!

Онєгін мав прагматичний; так, патріархальні звичаї давнини, оспівані в поемах Гомера і Феокріта, викликали в нього нудьгу («Гомера лаяв, Феокріта»), та й загалом ніякої сприйнятливості до поетичних сторін життя він не мав; про природу і землю, зокрема, судив лише з погляду економіки («зате читав Адама Сміта»— 1, VII). Взагалі мав звичку читати не перебираючи (8, XXXV), хоча з усіх поетів йому найбільше подобався Байрон («співець Гяура і Жуана» — 7, XXII). Театр для нього був скоріше розвагою, ніж духовною потребою. Виявляється, що і з таким «багажем» можна непогано прожити у світі: «Тож присуд був йому один: люб'язний і розумний він» (1, IV).

Проте поступово настало розчарування у житті. «Подоба англійського спліну, нудьга, по-нашому сказать, його взяла в свою облогу» (1, XXXVIII). Чого ж бракувало Євгенію Онєгіну, в якого було все, про що інший може тільки мріяти!? Бракувало високої мети, високих прагнень у житті. Він не знав, що йому робити, чим зайнятися («Він, позіхаючи, засів у себе вдома, нагострив перо тонке, хотів писати, — та здався труд йому нудним, і все скінчилося нічим»— 1, XLIII). Ми можемо сказати, що й самого себе він не знав. Повинні були відбутися певні зміни в його житті, щоб він пізнав власний характер.

Запитання і завдання

1. Випишіть слова й вирази, в яких виявляється насмішкувато-критичне ставлення поета до занять і смаків Онєгіна. Чи можемо ми зробити висновок, що така ж *іронія* поширюється й на все петербурзьке товариство, в якому виріс і живе Онєгін? Чи відрізняють якісь риси Онєгіна від інших людей його кола? Чи має він взагалі якусь неповторність, щось відмінне від усіх? Що позитивного ви знайшли в його думках чи вчинках?
2. Як ви розумієте слова: «Узявсь до хвальної він речі — живитись розумом людським» («Уселся он с похвальной целью себе присвоить ум чужой» — 1, XLIV)?
3. Дайте порівняльну характеристику двох персонажів першого розділу: Євгенія Онєгіна і Олександра Пушкіна. Розкрийте їх ставлення до природи, мистецтва, творчості, світського товариства та ін. Чому вони стали приятелями?

Розділ другий

Прочитайте другий розділ. Він, як і перший, належить до *експозиції*, а вирішальні події чекають на читача пізніше.

З галасливої столиці величезної імперії Онєгін потрапляє в інші умови — в село, де зовсім інші звичаї, спосіб життя, об-

становка, а до найближчих сусідів у гості треба їхати кіньми кілька верст. Поет докладно розповідає нам про інших персонажів своєї історії: юного поета Володимира Лєнського, який тільки-но закінчив курс у німецькому університеті і приїхав, щоб одружитися й зажити щасливо в колі сім'ї на лоні природи; про сестер Ларіних — Ольгу (наречену Лєнського) і Татьяну, про їхніх батьків. Автор любить зіставляти своїх персонажів, щоб яскравіше відтінити їхні характерні риси: Онєгіна і Лєнського, Лєнського і Ольгу, Ольгу і Татьяну, а пізніше — Онєгіна і Татьяну.

У другому розділі поет зіставляє різні *характери*, різні *внутрішні світи* героїв. При цьому, здається, немає героя, якому б поет не симпатизував, проте не без іронії. Про світ Онєгіна ми дізналися вже достатньо. Тому для нас не є несподіванкою, що йому на третій день після приїзду на нове місце «поле, гай і трави — усе було вже нецікаве» (1, LIV). Докладніше поет характеризує Лєнського. Він закоханий в поезію, природу і свою любу Ольгу, вірить у святість дружніх уз («Він вірив: друзі без омани за нього приймуть і кайдани...» — 2, VIII). Тут теж чимало іронії, особливо коли Пушкін імітує поетичний стиль юного поета (знайдіть самостійно ці рядки). Та все ж його ставлення до Ленського відзначається теплотою, навіть ніжністю («Іще під подихом пороку зів'януть серцем він не встиг, то й дружбу і любов високу ще цінувати щиро міг...» — 2, VII).

З особливою любов'ю пише Пушкін про Татьяну: «Я так люблю Татьяну милую мою» (4, XXIV). За що? Адже «ні врода, що в сестрі цвіла, ні свіжість на виду рум'яна у ній привабить не могла». Пушкін хоче привернути нашу увагу до багатого, змістовного *внутрішнього світу* дівчини. «Задума, друг її незримий» — ось одна з її характеристик (2, XXVI). Важко сказати, про що думала Татьяна. Скоріше, ця задума свідчить про готовність душі сприйняти високе і прекрасне. Вона любила природу і навіть вставала рано, щоб помилуватися ранковою зорею. Та Пушкін не дає якогось яскравого, ефектного видовища природи, яке могло б вразити дівчину (2, XXVIII); стримані барви російської природи були акомпанементом її думкам і мріям. Її улюблені автори — французький письменник Жан-Жак Руссо, який проповідував культ почуттів і природи, та англійський письменник Семюел Річардсон, головною героїнею романів якого була скромна дівчина незнатного походження з високими моральними устоями. Але поки що внутрішній світ Татьяни дрімає.

Незважаючи на відмінності, Лєнський, Ольга і Татьяна мають спільні риси: це люди відкритої й чистої душі, вони люблять природу та прості радощі й далекі від розчарувань у житті, їхні характери відрізняються цілісністю і внутрішньою гар-

монією. Всі вони протиставлені Онєгіну. Онєгіну чуже їхнє просте існування, близьке до природи. Читач відчуває, що в цій несхожості криється зерно якогось конфлікту.

Запитання і завдання

1. Зверніть увагу на те, що Пушкін характеризує своїх персонажів, навіть другорядних, через коло їхнього читання. Яких авторів читав Лєнський?
2. Чим відрізнялися характери Лєнського і Онєгіна, їхнє ставлення до життя, до інших людей, до природи? Що зробило їх друзями (див. 2, XIII)?
3. Дайте порівняльну характеристику сестер Ларіних — Ольги і Татьяни. Що сформувало характер Татьяни? Чи можемо ми говорити про його неповторність, незвичність? Випишіть цитати, які, на вашу думку, найяскравіше виражають суть характеру Татьяни. Кому з сестер автор віддає явну перевагу? Як ви вважаєте, чому?
4. Знайдіть у характеристиці Лєнського, Ольги і Татьяни ті риси, які автор розкриває через порівняння з природою.

Зверніть увагу на особливості стилю «Євгенія Онєгіна». Історію всіх персонажів ми бачимо очима автора, сприймаємо з його слів. Водночас Пушкін не просто сумлінно переказує події, а прагне настроїти читача на свій лад і робить це через свій стиль. Це стиль мислення і мовлення культурного, начитаного, товариського, життєлюбного і дотепного співбесідника. Пушкін полюбляє розмовну лексику й інтонацію. Він психологічно тонко відтворює стиль певного персонажа. Про юного поета і філософа Лєнського, наприклад, поет розповідає в романтично піднесеному стилі написаних тим віршів.

Тон розповіді Пушкіна справляє враження неспішності. Це досягається за рахунок докладних описів і численних *авторських відступів*, зокрема психологічних спостережень, пейзажних замальовок, спогадів. Дві барви домінують у стилі твору — теплий ліризм і м'яка іронія.

Твір написано так званою «онєгінською строфою», що складається з 14 рядків і має особливе римування. Спробуйте самі записати систему рим в «онєгінській строфі» (кожній римі — співзвучності голосних наприкінці рядка — присвоюється латинська літера: *a*, *b*, *c* і т. д.).

Розділ третій

Прочитайте третій розділ, який є *зав'язкою* всіх подальших подій. Відбувається знайомство таких несхожих між собою людей, як Онєгін і Татьяна. Яке враження склалося в Онєгіна про

кожну із сестер Ларіних? Поясніть його судження. Чи виникли в нього якісь почуття після візиту? Яке враження справив візит Онєгіна на Татьяну?

Татьяна закохується в Онєгіна. Можна цьому дивуватися чи шукати різні пояснення її вибору. Та не викликає сумніву, що у своє почуття дівчина вкладає всю силу своєї довірливої душі і щирого серця. Більше того, вона нехтує суспільною думкою, яка може «презирством покарать». У світовій літературі найпрекраснішими є образи тих жінок, які закохалися і самі роблять перший крок, виявляючи чистоту і красу душі. Такими є шекспірівські героїні Джульєтта («Ромео і Джульєтта») і Дездемона («Отелло»). Так беззастережно і повністю віддаються коханню Франческа з «Божественної комедії» Данте (1, V), Маргарита з поеми Гете «Фауст». Чимось близька доля Татьяни до долі Есмеральди («Собор Паризької Богоматері» Віктора Гюго), яка закохується в блискучого красеня і холодного егоїста Феба Шатопера.

У своєму листі Татьяна звертається до Онєгіна то на *ти*, то на *ви*. Це свідчить про її щирість і схвильованість. Вона не зваблює Онєгіна («Кокетка холодно міркує, Татьяна ж любить, як дитя, і щире серце офірує для молодого почуття» — 3, XXV). Вона готова зв'язати своє життя з обранцем свого серця:

Не ти!.. Ні, серцем полюбила
Лише тебе навіки я!
Так вища рада присудила...
То воля неба: я твоя;
Життя мойого всі години —
Порука зустрічі одній;
Сам Бог послав тебе, єдиний,
Повік ти охоронець мій.

Та чи приведе її сердечний вибір до щастя?

Розділ четвертий

Прочитайте четвертий розділ. Його головний епізод — розмова Онєгіна з Татьяною в саду. Що нового ми дізнаємося про відносини Онєгіна з жінками в минулому? Що означають слова «Так змарнував він вісім літ, так стратив свій найкращий цвіт» (4, IX)? Які роздуми навіяв лист Татьяни на Онєгіна? Чому при зустрічі «хвилини дві вони мовчали»? Якій темі присвятив свою «сповідь» Онєгін? Чи знайшла в ній Татьяна свідчення любові Онєгіна до неї? Онєгін мотивує неможливість шлюбу з Татьяною такими словами: «Та я не створений для раю, йому чужа душа моя» (4, XIV). А як міг би скластися цей

шлюб для Татьяни? У чому виявилося благородство поведінки Онєгіна в цій сцені? Чи відчула себе Татьяна приниженою?

Пушкін високо цінував щирість, відкритість у людських стосунках. Вияв такої щирості він знаходить у житті людей, далеких від світського товариства, чопорності й деспотичності його етикету. І у відповідь на лист Татьяни Онєгін уперше в житті розкриває свою душу перед іншою людиною і, можливо, вперше нещадно аналізує сам себе.

У сцені «сповіді» виявилися дві риси Онєгіна. Перша — це його нездатність до глибоких і пристрасних почуттів. Адже «він на світанку літ своїх був жертва пристрастей без тями»; в результаті у нього склалася звичка, яка поступово роз'їдала його душу: «В красунь він більш не залюблявся, лиш залицяючись на мить». Пушкін називає його «байдужим гостем» (4, X). Так само нездатний Онєгін до шлюбу: «Я, хоч і як любив би вас, як звикну — розлюблю в той час». Словом, він повністю розчарувався і у високих почуттях, і, що найгірше, у самому собі: «Душі тепер не воскресиш».

Водночас тут виявилася й інша риса, яку ми можемо назвати шляхетністю. Це його прямота, відвертість. Любовна гра і залицяння, «в чому він був справжній геній» (1, VIII), навіть не спадають йому на думку. Він зрозумів високий характер почуттів Татьяни, хоч давно був не здатний на щось подібне, і «ошукати не хотів її душі довіру чисту». Татьяна не мислить кохання без священних шлюбних уз, ось чому Онєгін говорить не про кохання, а про шлюб. У відповідь на відвертість Татьяни він теж відверто розкриває їй душу: «Прийміть же сповідь і мою, себе на суд вам оддаю». Тепер Татьяна більше дізналася про обранця своєї душі, і це не спинило її, а, навпаки, зміцнило її почуття, про що ми дізнаємося з інших розділів.

Ось як уявив собі майбутнє пушкінських героїв, якщо б вони одружились, Віссаріон Бєлінський: «Що знайшов би він потім у Татьяні? Або примхливе дитя, яке плакало б від того, що він не може, як вона, дитинно дивитися на життя і дитинно гратися у кохання, — а це, погодьтеся, досить нудно; або істоту, яка, захопившись його зверхністю, до того б підпала під його вплив, не розуміючи його, що не мала б ні свого почуття, ні свого розуміння, ні своєї волі, ні свого характеру. Це останнє спокійніше, проте й ще нудніше...»

Запитання і завдання

1. Як ви розумієте слова з роману: «Татьяна в тишині лісів із томом небезпечним бродить, в ньому шукає і знаходить свій пал таємний, вицвіт мрій, в душі народжених живій, зітхає тугою чужою, чужим захопленням горить...» (3, X)?

2. Прочитайте уважно «Лист Татьяни до Онєгіна». Що спільного бачить Татьяна між собою і Онєгіним? Чи бачить вона в ньому споріднену душу?
3. Як ви вважаєте, з якого епізоду починається зав'язка (початок цілеспрямованого розвитку художніх подій): з відвідання Онєгіним дому Ларіних, з написання листа Татьяною, з чогось іншого? Аргументуйте свою думку.
4. Яке враження про Татьяну склалося у вас на основі її листа до Онєгіна? Чому сам Пушкін пише про лист: «Читаю потайно з журбою і кожним словом дорожу» (3, XXXI)?

Розділ п'ятий

Прочитайте п'ятий розділ.

Минуло літо, промайнула осінь, настала зима. За простодушними звичаями сільського життя на Хрещення ворожили. Татьяна, «руську душу мавши», «вірила не жартом усім простолюду казкам, і снам, і ворожійним картам, і місяцеві, і зіркам» (5, IV—V). Сон, який вона побачила, ніби несе в собі передчуття страшних подій, що мають розігратися в день її іменин.

Запитання і завдання

1. Онєгіна запрошено на день народження Татьяни. Зверніть увагу на імена гостей, які виступають як характеристики своїх господарів. Тепер вам легше зрозуміти, чому «гостей веселих рой шумливий уже гнівив його» (5, XXXI). Була й інша причина роздратування Онєгіна — близький до запаморочення стан Татьяни, а «всіх явищ трагіко-нервичних, зомлінь дівочих та плачів... Євгеній здавна не любив» (5, XXXI).
2. Поясніть поведінку Лєнського, який викликав на дуель Онєгіна. Як цей вчинок відповідає характеру юного поета?

Іменини стали важливим випробуванням для наших героїв. Татьяну надзвичайно схвилювала поява Онєгіна: «От-от зомліть вона могла, але до рук себе взяла» (5, XXX). Ця важлива вольова якість Татьяни виявиться в її поведінці й пізніше. Що ж стосується Онєгіна, то він і не стримував своїх емоцій і примх: «Ні, Лєнському не подарує він цеї послуги повік! Йому відплату він прирік і загодя вже тріумфує» (5, XXXI). Зухвало заволодівши увагою простодушної Ольги, він цим завдав вразливому поетові жорстокої травми («підійняв на сміх, досаді давшись понад міру, любов несміливу і щиру» — 7, X) і викликав напад його ревнощів. Онєгін майстерно володів любовною інтригою, та ця звична для світського товариства поведінка тут, зовсім в інших умовах, призвела до непередбаче-

ного ним наслідку — дуелі з Лєнським. Так свої дружні почуття Онегін приніс у жертву хвилинному роздратуванню. Звільнитися від аристократичних вибриків він не спромігся.

З ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

РОМАН У ВІРШАХ

Тепер, коли ви в достатньому обсязі познайомилися з твором, доцільно розглянути питання про *жанр роману у віршах*, засновником якого можна вважати Дж.Байрона, автора «Дон Жуана». Для роману взагалі характерним є розкриття долі героїв на широкому соціальному тлі, широке часове охоплення життя, багатоманітність подій. В романі Пушкіна, крім долі чотирьох головних персонажів, перед нами розкривається панорама російського життя. Це картини типової російської природи — осені, зими, весни. Багато строф роману з описанням природи увійшли до скарбниці пейзажної лірики:

Весняним гонені промінням,
Із гір потоками сніги
Вже позбігали з буркотінням
На позаливані луги.
Крізь ясний сон природа мила
Свій ранок з усміхом зустріла;
Палають сині небеса;
Лісів прозора ще краса
Немовби пухом зеленіє.
На полі бджілка золота
Збирати подать виліта,
Долина сохне і рябіє,
Стада шумлять, і соловей
Співає в німоті ночей (7, I).

У романі описано звичаї народного життя, народні свята (5). Знаходимо колоритні замальовки життя провінційного дворянства (2, 5), іронічне зображення життя вищої аристократії Москви (7), Петербурга (1, 8).

Важливою особливістю жанру роману у віршах, на відміну від епічних поем середніх віків і Відродження, є наявність автора як персонажа. *Авторські відступи* на різні теми належать до важливого компоненту змісту. Знайомлячись зі смаками автора (театр, музика, література), ми дізнаємося про смаки, культурний кругозір та інтереси передового російського інтелігента 1820-х років. Відчуваємо й ставлення до суспільства, в якому він живе. Тому В.Бєлінський назвав роман «Євгеній Онєгін» «енциклопедією російського життя».

Розділ шостий

Прочитайте шостий розділ. Головна подія тут — дуель між Онєгіним і Лєнським. Чи міг би Онєгін відмовитися від дуелі? Що йому завадило це зробити? Як характеризує кожного з героїв поведінка на дуелі? З яким почуттям сприйняв Онєгін смерть Лєнського? Чи можемо ми сказати, що в його душі відбувся якийсь суттєвий перелом і що він став іншою людиною? Які думки смерть Лєнського викликала в автора?

Читача вражає в цьому розділі те, що виклик на дуель заради захисту честі Ольги («Буду їй спаситель!» — 6, XVII) був, власне кажучи, непотрібний. Ольга й не думала зраджувати Лєнського: «Її кохання бачить знов, і гнів у нього перейшов» (6, XIV). Та відступити Лєнський вже не міг. (Ситуація, коли персонаж бачить марність свого вчинку, але не може відступитися й цим власноруч наближає свій крах, називається *трагічною іронією долі*.) В наступному, сьомому розділі є ще одне гірке свідчення безцільності дуелі і марності смерті Лєнського: це подальша доля Ольги.

Онєгін не відмовляється від дуелі з інших міркувань. «До того ж, завзятий устряв до цього дуеліст, на брехні й наклепи артист. Звичайно, я б зневажить радий всі вигадки лепетуна, — та людський сміх, юрба дурна...» (6, XI). Словом, тут, у селі, Онєгін побоюється громадської думки, яка, нібито, мала б осудити його! І тут він постає рабом аристократичних забобонів.

Трагічний кінець цього розділу не вичерпує всіх стосунків між персонажами, але вносить у них суттєві зміни. Після цього герої не можуть жити як раніше. На кожного з них чекає новий поворот долі. Різкий, нерідко трагічний, як тут, поворот подій, що надає долям героїв нового напрямку, називається *перипетією*.

Досі в романі розвивалися дві паралельні сюжетні лінії: Онєгін — Татьяна, Лєнський — Ольга. Тепер автор сконцентровує всю увагу на першій, другу ж згортає. Це свідчення того, що твір вступає в завершальну і найвідповідальнішу стадію. Тож простежимо в наступному розділі, що сталося з героями пушкінського роману.

Розділ сьомий

Прочитайте сьомий розділ. Як ви вважаєте, чому Пушкін розпочинає його строфами про весну?

Це єдиний розділ, де немає Онєгіна, а головним персонажем виступає сама Татьяна. Після від'їзду Онєгіна в Петербург Татьяна відвідує його маєток, перегортає його книжки і намагається збагнути, кого ж вона покохала. До цього часу її пристрасть мала неусвідомлений характер, вона була закохана в ідеал. Тепер вона бачить перед собою живу людину і робить спробу зрозуміти Онєгіна: «*Дивак* сумний і небезпечний, що в небі чи в безодні зріс, цей *ангел* чи гордливий *біс*, — що ж він? *Наслідування* вдале, нікчемна *тінь*? Невже-бо він в плащі Гарольдовім москвин, химер *чужих* тлумачник дбалий, слів *модних* збиранка нова? Чи не *пародія*, бува?» (7, XXIV).

Ми виділили в тексті ключові слова, що відбивають роздуми і сумніви Татьяни щодо Онєгіна. Та чи перестає Татьяна кохати його? Ні! Але можна з певністю сказати, що вона прийняла якесь своє рішення. І це рішення для неї буде безповоротним до кінця.

Пушкін постійно зіставляє в романі Онєгіна і Татьяну. Поступово Татьяна в духовному плані переростає Онєгіна.

Татьяну привозять в Москву. Москва дорога поетові, це місто втілює для нього суть Росії:

Як часто у гіркій розлуці,
Печаль стрічаючи нову,
Я думав потай про Москву!..
Москва... О скільки в цьому звуці
Для серця руського злилось!
О скільки спогадів знайшлось! (7, XXXVI)

Це думки самого поета, не Татьяни.

Пушкін змальовує московське дворянство іронічним пензлем. Здається, ставлення Татьяни до московського товариства співзвучне поетовому: «Їй душно тут... Вона в думках перелітає по полях туди, де бідні поселяни, де самотинності куток, де світлий котиться струмок, де квіти, де її романи...» (7, LIII). Тітоньки шукають Татьяні жениха, дівчина не протестує. Але ж вона продовжує кохати Онєгіна! Отже, не бореться за кохання? Зраджує себе? Постарайтеся не засуджувати, а переконливо пояснити поведінку Татьяни.

Наприкінці розділу особиста доля провінційної нареченої владналася: «Тут переможиці Татьяні ми поздоровлення складім...» (7, LV). Проте ще одне, мабуть найважче, випробування чекає на героїв.

Запитання і завдання

Спробуйте сформулювати, який новий відтінок з'явився у ставленні Татьяни до Онєгіна після відвідання нею маєтку Онєгіна. Як вона тепер сприймає їхні стосунки?

Прочитайте восьмий розділ.

Настає *розв'язка* подій роману. Вона досить несподівана для читача, але випливає з логіки характерів Татьяни і Онєгіна.

Здавалося б, обидва персонажі розлучилися назавжди: Татьяна вийшла заміж, а Онєгін повернувся до свого марнотратного способу життя і невдовзі забув ту «давню дівчинку несмілу, на вдачу просту і сумну» (8, XXXVII; XVII). Минає два роки. Як провів їх Онєгін? Про це поет говорить так: «Убивши друга на дуелі, доживши марно, без трудів до двадцяти шести років, літа пройшовши невеселі, без служби, без жони, без діл, не знав, де діти решту сил. Заволоділа ним рухливість, жага небачених країв... Покинув він спадкові ниви, дібровний морок мовчазливий, де тінь скривавлена за ним ходила з присудом німим, і подорож почав без цілі...» (8, XII—XIII).

І ось Онєгін з'являється в Петербурзі на світському рауті[1], де збуджує інтерес до себе лише в одному плані: «Той самий він, чи вгамувався? Чи грає й досі дивака?» (8, VIII).

Проте на цей раз Онєгіну судилося пережити справжнє душевне потрясіння: він побачив Татьяну, яка стала великосвітською дамою, і закохався в неї!

Почуття Онєгіна до Татьяни спалахнули імпульсивно, він повністю віддається їм, не замислюючись, до чого це може привести:

Ні, бачити щохвилі вас,
Ходити вслід, як тінь незрима,
Ваш усміх, погляд повсякчас
Ловить жадібними очима,
Ваш голос чути, розуміть
Усю довершеність безкраю,
У муках перед вами мліть,
Блідніти й гаснуть... О мій раю!

Ми бачимо, що цього разу не може бути й мови про тривіальну любовну пригоду. Кохання розбудило душу Онєгіна, і він не намагається його таїти. Він пише листа Татьяні. На цей раз його слова палають коханням, у них немає холодної розважливості, як колись, у «сповіді» в саду:

Якби ви знали, як жахливо
Таїти пристрасну любов,
Палать — і розумом гнівливо
Бентежну гамувати кров;

[1] Раут (*франц., англ.*) — світський прийом.

Хотіть коліна вам обняти
І, припадаючи до ніг,
Мольби, признання виливати,
Все, все, що висловити б міг...

Але некерована і бурхлива пристрасть Онєгіна руйнує гармонію душі Татьяни і несе в собі загрозу для третьої особи — її чоловіка. Невже й на цей раз Онєгін принесе в жертву своїм почуттям щастя і спокій інших людей? Татьяна відчуває цю небезпеку: «Колись у грудях берегти хоч теплий жаль могли ви потай до мрій невинних, молодих... А нині! — що до ніг моїх вас привело? Яка дрібнота?» (8, XLV).

Зі сцени останнього побачення героїв, яка являє собою *кульмінацію* і *розв'язку* всіх подій твору, ми дізнаємося: Татьяна кохає Онєгіна. Але вона прийняла рішення:

Я вас люблю (пощо таїти?),
Та з ким я стану до вінця —
Зостанусь вірна до кінця.

Пушкін торкається таємниць людської душі. Можна сперечатися, чому Татьяна, хоч і кохає Онєгіна, не захотіла продовжувати стосунки з ним («Без пихи я вас прошу мене лишити» — 8, XLVII). Зокрема, варто згадати лист Татьяни, в якому її думки про кохання невіддільні від думок про шлюб. А Онєгін не може запропонувати їй більше, ніж таємні зустрічі і подружню зраду. До того ж, Татьяна давно зрозуміла характер цієї людини; та з тих пір Онєгін так і не знайшов високої мети у своєму житті, так і залишився рабом імпульсивних рішень. Як показали ці події, він не спроможний стримувати своїх пристрастей. Татьяна його кохає, але знає, що покладатися на таку людину у суворій життєвій реальності не можна. В цьому особиста драма самої Татьяни, яка серйозніша, ніж любовна туга Онєгіна.

Російський письменник Лев Толстой спробував творчо дослідити подальшу історію пушкінських героїв, якби вони не розлучилися. Так виник роман «Анна Кареніна» (1877). Пристрасне кохання «нового Онєгіна» — Вронського і заміжньої дами Анни Кареніної привело обох до духовного спустошення і до трагічної смерті Анни. Портрет і характер Анни списані Толстим зі старшої дочки Пушкіна — Марії.

Запитання і завдання

1. Розкажіть про зміни, які відбулися в житті Татьяни. Прочитайте строфи XIV—XV і скажіть, чи змінилася вона як особистість під впливом світського товариства. Чому «мужчини кланялися нижче, ловили зір її ясний, панни проходили тихіше»?

2. Розкажіть про почуття, які охопили Онєгіна при зустрічі з Татьяною.
3. Як поведінка Татьяни на рауті свідчить про суттєві зміни в її характері? Порівняйте цю сцену зі сценою зустрічі Татьяни і Онєгіна на іменинах (5, XXX). Чим тепер пояснюється її стриманість і самовладання?

Пушкін у романі «Євгеній Онєгін» відтворює широку панораму російського життя початку XIX ст. і змальовує яскраві типи національного характеру. Олександр Герцен писав про Онєгіна, що «його постійно знаходиш біля себе або у самому собі». Зовсім інший тип і теж зразок глибокого російського характеру — Татьяна. Добі романтизму, літературі перших десятиліть XIX ст. притаманний пильний інтерес до національних основ життя. Після перемоги над Наполеоном Росія усвідомила свою національну значущість на карті Європи.

Пушкін мислить естетичними категоріями просвітників і романтиків. В «Євгенії Онєгіні» можна помітити різке протиставлення двох життєвих сфер, які тоді прийнято було називати «природа» і «цивілізація». Вони ворожі одне одному. Татьяна успадкувала кращі риси «природної людини», котра чутлива до краси, схильна до напруженого внутрішнього життя, прагне внутрішньої гармонії; Онєгін — усі вади «цивілізації», метушливого і беззмістовного світського життя. Зустріч «природи» і «цивілізації» призвела до трагічних наслідків для обох персонажів.

Та все ж наприкінці роману ми відчуваємо якесь просвітлення, якийсь мажорний тон. Пушкін пишається Татьяною. Вона зберегла свою душу і владу над нею. Як би не склалася в подальшому її доля, вона вистоїть у суворій життєвій боротьбі. В годину лихоліття, коли дописувався роман, Пушкін висловив свою віру в людину.

Завдання

1. Віссаріон Бєлінський вважав, що поезія Пушкіна допомагає виховувати кращі почуття в молоді. Критик писав про молодь свого часу — середини XIX ст. Подумайте, які цінності, що їх утверджував Пушкін, зберегли своє значення для сучасної молоді.
2. Прослухайте оперу П.І.Чайковського «Євгеній Онєгін».

Михайло Юрійович ЛЕРМОНТОВ

(1814—1841)

У ті дні, коли Петербург оплакував загибель Пушкіна, в місті почав розповсюджуватися в рукописах вірш, написаний нікому не відомим поетом. Перші рядки звучали так:

Погиб Поет, невільник честі,
Замовк, омовлений, навік.
Жадобу мести не в силі знести,
З свинцем у грудях він поник.
(Переклад Івана Цитовича)

Ім'я автора вірша — Лермонтов. Сталося так, що Лермонтову судилося прожити ще менше, ніж його улюбленому поету, і його життя також обірвала куля. Та саме Лермонтов продовжив справу Пушкіна, тому імена Пушкіна і Лермонтова стоять поряд в історії російської літератури.

Дитинство і юність

Лермонтов

Михайло Лермонтов народився в Москві 15 жовтня (3 жовтня за ст.ст.) 1814 р. Його дитячі роки були нелегкими, і це вплинуло на формування характеру і творчої індивідуальності поета. Йому ще не виповнилося трьох років, коли померла мати. Бабуся — багата поміщиця Єлизавета Олексіївна Арсеньєва — оточила улюбленого онука піклуванням, але розлучила його з батьком. Хлопчик страждав, був хворобливим, зростав замкнутим у собі. Багато й жадібно читав, причому кількома європейськими мовами. Малював і грав на скрипці.

У 1828 р. Лермонтова віддали у пансіон при Московському університеті, а через два роки він став студентом цього навчального закладу.

Невдовзі після смерті батька (1831) Лермонтов поїхав до Петербурга. Там він вступив до Школи гвардійських підпрапорщиків і кавалерійських юнкерів і, скінчивши її, став офіцером лейб-гвардії Гусарського полку, розквартированого у Царському Селі.

Роки змужніння поета, коли формувався його талант, були непростими для Росії. Ще свіжими були в пам'яті події на Сенатській площі 14 грудня 1825 р. в Петербурзі, коли декабристи виступили проти самодержавства, за волю і демократичні реформи. Михайлові виповнилося тоді одинадцять років, і в пам'яті його залишилися тривожні розмови дорослих і поетичні рядки одного із засуджених — декабриста Олександра Бестужева-Марлінського: «Белеет парус одинокий, как лебединое крыло...».

Через кілька років Лермонтов написав свій вірш «Парус», у якому ще більше підсилив тему самотності й журби. Прикметно, що наприкінці цього вірша йдеться про бурю:

ПАРУС (1832)

Біліє парус самотою
У синій моря далині...
Чого шукав він у просторі?
Що в рідній кинув стороні?

Буяє вітер, хвиля грає,
Скрипучу щоглу порива.
Та гей! Він щастя не шукає
І не від щастя відплива!

Під ним блакить ясну, безжуру
Золотить сонце з височин,
А він, бентежний, кличе бурю.
Немов у бурях є спочин!

(Переклад Михайла Драй-Хмари)

Імператор Ніколай I, розправившись свого часу з декабристами, був стривожений новими грізними подіями, що відбувались у Франції. Влітку 1830 р. у Парижі було скинуто королівську династію Бурбонів, яка правила країною кілька століть. У Росії народні повстання спалахували то тут, то там. Російський імператор бере під пильний контроль освіту, пресу, літературу, щоб не допустити французького варіанта розвитку подій.

Нове покоління освічених людей вже не плекало таких радісних надій на щасливе майбуття, як це було на початку століття.

Сучасник Лермонтова, видатний російський мислитель і письменник Олександр Герцен так висловився про своє покоління: «Змушені мовчати, стримуючи сльози, ми навчилися, криючись у собі, плекати свої думи — і які думи!.. То були сумніви, заперечення, думки, сповнені люті».

Улюбленим поетом юного Лермонтова став Джордж Гордон Байрон, співець світової скорботи і палкого протесту проти

несправедливості. Також охоче перекладав Лермонтов з німецької вірші політичного вигнанця Генріха Гейне.

Поет і світська юрба

На деякий час юний офіцер поринає у вир світського життя. Та він не знаходить там ні щирості, ні тепла, почувається чужим серед чужих.

У 1835—1836 рр. Лермонтов пише драму «Маскарад». Головним героєм драми є трагічно розчарований у житті князь Арбенін. Він намагається знайти щастя і спокій у коханні до своєї дружини Ніни. Та вищий світ не може вибачити Арбеніну його незвичайності, відмінності від інших і зловтішно руйнує їхнє родинне щастя. Арбенін повірив у підлий наклеп і дав отруту Ніні. На вимогу цензури Лермонтов кілька разів переробляв драму, та все ж цензура заборонила її.

І ось — трагічна звістка про реальну жертву вищого світу. Не стало Пушкіна. Лермонтовський вірш «Смерть Поета» звучить не сумною елегією, а сміливим звинуваченням. Такого різкого, спрямованого проти самодержавства тону не було навіть у Пушкіна! А вислів про невігласа-вбивцю: «на кого руку він знімав» («на что он руку поднимал») став загальновживаним у російській мові.

Прочитавши вірш Лермонтова на смерть Пушкіна, Ніколай І наказав лікареві «відвідати цього пана і пересвідчитися, чи він не з'їхав з глузду», а шеф жандармів Бенкендорф звелів провести обшук на квартирах Лермонтова в Петербурзі й Царському Селі. А потім цар розпорядився перевести поета на службу в діючу армію на Кавказ.

Завойовуючи нові землі і розширюючи територію Російської імперії, цар не шкодував життя найкращих людей. Не одному з них заради царя-ката «довелось пролити кров добру, не погану», за словами Тараса Шевченка. Великий Кобзар відчував свою духовну спорідненість із російським поетом. Він називав його «наш великий Лермонтов», просив друга надіслати йому на заслання «ради поезії святої, Лермонтова». А коли одержав дорогоцінний томик віршів, то пережив велику радість: «Ти переслав мені в неволю Поета нашого, — на волю мені ти двері одчинив!» («Мені здається, я не знаю...»).

На Кавказі Лермонтов близько познайомився з декабристами, яких перевели із сибірського заслання в діючу армію простими солдатами. Тут, у складних умовах армійського життя, він не переставав творити: малював картини, на яких зображував величну природу Кавказу та його мешканців, працював над романом «Герой нашого часу», писав вірші та поеми.

На початку 1838 р. Лермонтов зміг повернутися до Петербурга. Його твори почали активно друкувати, його поетична слава зростала. Він спілкується з такими літераторами, як В.А.Жуковський, П.А.Вяземський, В.Ф.Одоєвський, Є.А.Баратинський, М.В.Гоголь. Знайомиться із сім'єю М.М.Карамзіна (знаменитого письменника й історика вже не було в живих). Лермонтов став бажаним гостем в аристократичних салонах, де бували представники найосвіченіших дворянських сімейств того часу (Долгорукий, Шувалов, Голіцин, Гагарін, Смирнова-Россет та ін.). Суспільство визнало, що з'явився новий поет «милістю Божою», не менш талановитий, ніж Пушкін.

У 1837 р. Лермонтов пише й публікує вірш «Бородіно» — розповідь старого солдата про жорстоку битву з французами у 1812 р., про народну відвагу та патріотизм. Поезія закінчувалась прикметними рядками:

Це так, були в наш час солдати,
Могутні, браві, що й казати:
Богатирі — не ви.
(Переклад Івана Цитовича)

А як же сучасне покоління? У вірші «Дума» (1838) Лермонтов пише:

Печально я дивлюсь на наше покоління!
Порожнє жде його чи темне майбуття?
Під темним тягарем зневіри й розуміння
Без дії відцвіте його життя...

До зла й добра ганебно ми байдужі,
Ми рано в'янемо, не знавши боротьби,
Перед погрозами — мов малюки недужі,
І перед владою — затуркані раби.
(Переклад Максима Рильського)

Поет почуває себе дедалі самотніше:

І нудно, і сумно! — і нікому руку подать,
Як горе у душу прилине...
Бажання!.. Чи варто даремно і вічно бажать?..
А роки минають — найкращі хвилини!

Кохати... кого ж бо? На час, на годину — дарма.
Кохання навік — неможливе...
Чи в себе заглянеш? — минулого й сліду нема:
І радість, і мука, і все це мінливе!

Що пристрасті? — Скоро вогонь їх солодких недуг
При слові розсудку згасає,
Й життя — як поглянеш на нього уважно навкруг —
Лиш жарт, де ні змісту, ні глузду немає!
(Переклад Миколи Терещенка)

Цей вірш («И скучно, и грустно, и некому руку подать...», 1840) — справжня лірична сповідь. Його написано віршовим розміром *амфібрахієм* (один наголошений склад оточений двома ненаголошеними). Цим же розміром написана і «Пісня про віщого Олега» Пушкіна. Та яка разюча відмінність! У Лермонтова перший і третій рядки довші — так поет відтворив неквапливі роздуми. А вже другий і четвертий рядки не просто коротші, вони ще й різної довжини. Так поет передав настрій вагання та суму, що підсилюється трьома крапками після деяких фраз.

Та під попелом суму і розчарування жевріє вогонь бунтівної і діяльної натури поета. Він не збирається змиритися з юрбою:

О, як же хочу я спинить веселість їх
І в вічі кинуть їм залізо слів моїх,
Облите злістю й гіркотою!..
(Переклад Миколи Терещенка)

Це вірш «Як часто у юрбі строкатій, гомінкій...» («Как часто, пестрою толпою окружен...», 1840). Про що він? Може, це просто гра уяви? Чи вільний переспів вірша Генріха Гейне «...я увірвавсь в німецький маскарад, як я ненавиджу ці пики!»? Ні, не зовсім так. У вірші відтворено дійсний випадок. На новий 1840 р. Лермонтова запросили на костюмований бал. Коли він стояв, замисливши, біля колони, до нього підійшли доньки імператора, прикривши масками свої обличчя, і зверхньо звернулись до нього. Поет зробив вигляд, що не впізнав їх, і відповів сміливо і з викликом.

Слава Лермонтова стрімко поширювалась, але водночас посилювалося й недоброзичливе ставлення до нього у вищих колах. Шукали тільки приводу, щоб розправитись з поетом. І такий привід знайшовся: у 1840 р. син французького посланника Барант викликав Лермонтова на дуель за нібито насмішкуватий відгук про Францію. І хоча цього разу дуель скінчилась мирно, Лермонтова було заарештовано.

Віссаріон Бєлінський, який його відвідав, був вражений стійкістю і мужністю поета. Розмова точилася не про дуель, а про поезію. «Наскільки ніжна і тонка поетична душа у нього, — записав Бєлінський після зустрічі. — Глибокий і мужній дух! Наскільки вірно він судить про мистецтво! О, це буде поет заввишки з Івана Великого!» (Іван Великий — так називали дзвіницю в московському Кремлі, найвищу тоді споруду в Москві й у всій Росії. Бєлінський явно натякав на пушкінське порівняння: «Поднялся выше он главою непокорной Александрийского столпа».) А Микола Гоголь сказав: «Лермонтов-прозаїк буде ще сильнішим за Лермонтова-поета». Та ніхто, ні Бє-

лінський, ні Гоголь, які пророкували Лермонтову велике майбуття, не здогадувалися, що жити йому лишалося всього рік...

Узимку Лермонтов приїхав у Петербург, але цар залишився невблаганним і звелів поету повернутися на службу.

І ось останні проводи. В домі Карамзіних зібралися, здається, всі друзі Лермонтова. Серед них — людина шляхетної вдачі В.А.Жуковський, який допоміг викупити з неволі Тараса Шевченка. Тепер він настійливо клопотав перед царем, щоб той дозволив Лермонтову вийти у відставку. Цього вечора Лермонтов довго вів задушевну розмову із вдовою Пушкіна — Наталею Миколаївною...

На Кавказі Лермонтов зупинився в місті П'ятигорську. Тут і трапилося непоправне. Майор Мартинов образився на гострий дотеп Лермонтова і викликав його на дуель. Оскільки суперників зв'язували довгі роки приятельських стосунків, ніхто спочатку не надав значення цій сварці. Проте поєдинок усе ж відбувся.

15 (27) липня 1841 р. Лєрмонтов прибув до підніжжя гори Машук. Він узяв у руку заряджений пістолет і, тримаючи його дулом догори, дивився на величезну чорну хмару, що повільно насувалась. Лермонтов вистрілив угору. Мартинов прицілився. Пролунав постріл. Поет упав мертвий...

«Менш ніж за якихось п'ять років від смерті Пушкіна російська громадськість вже встигла і радісно привітати пишний схід і з сумом провести передчасний захід нового сонця своєї поезії» (В.Бєлінський).

ЛІРИКА ЛЕРМОНТОВА

За своїми особливостями лірика Лермонтова значно відрізняється від лірики Пушкіна. В ній звучить туга за гармонією, щастям, спокоєм, які уявляються поету недосяжними і від цього ще більш бажаними.

Чимало віршів Лєрмонтов присвятив природі. Аналізуючи тему природи в ліриці, важливо уявити, де саме перебуває ліричний герой і яке його ставлення до природи, що зображується. Якщо намалювати загальну картину за описами у лермонтовських віршах, то це буде безмежно широкий пейзаж, який сягатиме незмірного простору. Але герой перебуває не в цьому пейзажі, а за його межами; він там, де глядач. Ось чому ми, читачі, споглядаємо природу немовби очима самого поета і переймаємося його почуттями.

У Лєрмонтова природа і ліричний герой завжди окремо, більше того, природа далека від героя, бо вся його увага прикута до якогось *недосяжного* образу, який втілює поетів *ідеал* —

ідеал волі, спокою, гармонії, піднесеної краси. До нього він лине у своїх думках. Та ідеал далеко, він недосяжний, і тому думки поета сумні, в його голосі бринить туга, часом відчувається трагізм.

Виникає таке характерне для романтизму явище, як двозначність світу: це світ буденності, що оточує поета, і світ ідеалу, куди рветься його душа; буденне *тут* і піднесене *там*. Там — «хмарки небесні, одвіку мандровані», які, «вічно холодними, вічно свободними», «без вітчизни по небу блукають» («Хмари», 1840, переклад Максима Рильського). Там — «біліє парус самотою у синій моря далині», «під ним блакить ясну, безжуру золотить сонце з височин» («Парус»).

Прикметно, що ліричний герой постійно веде розмову з недосяжним, встановлює з ним особистий зв'язок. Він кличе зіроньку з неба («Зірка», 1830), він мріє про нездійсненне: «Заздрю я тільки цим зорям прекрасним, тільки їх місце зайняти б хотів» («Небо і зорі», 1831, переклад Олекси Новицького). Так само недосяжним є заповітне місце далеко в горах Кавказу, куди герой може полинути тільки подумки («Хрест на скелі», 1830). Герой насолоджується спогляданням гір, що велично підносяться вдалині: «Люблю я пасма синіх гір, коли з-за них в незмірну шир, неначе метеор ясний, спливає місяць золотий» («Люблю я пасма синіх гір...», 1832, переклад Максима Рильського). У віршах присутні не лише зорові образи, а й слухові, подані так само узагальнено, наприклад «тужливий подзвін».

А ось перед нами поетичний шедевр Лермонтова, що з'явився після його знайомства з поезією Гете:

ІЗ ГЕТЕ (1840)

Ген на верховини
Темна ніч лягла;
Лагідні долини
Вкрила свіжа мла;
Не курять дороги,
Листя не тремтить...
Зможеш від тривоги
Скоро й ти спочить!

(Переклад Тереня Масенка)

У думках поет завжди лине до чогось постійного, вічного. Це гори, небо, море, зорі, світила, звук дзвону... У змалюванні природи переважають слова й вирази небуденного, максимально узагальненого змісту. Таким чином, природа перетворюється з простого спостереження на багатозначний символ — символ душевних переживань, світового закону, якоїсь вічної таїни.

У віршах про природу гостро бринить мотив самотності, як і у віршах іншої тематики («Листок», 1841). Це вже не просто картина природи, а роздуми про долю людини, яка відчуває себе вічним вигнанцем:

Од рідної гілки дубовий листок одірвало.
І в степ закотило й жорстокою бурею гнало;
Зів'яв і засох він від холоду, спеки і горя,
І ось докотився, нарешті, до Чорного моря.
(Переклад Леоніда Первомайського)

А хіба тільки про природу вірш «Бескет» («Утес»)?

БЕСКЕТ(1840)

Золота хмаринка ночувала
На плечі бескета кам'яного.
Вранці знову рушила в дорогу,
У блакиті весело заграла.

Та лишився вогкий слід донині
В зморшках у старого. Одиноко
Він стоїть, задумався глибоко
І тихенько плаче він в пустині.
(Переклад Максима Рильського)

Поезія «На півночі хмарній...» (1841) була створена під впливом вірша Генріха Гейне. У Гейне вірш має автобіографічний відтінок і свідчить про кохання без взаємності. У Лермонтова з'являються нові, більш трагічні акценти: він відтворює драму вічної самотності.

На півночі хмарній стоїть в самотині
На скелі соснина одна,
Дрімає, куняє й снігами пухкими,
Як ризою вкрита вона.

І сниться їй все, що в далекій пустині,
Де сонечко сходе святе,
Предивная пальма на скелі палючій,
Сумна, в самотині росте.
(Переклад Дніпрової Чайки)

Завдання

1. Знайдіть спільні ключові слова та образи у віршах «Бескет», «На півночі хмарній...», «Листок».
2. Розкрийте символічний зміст вірша «Із Гете».
3. Роздивіться репродукції картин Лермонтова «Ельбрус. Вигляд з Бермамита», «П'ятигорськ», «Руїни біля селища Карагач у Кахетії», «Тифліс» та ін. Знайдіть риси образної подібності з його віршами.

«На дорогу йду я в самотині...»
(1841)

Ця поезія («Выхожу один я на дорогу...») належить до справжніх шедеврів лірики Лермонтова. Роздуми про природу органічно переплетені тут з думами про долю людини.

Прочитаймо разом цього вірша у чудовому перекладі Максима Рильського. Як ви розумієте *метафору* «І зоря з зорею гомонить»?

1
На дорогу йду я в самотині;
Крем'яна в тумані путь блищить;
Тихо. Бога слухає пустиня,
І зоря з зорею гомонить.

2
Небеса прекрасні та безкраї!
Спить земля в промінні голубім...
Чом же серце з болю завмирає?
Жду чого? Жалію я за чим?

Перші дві строфи створюють образ самотності та суму. Ключові слова: *в самотині, тихо, пустиня, зоря, небеса, Бог* — належать до улюблених лермонтовських образів-символів. Звернімо увагу на те, що поет не просто спостерігає природу здаля. Він іде дорогою, по крем'яній путі. Кремінь — це порода з гострими, ріжучими краями. Поет створює образ важкого шляху, шляху болю і страждань. Це його власна доля, про яку ви дізналися з його біографії. Але це й образ людської долі взагалі. Згадайте образ Дантового шляху по пеклу в «Божественній комедії» — в цілковитій темряві, нерівною кам'янистою стежкою, у самоті (адже Данте був єдиною живою людиною у царстві померлих). Образ важкого шляху став важливим у європейській поезії.

Але пейзаж у Лермонтова має принадливу силу, якої немає у Данте. Це картина абсолютної гармонії, спокою і краси. Чому ж у героя «серце з болю завмирає»?

3
Мрією не тішусь я пустою,
Днів не жаль, що більш не розцвітуть.
Я жадаю волі та спокою!
Я б хотів забутись і заснуть! —

Життєвий шлях стомив поета. Небесна гармонія, гармонія всього сущого на землі вічна й прекрасна, але недосяжна. Який же тоді сенс мають людські прагнення?

4
Та не тим холодним сном могили...
Я б навік заснути так хотів,

Щоб живі дрімали в серці сили,
Щоб у грудях віддих тріпотів;
5
Щоб крізь ніч, крізь день ясний для мене
Про кохання ніжний спів лунав,
Наді мною темний дуб зелений
Щоб схилявся й листям розмовляв.

Мова поета стає дедалі схвильованішою, що відбивається у багаторазовому повторенні «щоб» (це так званий єдинопочаток — *анафора*). Герой шукає не смерті, а забуття. Якого забуття? Поет говорить про це дуже невизначено, він ховає свої почуття глибоко в душі («Мрією не тішусь я пустою, днів не жаль, що більш не розцвітуть...»). Лише познайомившись з біографією Лермонтова, з іншими його віршами, ми можемо уявити ті складні життєві обставини, що надломили його душу. Але ж поет і не прагне до автобіографічності. Його вірш співзвучний переживанням кожної людини. Героя вірша стомила нерівна життєва боротьба зі світом ницої буденності.

Зверніть увагу на те, що цілих дві строфи з п'яти присвячено сну. Для поета неприйнятна сама думка про смерть («Та не тим холодним сном могили...»). Пристрасно й настійливо він утверджує зовсім інше — буття! Це знову-таки мрія про злиття з ідеалом, яким для Лермонтова є повнозвучна, радісна природа — втілення загального всесвітнього ладу й гармонії. Як романтик, Лермонтов обстоює в цьому вірші високу цінність людського духу, внутрішнього життя. Буденність не спроможна приземлити й упокорити піднесену сутність людини.

Запитання

1. В яких ще прочитаних вами віршах Лермонтова виражена романтична мрія про злиття з вічною і радісною гармонією природи на противагу ницій буденності?
2. Чи може людина обійтись у житті без ідеалу? Що дає людині сили у суворій життєвій боротьбі?

«ДЕМОН»
(1829—1839)

Поема «Демон» належить до шедеврів не лише лермонтовської, а й усієї європейської романтичної поезії. Кожна людина, в різну пору свого життя, відкриває новий і новий зміст цього твору. Поет почав писати поему, коли йому було всього п'ятнадцять років, тобто стільки, скільки вам зараз. Спробуймо осягнути її смисл і сприйняти її красу. Читатимемо твір у перекладі глибокого знавця і перекладача Лєрмонтова, поета Михайла Драй-Хмари.

Роздивіться ілюстрації Михайла Врубеля до поеми. Зверніть увагу на зовнішній вигляд Демона — волосся, погляд, рот, одяг. Художник зобразив духа зла — колишнього ангела — як похмурого, розчарованого і стражденного чоловіка. Це відповідало задуму поета.

Михайло Врубель. **Демон і Тамара**

Лермонтов менш за все хотів створити образ диявола, ще одного Мефістофеля. Поет прагнув пробудити співчуття до свого героя. Співчуття викликають його самотність і розчарованість. Диявол завдає страждань, а Демон сам страждає. Диявол втілює світ ницої буденності — згадайте лише зневажливі слова Мефістофеля в Гетевому «Фаусті» про людину, про жінку, про кохання. А Демон втілює тугу за високим ідеалом. Нам стає зрозуміло, чому Лермонтов зв'язав сюжет про Демона з Кавказом, у красу якого він сам був закоханий. Зло в душі Демона було переможене красою! Ми можемо повірити у щирість його розкаяння, коли він плаче із співчуття до роду людського:

І ось — тяжка сльоза нараз
З очей померклих випливає...
Сльоза та камінь пропекла
Супроти келії, де круча
Здіймається; як жар пекуча,
Не людська то сльоза була!.. (2, VII)

Ми віримо в глибину почуттів Демона до ніжної красуні, юної князівни Тамари. У коханні до неї він вбачає надію на відродження до іншого, високого і чистого життя:

З любов'ю входить він; у нього
Душа відкрита для добра:
Він дума, що життя нового
Жадана надійшла пора... (2, VIII)

«О, вислухай мої страждання!
Мене до правди і небес
Могла б ти словом прихилити;
Твоїм коханням оповитий,
Для раю б знову я воскрес,
Як новий янгол, сяйвом вкритий». (2, X)

Лермонтов вкладає в уста Демона палкі слова любові. Це чи не найбільш натхненні сторінки поеми. Вся душа, все єство Демона виражається в його коханні до Тамари, для зла в його душі не лишається місця. Слова Демона переконують, що це високе почуття. Ці слова підносять і саму жінку. Як усі романтики, Лермонтов утверджував благородний вплив кохання на світ, оспівував «вічно жіноче» (словами про «вічно жіноче» Гете завершує свого «Фауста»).

Демон говорить:

«Горить нелюдською жагою
Кохання у душі моїй,
Яриться пристрастю палкою
Безумство захватів і мрій.
Справіку, мов якась химера,

Твій образ в пам'ять мені впав;
Переді мною він сіяв
В пустинях вічного етера.
І мисль тривожачи мою,
Імення лагідно звучало;
За днів блаженства у раю
Мені тебе лиш бракувало.
О, коли б ти могла пізнать,
Яке гірке це почування
Увесь свій вік, без поділяння,
І раювати, і страждать,
За зло та за добро не ждать
Ні нагород, ні похваляння,
Для себе жити і в собі,
Нудитись в вічній боротьбі
Без перемог, без поєднання!
Жаліти завжди й не бажать,
Все бачить, знати, почувати,
Всім намагатись гордувати
І все на світі зневажать!..» (2, X)

Тамара — земна жінка; космічне почуття Демона вбиває її. Душу померлої забирають ангели. Демон залишається у трагічній самоті. Його кохання принесло лише горе й смерть іншим. Усі його надії на щастя й рай зруйновані.

Запитання і завдання

1. Прослухайте у фонозапису арії Демона з опери Антона Рубінштейна «Демон»: «Не плачь, дитя, не плачь напрасно...», «На воздушном океане...».
2. Яке, на ваш погляд, ставлення самого автора до свого героя? Чи можна стверджувати, що Лермонтов наділив Демона рисами свого характеру, свого духу? У чому це виражається?
3. На основі аналізу поеми «Демон» скажіть, які життєві цінності пристрасно обстоював Лермонтов.

«ГЕРОЙ НАШОГО ЧАСУ»

(1837—1840)

Роман Михайла Лермонтова «Герой нашого часу» належить до видатних творів російської художньої прози. Лермонтов публікував спочатку окремі частини (повісті), а згодом об'єднав їх і, вмістивши передмову, опублікував окремою книжкою.

Композиції роману притаманна деяка *рапсодичність* (фрагментарність); повісті об'єднує спільний персонаж — молодий офіцер Григорій Олександрович Печорін.

Автор критично ставиться до свого героя. Ось перше, що стає відомо читачеві про Печоріна з передмови до роману: «це портрет, складений з пороків усього нашого покоління, в повному їх розвитку»[1]. Думку поета про сучасне йому покоління ви вже знаєте з його віршів. Чому ж тепер він береться докладно його зобразити? — «Треба гірких ліків, дошкульних істин».

Отже, Лермонтов і не збирається захищати свого героя. Проте герой, що постає перед нами, — не карикатура з комедії. Він цікавий нам не лише своїми вадами. Поринаючи в роман, ми відчуваємо, що нас приваблюють оригінальні риси особистості Печоріна — гострий розум, сильна воля, самостійність суджень і вчинків.

Ми навіть співчуваємо йому. І мимоволі замислюємося: чого ж не вистачало Печоріну для того, щоб стати по-справжньому масштабною особистістю — такою, як сам Лермонтов? Хіба автор — не герой свого часу?

В романі постійно звучить голос автора. Він не просто сумлінний оповідач. Автор завжди, непомітно для читача, дає оцінку вчинкам, думкам та почуттям свого героя. Він настроює читача на активне ставлення до Печоріна. При цьому він і не збирається когось повчати: «Та не думайте, проте, після цього, щоб автор цієї книги мав будь-коли горду мрію зробитися виправлячем людських пороків». Інакше кажучи, читач має скласти власну думку про героя. Роль автора — допомогти йому в цьому.

Для цього Лермонтов користується різними прийомами *непрямої характеристики*. В повісті «Бела» Печорін сприймається очима Максима Максимича; у повісті «Максим Максимич» про нього розповідає автор. В повістях «Тамань», «Княжна Мері» і «Фаталіст» Печорін сам пише про себе у своєму «Журналі» (щоденнику).

Застосовує Лермонтов і такий прийом, як зіставлення різних характерів та поглядів на людину і світ. Де ж погляди самого автора? Адже він рішуче відмовився виправляти людські пороки! В повісті «Бела», яскраво описуючи природу Кавказу, автор неначе закликає: погляньте, яке диво — життя! Яке воно чудове, різноманітне, величне і непередбачуване! І уважний читач мимоволі починає порівнювати цю вічну, досконалу красу світу з тим, що коїться в людському суспільстві. Тоді окремі вчинки, переживання і думки персонажів почнуть здаватися читачеві дріб'язковими, егоїстичними. І ось тільки тоді читач почне наближатися до розгадки Печоріна.

---

[1] «Герой нашого часу» Лермонтова цитується у перекладі Олекси Кундзича.

«БЕЛА»

Прочитайте повість «Бела». Зверніть увагу на своєрідність композиції: автор розповідає нам про зустріч на гірському перевалі з офіцером Максимом Максимичем, а той і собі розповідає йому зворушливу історію — та, втім, про кого? Про себе самого? Про Белу чи про Печоріна? Спробуйте зрозуміти, хто перебуває в центрі розповіді Максима Максимича.

Автор заохочує Максима Максимича запитаннями, проте, хоч і зацікавлений історією Бели, не може бути байдужим до величної природи Кавказу. Описам природи в усьому творі притаманний високий, поетичний настрій: «Мовчало все на небі й на землі, як у серці людини в хвилину ранішньої молитви» («Бела»); «Повітря чисте і свіже, як поцілунок дитини; сонце яскраве, небо синє» («Княжна Мері»).

Сюжет «Бели» — розповідь про кохання прекрасної горянки та душевно спустошеного офіцера — не був новим для читачів XIX ст. Французький письменник Проспер Меріме в новелі «Кармен» яскраво описав природу Піренейських гір, екзотичні звичаї іспанських циган, життя контрабандистів, кохання несхожих за характером та походженням людей. Офіцер дон Хосе є втіленням вад цивілізації, а циганка Кармен — дитя вільної природи. Проте вільна і нескорена Кармен більше нагадує пушкінську Земфіру («Цигани»), а дон Хосе не має й крихти волі та розуму, притаманних Печоріну.

В романі Лермонтова розкривається трагічна спустошеність героя. Печорін схильний до *рефлексії* (самоаналізу); він спроможний точно визначити діагноз своєї душі, враженої нудьгою. Тут, на Кавказі, він «сподівався, що нудьга не живе під чеченськими кулями, — дарма!..». Печорін зневірився у собі й у світі. Щире й глибоке почуття Бели не може воскресити інтерес до життя. Він розуміє, що занапащає її, але йому «з нею нудно». Він уміє здобувати прихильність людей чи підкоряти їх своїй волі, проте він не здатний відповісти на їхні щирі почуття і відданість. Його бажання десь поїхати: «тільки не в Європу, боронь Боже! — Поїду в Америку, в Аравію, в Індію, — може-таки, де-небудь помру на дорозі».

Максим Максимич, який на дійсній службі не знає нудьги, багато особливостей Печоріна називає «дивними» і готовий пояснити його душевну невдоволеність «модою». Сам Максим Максимич відрізняється від Печоріна добротою і терпимістю до людей. Цю рису Лермонтов вважав визначально властивою російському характеру: «Мене мимоволі вразила здатність росіянина пристосовуватись до звичаїв тих народів, серед яких йому трапляється жити; не знаю, варта осуду чи похвали ця

властивість розуму, але вона доводить неймовірну його гнучкість і наявність того ясного здорового глузду, що прощає зло скрізь, де бачить його необхідність чи неможливість його знищення».

Максим Максимич не втручається в почуття Печоріна, проте готовий по-лицарськи захищати високі моральні принципи. Він з'являється при еполетах і шпазі зробити Печоріну догану за зухвале викрадення Бели. Помітивши збайдужіння Печоріна до дівчини, він «мав з ним довгу розмову». Белу він полюбив, мов дочку, а до Печоріна прикипів усією душею.

По-справжньому трагічним є становище Бели. Печорін своєю примхою вирвав її із звичного життя. Коли ж вона покохала його і цим свідомо порвала з минулим, він охолов до неї: «Любов дикунки не набагато краща за любов знатної пані, неуцтво і простосердість однієї так само набридають, як і кокетство другої». Печорін готовий на рішучі кроки заради своєї примхи, незважаючи на наслідки його дій для інших. Його розчарування у житті робить нещасними інших. Так, він опосередковано винен у смерті Бели.

Запитання і завдання

1. Як виникло у Печоріна бажання викрасти Белу? Як було викрадено Белу?
2. У чому виражалася любов Печоріна до Бели, як він намагався завоювати її серце?
3. Яка деталь у портреті Бели постійно повторюється?
4. Розкрийте ставлення Максима Максимича до викрадення Бели. Чому, слухаючи пояснення Печоріна, він «став у безвихідь»? Як він поставився невдовзі до стосунків Печоріна і Бели, до самої дівчини? Як Бела ставилася до Максима Максимича?
5. Поміркуйте над «сповіддю» Печоріна. Який настрій визначав вчинки і бажання Печоріна? Чим пояснює він своє збайдужіння до Бели? Які бажання лишилися у нього в житті? Чому Максим Максимич дуже здивувався, коли почув такі слова від двадцятип'ятилітньої людини?
6. Як Печорін пережив смерть Бели?

«МАКСИМ МАКСИМИЧ»

Прочитайте повість «Максим Максимич». Хоч оповідач зі слів Максима Максимича має про Печоріна «не дуже привабливе уявлення», проте деякі його риси здалися йому «цікавими». Тут він уже своїми очима побачив Печоріна і дав йому стислу й виразну характеристику. Основний прийом — художня деталь, а сама характеристика Печоріна починається ще до його появи. Центральне місце в повісті належить психологічному портрету Печоріна.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Художня деталь — це предмет, риса зовнішності, особливість поведінки, звичка, що допомагає нам зрозуміти суттєву особливість характеру героя (або явища). Влучна деталь замінює нерідко цілий опис. Автор може сам давати тлумачення деталі, наприклад про Печоріна: «Я помітив, що він не розмахував руками, — певна ознака деякої скритності характеру». Художня деталь розрахована на активне читацьке сприйняття. Коли після дня, сповненого для Максима Максимича схвильованих очікувань, Печорін нарешті з'явився, він запалив сигару, «позіхнув разів зо два і сів на лавочку по той бік воріт». Ця деталь допомагає читачеві заздалегідь уявити психологічний зміст наступної сцени зустрічі Печоріна з Максимом Максимичем.

Запитання і завдання

1. Знайдіть і поясніть важливу художню деталь у такому уривку: «... він хотів кинутися на шию Печоріна, але той досить холодно, хоча з привітною усмішкою, простягнув йому руку. Штабс-капітан на хвилинку остовпів, але потім жадібно схопив його руку обома руками; він ще не міг говорити.
— Який я радий, дорогий Максиме Максимичу! Ну, як ви поживаєте? — сказав Печорін.
— А... ти?.. а ви?.. — пробурмотів зі сльозами на очах старий... — скільки літ... скільки днів... куди ж це?..»
2. Знайдіть і проаналізуйте інші важливі художні деталі в повісті.
3. Яким словом Печорін характеризує своє життя за той час, що він не бачився з Максимом Максимичем? Лаконічність його відповіді багатозначна. Поясніть її.
4. Чи впливає на поведінку Печоріна нагадування Максима Максимича про Белу?
5. Як ви розумієте підтекст слів Максима Максимича: «Який дідько несе його тепер у Персію»?
6. Як ця повість збагатила ваше уявлення про Печоріна, про світ його душевних переживань?

«ТАМАНЬ»

Прочитайте «Передмову» до «Журналу Печоріна».

Оповідач дає дві характеристики своєму героєві. У першій він говорить про щирість того, хто так «нещадно виставляв назовні власні слабості й пороки». Лермонтов заявляє: «Исто-

рія душі людської, хоча б наймілкішої душі, ледве чи не цікавіша й не корисніша за історію цілого народу, особливо коли вона — наслідок спостережень розуму дозрілого над самим собою і коли її написано без честолюбного бажання викликати співчуття чи подив». Та чи можуть щирість і нещадність до своїх вчинків вважатися позитивною рисою і замінити самі добрі вчинки і високі думки людини?

Автор ухиляється від однозначної відповіді і дає другу характеристику: «Можливо, деякі читачі захочуть знати мою думку про характер Печоріна? — Моя відповідь — заголовок цієї книги».

Прочитайте повість «Тамань».

Події, що тут описуються, відбулись на початку перебування Печоріна на Кавказі; а в повістях «Бела» і «Максим Максимич» зображаються останні епізоди. Після цього Печорін поїхав у Персію і, повертаючись додому, помер.

В повісті «Тамань» про своє життя розповідає сам Печорін. Впадають у вічі його іронія, окремі різкі судження, подекуди зверхній тон.

Ця повість нагадує пушкінські «Повісті Бєлкіна» за стилем й особливостями сюжету: стрімкий розвиток і несподіваний для героя й читача поворот подій, ефектна розв'язка, елемент авантюрності[1], легкий гумор, лаконічна мова з мінімумом описів.

Помилка Печоріна, очевидно, полягає у тому, що він вирішив втрутитися в життя «чесних контрабандистів» без будь-якої певної мети і моральних намірів. Так само бездумно, розраховуючи на легковажну любовну пригоду, він зв'язується з юною «ундиною». У читача залишається враження, що герой зазнав заслуженого покарання за свою звичну зневагу до людей.

Запитання і завдання

1. Знайдіть художні деталі, що свідчать про зверхнє ставлення Печоріна до людей.
2. Як розкривають образ Печоріна його слова наприкінці повісті: «Що сталося зі старою і з бідолашним сліпим — не знаю. Та й що мені до радощів і нещасть людських...»?

[1] Авантюрність — наповненість пригодами, пов'язаними з таємницею і небезпекою для героя.

«КНЯЖНА МЕРІ»

Прочитайте повість «Княжна Мері». Які відносини зв'язують Печоріна з Грушницьким? Якої думки Печорін про свого товариша? Які були наміри Грушницького щодо Мері, чи були щирими його любовні переживання? Чому Грушницький довіряв свої любовні плани Печоріну? Як це його характеризує? Що спонукало Печоріна залицятися до княжни? Чому Печорін, викликавши сильне почуття Мері до себе, відкинув його? Хто така Віра і яке місце відводить їй Печорін у своїй курортній інтризі? Чому Грушницький з приятелями затіяли провокацію проти Печоріна? Які наслідки мало для Печоріна його нічне побачення? Що стало причиною виклику на дуель? Чому Печорін не викрив нечесності приятелів Грушницького негайно? Коли і чому Печорін перестав бути господарем становища?

В західноєвропейській літературі чимало творів, в яких герой-лиходій руйнує щастя інших людей і одержує від цього якийсь зиск чи просто внутрішнє задоволення. Така, зокрема, трагедія «Отелло» В.Шекспіра, улюбленого драматурга Лермонтова. Генерал Отелло і його юна дружина Дездемона вражають своїми цілісними і масштабними характерами і втілюють у собі кращі якості, які, на думку мислителів Відродження, властиві Людині. Інтриган Яго — також масштабна особистість. Затамувавши подих, ми спостерігаємо боротьбу майже космічних сил Добра і Зла. Незважаючи на загибель головних героїв, перемагає добро. Ми закриваємо том Шекспіра з вірою в людину і її духовні сили.

В романі Лермонтова, зокрема в повісті «Княжна Мері», немає масштабних особистостей, а спонукальні мотиви їхніх дій — дрібні, випадкові, поверхові. Печоріну нічого не варто зламати життя сторонніх людей, які ніяк не зачіпають ні його інтересів, ні почуттів, ні переконань. Він робить це без будь-якої достойної і значної мети. Він робить це від нудьги. Від нудьги він ризикує і власним життям. Перед дуеллю Печорін говорить собі гіркі істини:

«Пробігаю в пам'яті все моє минуле і питаю себе мимохіть: навіщо я жив? для якої мети я народився?... А, певне, вона існувала, і, певне, було моє призначення високе, бо я відчуваю в душі моїй сили неосяжні... Та я не вгадав цього призначення, мене звабили приманки пристрастей пустих і невдячних; з горна їх я вийшов твердий і холодний, як залізо, але втратив навіки запал благородних прагнень, — кращий цвіт життя. І з того часу скільки разів уже я грав роль сокири в руках долі! Як знаряддя страти, я спадав на голову приречених жертв, часто без злоби, завжди без жалю... Моя любов нікому не принесла щастя, бо я нічим не жертвував для тих, кого любив: я любив для себе, для власного задоволення; я тільки вдо-

вольняв чудну потребу серця, жадібно вбираючи їх почуття, їх ніжність, їх радощі і страждання — і ніколи не міг насититись. Так морений голодом знеможено засипає й бачить перед собою розкішні страви й шипучі вина; він захоплено пожирає химерні дари уяви, і йому здається легше; але тільки-но прокинувся — мрія зникає... залишається подвоєний голод і розпач!

І, можливо, я завтра помру!.. і не залишиться на землі жодної істоти, яка зрозуміла б мене цілковито. Одні вважають мене гіршим, другі кращим, ніж я насправді. Одні скажуть: він був добрий хлопець, другі — мерзотник. І те й друге буде неправдою. Після цього чи варто клопоту жити? а все живеш — з цікавості: чекаєш чогось нового... Смішно й досадно!»

За масштабом особистості ні Грушницький, ні Мері, ні Віра — також не шекспірівські герої. Але кожна людина, попри її життєву наївність, душевну тендітність, смішні і зворушливі вади характеру, має своє право на щастя і не заслуговує на наругу! Як нам не шкода наприкінці повісті Печоріна, ми розуміємо, що наруга над кращими почуттями інших людей обертається проти самого кривдника. Сльози Печоріна над загнаним конем — це очисні сльози кожного, хто осягає цю істину.

Запитання і завдання

1. Чи можна вважати розплату, якої зазнав Грушницький, співмірною з його вчинками і людськими якостями? Чи можна вважати, що реальні наслідки замисленої Печоріним інтриги відповідали його намірам? Чи відчував Печорін задоволення від того, що трапилося?
2. Перечитайте щоденникові записи Печоріна від 11, 13, 16 травня і 3 червня і скажіть: що таке в розумінні Печоріна щастя? Дружба? Чим він дорожить понад усе на світі? Чи справді в Печоріні таїлися «сили неосяжні»?
3. Чому такі кращі якості Печоріна, як розум, воля, естетичний смак, вміння розуміти людей, призводять інших і його самого лише до нещастя? Чого не вистачає Печоріну як особистості?

«ФАТАЛІСТ»

Прочитайте повість «Фаталіст». (Фаталіст — людина, яка вірить, що її доля визначена наперед.)

Офіцери діючої армії, серед них Печорін, сперечаються про те, чи рокована доля людини вищими силами, чи ні. Офіцер Вулич цілком довіряється долі. Він стріляє собі в голову із зарядженого пістолета, але той дає осічку. І тієї ж ночі Вулич випадково гине від рук п'яного козака.

Ця повість завершує портрет «нашого покоління», враженого нудьгою, і домальовує характеристику «героя нашого часу».

Печорін постає тут як раціоналіст — людина, яка визнає лише судження на основі здорового глузду. Повертаючись додому пізно вночі після свого парі із Вуличем, він дивиться в небо на зорі і йому «стає смішно», «що були колись люди премудрі, які думали, що світила небесні беруть участь у наших нікчемних справах». Тут доречно згадати, що у самого Лермонтова багато піднесених віршів, присвячених зорям.

Віру предків у прикмети Печорін називає «помилками». При цьому він погоджується, що ці помилки давали їм надію і навіть насолоду, що її «зустрічає душа в усякій боротьбі з людьми чи з долею». Його ж покоління — це покоління раціонально мислячих людей, які встигли все пізнати і в усьому розчаруватися, відкинули геть разом з ілюзіями і помилками також поезію, простодушність і віру. Чи це допомагає їм жити? Печорін міркує так: «А ми, їх жалюгідні нащадки, блукаючи по землі без переконань і гордості, без насолоди і страху... ми нездатні більш до великих жертв ні на благо людства, ні навіть для власного нашого щастя, бо знаємо його неможливість і переходимо байдуже від сумніву до сумніву...»

Запитання

Як характеризують Печоріна його слова, звернені до Вулича: «Слухайте, — сказав я, — або застрельтеся, або повісьте пістолет на попереднє місце, і ходімо спати»?

Печорін — герой «зайвого» покоління

У добу стрімкого історичного оновлення, якою став рубіж XVIII—XIX ст., нове покоління виробляє своє розуміння світу й людини в ньому. Не завжди воно спроможне чітко сформулювати нові ідеї; проте незаперечним залишається одне — небажання і неможливість жити за старими правилами.

Що ж відкрилося новому поколінню 1830-х років у Росії? Чи усвідомлювало воно чітко нові ідеї?

Як ви вже знаєте, європейська епоха Просвітництва, що передувала поколінню Пушкіна й Лермонтова, спиралася на своє розуміння особистості. XVIII століття пропагувало розум, знання й освіченість як єдиний шлях до щастя. Були навіть розроблені проекти перебудови суспільства на основі розуму. Щоправда, вони не здійснилися. Всі революції, що спалахували в Європі, закінчувалися криваво. Гинули ні в чому не винні люди, а світ не ставав кращим. Це призвело до розчарувань у розумі, тим більше, що людина нерідко використовувала розум на шкоду ближньому. Розум ставав навіть зна-

ряддям егоїзму. Люди нового покоління замислилися: чого ж не вистачає розуму, щоб зробити життя людини духовно повноцінним?

Це питання й порушує Лермонтов у романі «Герой нашого часу». Освічений, розумний і спостережливий, вишуканий і дотепний, вольовий і діяльний, Печорін страждає від нездатності знайти гідне застосування своєму розуму. Адже всіх, хто спілкується з ним у житті, він робить нещасними. Він сам не знає, навіщо дано йому природою гострий і спостережливий розум. Лермонтов постійно підводить читача до думки: Печорін не навчився визначати для себе високу, шляхетну мету. А це робить його в житті «зайвою» людиною.

Розум без шляхетної мети некорисний і навіть шкідливий. Людина може бути знавцем наук і мистецтва, але при цьому — аморальною, цинічною і душевно глухою. Саме таким душевно глухим і постає перед нами Печорін. Розум дає йому певні переваги перед іншими, але душевна глухота призводить до особистих катастроф. Трагедія його полягає у тому, що, як мисляча людина, він розуміє себе і тому страждає. Але змінити свою натуру він не спроможний. Ось чому його єдине бажання — померти «де-небудь на дорозі».

Уперше думка про те, що навіть досконалий розум без шляхетної мети небезпечний для самої людини і тих, хто її оточує, була розроблена наприкінці XVIII ст. німецьким філософом Іммануїлом Кантом. Так народилася велика ідеалістична філософія, яка невдовзі поширилась у Росії. Її пропагували глибокий знавець німецької літератури і філософії В.А.Жуковський та інші російські поети і мислителі. Її поділяв і Лермонтов. Наділений багатьма якостями свого героя — Печоріна, він, проте, відрізнявся від нього головним: любив життя, красу, природу, людей, був творцем.

Від Лермонтова цей важливий напрям в російській літературі веде до творчості Достоєвського, Толстого, Чехова. Герої цих письменників прагнуть підкорити своє життя високій і шляхетній меті. Відповідно до ідеалістичної традиції, притаманної російській літературі, ця мета полягає у любові до всього живого, до краси, до людини.

Запитання і завдання

1. Чому Лермонтов назвав свій роман «Герой нашого часу»?
2. Порівняйте ставлення Пушкіна до Євгенія Онегіна і Лермонтова до Печоріна.
3. Що спільного в долях Пушкіна і Лермонтова? Чим це можна пояснити?

Микола Васильович ГОГОЛЬ

(1809—1852)

Дитинство

Микола Васильович Гоголь народився 20 березня (1 квітня) 1809 р. в селі Великі Сорочинці, неподалік від Миргорода. Село Василівка, що належало його батькам, небагатим поміщикам, мальовнича природа Полтавщини, побут селян і дрібної шляхти, милозвучна й образна українська мова, пісні, перекази, звичаї — ось головні враження дитинства, що вплинули на формування незвичайного гоголівського таланту. Від батька, Василя Панасовича, Гоголь успадкував почуття гумору, хист оповідача, любов до театру. Мати, Марія Іванівна, палко вірила в талант сина, і коли він покинув батьківський дім, завжди намагалася підтримати його матеріально. А Гоголь ніжно любив її і в листах розповідав їй про свої життєві негаразди й творчі плани.

Дванадцяти років Гоголя привезли в Ніжин, де він став учнем Гімназії вищих наук, яку називали ще Ліцеєм. До послуг ліцеїстів був прекрасний сад, де вони проводили більшу частину дня після уроків. Нікоша любив готуватися до занять, вилізши на яблуню. Підлітком він був схильний до жартів, веселого розіграшу і навіть небезпечного бешкетництва. Вигадував фантастичні й веселі історії, які його товариші слухали, забувши про все на світі. Разом з Гоголем навчалися Нестор Кукольник, Євген Гребінка — пізніше відомі поети.

Життя юних ліцеїстів було цікавим і насиченим. Педагоги прагнули розвинути таланти й здібності кожного. Оркестр ліцеїстів грав увертюри Россіні, Моцарта, Вебера. Гоголь захопився малюванням, охоче грав у театральних виставах; особливо смішно виконував він ролі старих жінок. Написав п'єсу з українського життя і в ній зіграв роль дуже старого й кумедного діда. В Ліцеї Гоголь вивчив німецьку і французьку мови, брав участь у виставах комедій Мольєра, які ліцеїсти розігрували мовою оригіналу. Більшість викладачів ліцею були закохані в свої предмети, і ця любов передалася хлопчикам. Добре викладали античну літературу й латинську мову. Тоді популярною була романтична література, юнаки наслідували романтичних героїв і, за словами Н.Кукольника, «на Чайльд Гарольдів і Онєгіних можна було натрапити не тільки в столицях, а й в нашому гімназичному саду». Гоголь писав матері: «Я відмовляю собі у найнагальніших потребах. За Шил-

лера, якого я виписав з Лемберга[1], я витратив сорок рублів, зате тепер щодня проводжу кілька годин з величезною приємністю». Гімназист Гоголь читав Шиллера, Гете, Віланда німецькою мовою.

Найулюбленішим поетом Гоголя був Пушкін. Твори поета, які виходили тоді («Цигани», «Полтава», «Євгеній Онєгін»), Гоголь ретельно переписував для себе на найкращому папері і малював до них ілюстрації. В рукописних журналах та альманахах, що випускали ліцеїсти, стали з'являтися його власні вірші.

У 1828 р. закінчилося навчання. Про настрій юного випускника свідчать такі рядки з його листа матері: «Я палав невгасимою ревністю зробити своє життя потрібним для блага держави, я кипів принести хоча б маленьку користь. Неправосуддя, найбільше в світі нещастя, більш за все розривало моє серце, я поклявся жодної хвилини короткого життя свого не втратити без того, щоб не зробити блага».

Запитання

Чим захоплювався Гоголь у Ніжинському ліцеї?

У Петербурзі

Гоголь приїхав у столицю Російської імперії без конкретних планів. Його вабило місто, де жив Пушкін, вирувало культурне життя. Спроби влаштуватися в театр актором були невдалими. Чиновницька служба, на яку треба було з'являтись у перуці з буклями, швидко остогидла. Певний час він викладав історію в шкільному закладі (Патріотичному інституті) і служив вихователем у дворянських сім'ях. Усе це давало мізерні заробітки, а гроші, видані турботливою матусею, давно закінчились. «Боргів багато невиплачених. Чіпляються з усіх боків, а заплатити тепер геть неможливо», — пише він у листі додому. «Я бачу, що Нікоша не навчився тверезо жити, — повідомляла мати родичам. — Головні його витрати — на книжки, заради яких він здатний позбавити себе харчів». Не тільки книжки поглинали його кошти: «Після обіду о п'ятій вирушаю я в клас, в Академію мистецтв, де займаюся живописом».

Гоголь мав сміливість у спілкуванні й надзвичайний талант причаровувати людей. Сприяли цьому його щирість, почуття гумору, образна й така незвична в церемонному Петербурзі емоційна мова. До того ж, Гоголь був надзвичайно цілеспрямованою людиною з чітко визначеними духовними інтереса-

[1] Лемберг — так тоді називали Львів.

ми. Невдовзі серед його знайомих і друзів з'являються добрий геній — покровитель поетів В.А.Жуковський, письменники й представники дворянської знаті і навіть сам Пушкін! Подружитися з великим поетом було для Гоголя чи не найголовнішою метою приїзду в Петербург. Відомо, що просто з диліжанса, який привіз його в місто, Гоголь вирушив до квартири Пушкіна, але слуга не пустив, бо поет ще спав.

Гоголь

Гоголь ніколи не підкорявся буденності, творчий дух постійно палав у ньому. В ці важкі, напівголодні роки в Петербурзі він написав свої перші і чи не найвеселіші повісті: «Вечори на хуторі біля Диканьки» (част. перша — 1831, част. друга — 1832). У друкарні складальники, набираючи текст, сміялися. Примірник, який ще пах друкарською фарбою, Гоголь поспішає передати Пушкіну. «Вони вразили мене, — пише Пушкін про "Вечори..." — Ось справжня веселість, щира, невимушена...»

Гоголь мав талант представляти своїх героїв в особах. Він читав Пушкіну свою «Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем». Пушкіну сподобалось: «Дуже оригінально і дуже смішно!» Ця повість — уже з наступної збірки під назвою «Миргород» (1835). Центральне місце в ній займала історична повість «Тарас Бульба», з якою ви познайомились у сьомому класі.

Здобувши неабиякі знання з історії, Гоголь мав намір написати наукову працю зі світової історії в кількох томах, щоб вона могла «зібрати воєдино всі народи світу, розділені часом, випадком, горами, морями, і возз'єднати їх в одне струнке ціле, скласти з них одну величну повну поему». На його думку, найбільш сприяв би його історичним заняттям Київ, туди він поривався всією душею («...в Киев, в отеческую берлогу!»). В.А.Жуковський клопотався, щоб у щойно відкритому Київському університеті Гоголю дали посаду професора історії. «Там закінчу я історію України і Півдня Росії і напишу загальну історію, якої зараз по-справжньому не лише на Русі, а й в Європі немає», — мріяв Гоголь. Він дав у газету оголошення з проханням надсилати йому «матеріали, літописи, нотатки, пісні, повісті бандуристів, ділові папери». Та переїзд у «прекрасний, стародавній, обітований Київ» так і не відбувся. За протекцією Пушкіна і Жуковського Гоголя прий-

няли у Петербурзький університет лектором з історії середніх віків. Він вирізнявся серед інших викладачів тим, що не переказував підручник (тоді це було звичайною справою в університеті), а намагався дати власне розуміння подій. Це було незвично. За відгуками, читав він лекції дещо казковою мовою. Серед студентів, які слухали його, був майбутній письменник І.С.Тургенєв. За свої лекції в університеті Гоголь одержав іменний подарунок від імператриці — діамантовий перстень. Проте служба в університеті не задовольняла його, і невдовзі він залишив її.

Запитання

Як у наукових заняттях і творчості Гоголя виражався його інтерес до історії?

Час шедеврів

У 1835 р., повертаючись із Полтави до Петербурга, Гоголь на кілька днів зупиняється в Києві у свого друга Михайла Олександровича Максимовича, видатного діяча української освіти і культури, який пізніше згадував: «Я думаю, що саме в те літо почався в ньому крутий переворот у думках, під впливом давньоруської святині Києва». Гоголь писав: «Високі, сповнені істини й страшенної величі думки хвилювали мене».

Його «малоруські» повісті смішили читача, а «петербурзькі»[1] вражали фантастичним і гротескним колоритом. Про Гоголя стали говорити як про найяскравішого гумориста в сучасній літературі. «Проте Пушкін змусив мене подивитись на справу серйозніше».

Під впливом Пушкіна Гоголь усвідомлює своє високе мистецьке покликання: «Він мені завжди казав, що ще в жодного письменника не було цього дару виставляти так яскраво вульгарності життя, вміти окреслити в такій силі вульгарність вульгарної людини, щоб уся ця мізерія, що ховається від ока, блимнула б крупно в очі всім». А ось важлива думка Гоголя про письменницьку працю: «Обов'язок письменника — не лише давати приємне заняття розуму й смаку. Суворо спитається з нього, якщо від творів його не буде ніякої користі для душі і не залишиться нічого для повчання людей».

Пушкін дарує Гоголю два свої сюжети. Так народжуються два шедеври — «Ревізор» і «Мертві душі». Над ними письменник працював одночасно і читав Пушкіну уривки з них.

---

[1] До так званих петербурзьких повістей Гоголя належать «Невський проспект», «Коляска», «Портрет», «Записки божевільного», а також написані пізніше «Ніс» і «Шинель».

Мемуарист залишив нам опис зовнішності Гоголя того часу. «Невисокий на зріст блондин з величезним тупеєм[1], у золотих окулярах на довгому пташиному носі, з примруженими очима і міцно стуленими, наче прикушеними, губами».

П'єсу «Ревізор» було завершено раніше. Цензура спочатку заборонила виставу. Стали клопотатися Жуковський і Вяземський. Імператор Ніколай I прочитав п'єсу, і вона йому сподобалася. Він навіть прийшов на прем'єру (в парадному мундирі), дуже сміявся і потім повторював: «Ну, п'єска! Всім дісталося, а мені — більше за всіх!» В театрі був присутній знаменитий байкар І.А.Крилов, який аплодував з усіх сил. Успіх прем'єра мала і в Москві.

Суспільство сприйняло комедію неоднозначно. П'єса, яку зараз вважають класичним зразком комедії, спочатку здалася дуже незвичною. Сучасник згадував: «Більшість акторів були спантеличені й здивовані п'єсою. "Що ж це таке? — шепотіли вони після репетиції. — Хіба це комедія? Що це за мова? Лакей-таки розмовляє дійсно по-лакейськи, а слюсарша Пошльопкіна — точнісінько проста баба, взята із Сінної площі"».

Та найголовніше було те, що Гоголь звів руку на святая святих російського життя — чиновництво. (Сам письменник мав чин колезького асесора.) «Чиновники старі й шановані кричать, що для мене немає нічого святого, коли я відважився говорити так про людей службових. Поліцейські проти мене. Купці проти мене. Літератори проти мене».

Гоголь вирішив поїхати за кордон. «Пророку немає слави у вітчизні. Як тяжко й сумно, коли бачиш настроєних проти тебе своїх співвітчизників, яких всією душею любиш». «Я стомився і душею, і тілом. Присягаюся, ніхто не знає й не чує моїх страждань».

Останні п'ятнадцять років свого життя Гоголь подовгу живе за кордоном. Його улюбленим місцем стала Італія. Він відчуває приплив творчих сил. Пережите в Росії поступово розвіюється в його пам'яті, мов нічний жах. Гоголь називав Італію «батьківщиною своєї душі».

Після смерті Пушкіна Росія стала для нього похмурою і ворожою. «О Пушкін, Пушкін! Який прекрасний сон вдалося мені побачити в житті, і яким сумним було моє пробудження!»

Запитання

Яку роль відіграв О.С.Пушкін у розвитку письменницького таланту Гоголя? Як ви зрозуміли слова Гоголя: «Пушкін змусив мене подивитись на справу серйозніше»?

[1] Тупей — високо завита чуприна.

«ШИНЕЛЬ»

(1842)

У 1842 р. Гоголь привозить з Італії завершений том «Мертвих душ». Росія визнає Гоголя своїм першим письменником. На початку наступного року з'явилося зібрання його творів у чотирьох томах. В ньому був надрукований і новий твір — повість «Шинель». Її Гоголь написав під час свого короткого перебування в Росії.

Якось Гоголь почув історію про бідного чиновника. Пристрасний мисливець, він ціною жорстокої економії і виснажливої понаднормової праці зібрав гроші і купив собі добру рушницю. Але першого ж дня, коли він на човні вирушив Фінською затокою, рушниця зачепилася у густих заростях очерету і впала у воду. Чиновник після цього захворів і був уже при смерті. Його товариші дізналися про це, зібрали гроші й купили йому таку саму рушницю.

Скільки таких історій чув Гоголь! Та й сам міг би розповісти чимало подібного. З цієї історії згодом народилася чудова повість.

Гоголь увів у літературу образ *маленької людини*, що живе абсолютно безпросвітним життям, позбавлена елементарної поваги до себе.

Чиновник з почутої Гоголем історії мав гідну пошани пристрасть — полювання, та й товариші в нього виявилися співчутливими. Пристрасть же Акакія Акакійовича Башмачкіна, головного героя «Шинелі», була безглуздою і нікчемною: він переписував у департаменті ділові папери і вкладав у цю справу всю душу, навіть брав роботу додому. Сім'ї в нього не було. Ніяких занять також. Нічого іншого робити він не вмів. Розмовляв рідко, а улюбленим його словом було «той»: «воно, справді, зовсім той...»[1]. Коли одного разу йому доручили складнішу роботу: треба було замінити подекуди дієслова першої особи на третю, це завдало йому стільки клопоту, що він упрів зовсім, тер лоба і, нарешті, сказав: «Ні, краще дайте я перепишу що-небудь». Куди б він не йшов і що б не робив, завжди перед ним мерехтіли улюблені чорнильні рядки: «... тільки хіба, коли не знати звідки взявшись, коняча морда клалася йому на плече і напускала ніздрями вітер у щоку, тільки тоді помічав він, що він не на середині рядка, а скоріше на середині вулиці». Ось така незвичайна пристрасть!

Чиновники постійно глузували з Акакія Акакійовича, особливо ж з його старої шинелі. Але Акакій Акакійович був бід-

[1] «Шинель» Гоголя цитується у перекладі Антона Хуторяна.

ний, за свою жалюгідну роботу одержував жалюгідну платню, а просунутися по службі він не міг через повну відсутність хисту й талантів. Він залишався «вічним титулярним радником», та й це звання одержав не за здібності, а за вислугу років. Шинель стала немовби частинкою його єства. Пошити нову шинель означало б для нього стати вже іншим Акакієм Акакійовичем.

Докладно розповідає Гоголь про те, як непросто було наважитися Акакію Акакійовичу на нову шинель, як довго він вів переговори з кравцем Петровичем, приноровлюючись до нього (приходив і до тверезого, і до п'яного), як збирав він гроші, як вибирав сукно і підкладку, як роздумував про комір і нарешті спинився на кішці, бо з куницею було б дорого... У постійних думках про обнову він, переписуючи, «мало не зробив навіть помилки, так що майже вголос крикнув "ух!" і перехрестився». Коли вже заспокоївся на думці про нову шинель, то наче переродився, «саме існування його стало якимось повнішим, ніби він одружився».

І ось шинель готова. Всі його вітали, «так що той спершу тільки посміхався, а потім стало йому навіть соромно»; говорили, «що треба спрснути нову шинель», але Акакій Акакійович «оторопів зовсім, не знав, що йому робити, що його відповідати і як відмогтися». І почав «запевняти досить простодушно, що це зовсім не нова шинель, що це так собі, що це стара шинель». В одного чиновника якраз були іменини, і він запросив товаришів до себе на чай, а з ними й Акакія Акакійовича.

Цього вечора Акакій Акакійович уперше в житті «після обіду вже нічого не писав, а трошки посибаритствував[1]». Виявляється, що й на вулицю Акакій Акакійович не виходив вечорами вже кілька років і тому з подивом роздивлявся вітрини і перехожих.

Після веселої гулянки, на якій Акакій Акакійович випив два бокали шампанського, він, піднявши свою шинель з підлоги в передпокої, тихенько вийшов за двері. І ось тут його підстерегло лихо. На широкій темній площі, що мала «вигляд страшної пустелі», в нього шинель відібрали «якісь люди з вусами».

На цьому повість не закінчується, і Гоголь розповідає про нові поневіряння Акакія Акакійовича, які вимагали від нього незнаної досі мужності, а саме — про походи до начальства. Але ні будочник з алебардою, ні пристав, ні навіть одна «значна особа» йому не допомогли, а особа у званні генерала ще й нагримала на нього. Гоголь докладно пояснює, що генерал повинен гримати на того, хто «хоч на один чин нижчий проти

---

[1] Посибаритствував — поніжився (від *сибарит* — розніжений ледар).

нього», а взагалі, «з рівними собі він був іще людина як слід, людина дуже порядна, з багатьох поглядів навіть не дурна людина». На жаль, Акакій Акакійович виявився за посадою саме «нижчим проти нього», і тому шинель не було знайдено. А сам Акакій Акакійович так злякався генеральського гніву, що «обмер, заточився, затрусився всім тілом». Він, прийшовши додому зовсім хворий, ліг і помер. А в департаменті «на другий день на його місці сидів інший чиновник, значно вищий на зріст, що виставляв літери не таким рівним почерком, а куди похиліше й косіше».

Та і це ще не кінець повісті, тому що скоро «по Петербургу пішли чутки», ніби «став появлятися ночами мрець у подобі чиновника, що шукає якусь украдену шинель і, під приводом украденої шинелі, здирає з усіх плечей, незважаючи ні на чин, ні на звання, всякі шинелі: на кішках, на бобрах, на ваті, єнотові, лисячі, ведмежі». В поліції видали «наказ спіймати мерця хоч би що, живого чи мертвого». Ще багато шинелей було здерто, а мерця не спіймали. Нарешті, мрець напав на «значну особу» самого генерала, коли він їхав до своєї коханки, і це так налякало його, що він «скинув мерщій з плечей шинель свою» і поїхав додому. Гоголь зауважує, що після цього випадку генерал навіть не так часто став казати підлеглим: «Як ви смієте? Чи розумієте ви, хто перед вами?» А чиновник-мрець після цього перестав з'являтися, «видно, генеральська шинель була зовсім до міри».

Смішний і нікчемний Акакій Акакійович! Не зміг він захистити себе в житті. Але наш сміх сумний і сповнений співчуття. Чому? Тому, що цю історію розповів автор, який любить людей. У давнину майстри-живописці іноді малювали й себе десь у куточку своєї картини. В цій повісті Гоголь також побіжно зобразив себе. Згадаймо місце ближче до початку твору. Ось воно:

Тільки коли занадто вже нестерпний був жарт, коли штовхали його під руку, заважаючи робити своє діло, він промовляв: «Облиште мене, навіщо ви мене кривдите?» І щось чудне було в словах і в голосі, яким їх проказувано. В ньому чулося щось таке, схиляюче до жалю, що один молодий чоловік, недавно призначений, який за прикладом інших, дозволив був собі посміятися з нього, раптом зупинився, немовби вражений, і відтоді ніби все змінилося перед ним і набрало іншого вигляду. Якась неприродна сила відштовхнула його від товаришів, з якими він познайомився, вважаючи їх за пристойних світських людей. І довго потім, серед найвеселіших хвилин, уявлявся йому низенький чиновник з лисинкою на лобі, з своїми вражаючими словами: «Облиште мене, навіщо ви мене кривдите?» — і в цих вражаючих словах бриніли інші слова: «я брат твій». І закривався рукою бідолашний молодий чоловік, і багато разів здригався

він потім на віку своїм, бачачи, як багато в людині нелюдськості, як багато приховано лютої грубості у витонченій, освіченій світськості, і, Боже! навіть у тій людині, яку світ визнає за благородну й чесну.

Гоголь хоче донести до читача думку: якою б слабкою не була людина, яке б мізерне місце не займала у житті, вона не заслуговує знущання й презирства. Зверхність принижує того, хто дає їй волю.

Запитання

1. Які почуття викликає у вас Акакій Акакійович?
2. Що нового з'явилося в розкритті теми чиновництва в «Шинелі» порівняно з «Ревізором»?

«МЕРТВІ ДУШІ»

Як Гоголь писав свою книгу

В «Авторскій сповіді» Гоголь написав: «Пушкін... уже давно радив мені взятися за великий твір... Він віддав мені свій власний сюжет, з якого він хотів сам зробити щось подібне до поеми і якого, за його словами, він би не віддав іншому нікому. Це був сюжет «Мертвих душ»... Пушкін вважав, що сюжет «Мертвих душ» добрий для мене тим, що дає цілковиту волю об'їздити разом з героєм усю Росію і змалювати багато найрізноманітніших характерів».

Робота над книгою почалась у 1835 р. Перші розділи Гоголь читав Пушкіну, і поет спочатку сміявся, а потім «почав потроху ставати дедалі похмурішим і похмурішим, та нарешті зробився зовсім хмурий. Коли ж читання закінчилося, він вимовив голосом туги: "Боже, яка сумна наша Росія!"».

Гоголь наполегливо працював над твором під час тривалого перебування за кордоном. «Ще один Левіафан[1] замислюється, — писав він у листі. — Я заглиблений у «Мертві душі». Величезно велике моє творіння, і не скоро кінець його. Хтось незримий пише переді мною своїм всемогутнім жезлом». Обов'язок написати «Мертві душі» Гоголь називав «священним заповітом» Пушкіна: «Він узяв з мене клятву, щоб я писав...»

Ще наполегливішою була праця над другим томом «Мертвих душ». Та результат Гоголя не задовольняв. У липні 1845 р. він спалив уже готовий другий том і зрозумів у цей момент, як саме треба по-новому його написати. Новий варіант він читав

[1] Левіафан — образ із Біблії, могутня морська істота величезних розмірів.

друзям. В останній рік свого життя Гоголь пережив сильну душевну кризу. В ніч на 12 лютого 1852 р. він спалив новий варіант другого тому[1].

21 лютого (4 березня) 1852 р. Микола Васильович Гоголь помер.

Незважаючи на те, що повністю задум книги не здійснено, перший том «Мертвих душ» являє собою геніальне творіння світової літератури. Він був завершений у рік смерті Лермонтова, у 1841 р. У Гоголя з'являється цілком новий «герой нашого часу» — спритний ділок і підприємець Павло Іванович Чичиков. Він роз'їжджає провінційними містами Росії і за безцінь скуповує у поміщиків їхніх кріпаків («душі»), які вже вмерли, але за документами, до ревізії, вважаються живими. Він хоче куплені «душі» заставити в банк як живих кріпосних селян і одержати за них чималеньку суму грошей. Чичиков змалку засвоїв, що в його суспільстві рахуються тільки з багатою людиною.

Сам Гоголь постає в книзі не як пасивний історик поміщицького й чиновницького життя. Він не приховує свого *саркастичного* ставлення до зображуваного.

Гоголь характеризує чиновників і поміщиків за допомогою відомого вам прийому — предметної *деталі*. Автор вражає багатством своїх спостережень. Він володіє даром бачити звичні речі як незвичні, мізерні й смішні. Цей дар Гоголя в усьому: в опису обстановки — будинку, маєтку, господарства (з цього, як правило, починається характеристика героя), в портретах, мові, у ставленні персонажів один до одного.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Сарказм — прийом, за допомогою якого автор прагне не стільки показати смішні сторони зображуваного явища, скільки принизити, морально знищити його, прищепити читачеві його різке неприйняття. Іноді сарказм приховується за *іронією*, тобто зовнішнім схваленням або вдаваною байдужістю, як у книзі Гоголя, нерідко ж він характеризується особливо різким, навіть злим тоном. Якби ми захотіли намалювати саркастичні сцени, то вийшла б *карикатура*. Саме так описує Гоголь провінційних чиновників і поміщиків, з якими зустрічається Чичиков.

---

[1] Від другого тому «Мертвих душ» збереглися п'ять розділів і декілька уривків.

Прочитайте розділ І. Якими словами про зовнішність героя автор виражає своє ставлення до нього? У чому ви побачили смішну і багатозначну суперечливість в описі кімнати героя? Про що так детально розпитує Чичиков слугу в трактирі? Як передає атмосферу життя у провінційному місті неквапливий темп оповіді, наявність необов'язкових подробиць? Яке у вас склалося враження про місто, куди приїхав Чичиков? Розкрийте іронічний зміст порівняння, за допомогою якого Гоголь характеризує гостей на званому вечорі у губернатора. Опишіть своє враження про гостей на основі авторського опису їхньої зовнішності. Як губернатор і гості поставилися до Чичикова? Чим він спромігся завоювати їхню прихильність? Чи виділив автор хоч одну негативну рису Чичикова? Яке враження, за задумом автора, має скластися про Чичикова у читача? Наведіть приклади сарказму в характеристиці міста і його мешканців.

Місто, яке ретельно і неспішно оглянув Чичиков, ледве приїхавши до нього, вражає читача якоюсь сірою одноманітністю життя. А на вулицях «найчастіше ж помітні були почорнілі двоголові державні орли, тепер уже замінені лаконічним написом: питейний дім»[1]. Про назву міста ми так ніколи й не дізнаємося: Гоголь замінив її латинськими літерами NN. Це одне з тих численних міст тогочасної Росії, які своєю буденністю ладні задушити в людині всі високі пориванння. Нічого не говориться й про те, яке враження справило місто на новоприбулого «пана». Та й сам пан здається читачеві людиною якоюсь невиразною, непевною, невизначеною: «В бричці сидів пан не красунь, але й не поганий із себе, ні занадто товстий, ні занадто тонкий; не можна сказати, щоб старий, одначе й не так, щоб занадто молодий». Невиразне місто, яких тисячі, і невиразний зовні чоловік, які пасують одне до одного.

Однак, як покажуть далі події, Чичиков не зовсім ординарна особистість, і сірою людиною його не назвеш. Його головна особливість — уміння, коли треба, не вирізнятися серед інших, пристосовуватися до обставин і серед сірих людей самому здаватися сірим. Тож, гадаємо, він був цілком задоволений непоказною обстановкою міста, в яке прибув. А серед його пихатих, малокультурних і обмежених мешканців йому легше було здійснити свої незвичайні плани.

На вечірках у губернатора і поліцеймейстера Чичиков залишив про себе приємне враження, головним чином завдяки

[1] «Мертві душі» Гоголя цитуються у перекладі за редакцією Івана Сенченка.

Петро Боклевський. **Колезький радник Павло Іванович Чичиков**

вмінню грати в карти, точніше, «приємно» програвати «потрібним» людям. Тут він знайомиться з деякими поміщиками, яких невдовзі відвідає в їхніх маєтках.

Поміщики

Наступні розділи «Мертвих душ» присвячені візитам Чичикова. Він відвідує поміщиків Манілова (II), Коробочку (III), Ноздрьова (IV), Собакевича (V) і Плюшкіна (VI).

> Прочитайте розділ II. Назвіть головні риси характеру Манілова, обґрунтуйте їх цитатами з твору. Як характеризують поміщика речі, що належать йому? Поясніть поняття, що з'явилось після появи «Мертвих душ», — «маніловщина». Як Манілов сприйняв пропозицію Чичикова купити в нього «мертві душі»? Які почуття угода викликала у Чичикова? Автор веде розповідь про цей візит у благосних, майже ідилічних тонах. Розкрийте саркастичний зміст сцени.
> В.А.Жуковський, якому Гоголь прочитав розділ про Манілова, записав у щоденнику своє враження: «Смішно і боляче». Що саме могло викликати таку оцінку?

Візит до Манілова виявляє такі здібності Чичикова, як вміння вгадувати психологію людини і пристосовуватися до неї. Втім, характер Манілова настільки поверховий, що знайти «ключик» до його душі не становило для Чичикова ніяких труднощів. Чого тільки варта сцена надмірних люб'язностей перед дверима або доведена до *гротеску* (надмірності, що викликає сміх) сцена взаємних компліментів. Один з них — «майський день, іменини серця» став крилатим в іронічному сенсі. А як тонко лестить Чичиков Манілову щодо розумових здібностей його дітей і ніби не помічає, що в одного з них мало не «капнула у суп чималенька стороння крапля», що другий хотів «якнайжалібніше заридати», коли брат укусив його за вухо. А прощаючись з Маніловим, у відповідь на його палку — «маніловську» — мрію («коли б жити отак укупі, під одним дахом, або в затінку якогось в'яза пофілософствувати про щось, заглибитись!..») Чичиков у тон йому проказує: «О! Це було б райське життя!» Тільки одного разу витримка на якусь мить зрадила Чичикову, коли він почув незвичне й смішне ім'я сина Манілова: Фемістоклюс. «Чичиков звів трохи брови», «але постарався одразу ж надати обличчю звичайного виразу».

А що ж «мертві душі» — головна мета візиту Чичикова? Виявляється, що Манілов, цей сентиментально-мрійливий і нав'язливо гостинний господар, навіть не знає, скільки у ньо-

го померло селян, і виявляє до цього сумного питання цілковиту байдужість.

— Слухай, голубе! Скільки у нас померло селян з того часу, як подавали ревізію?

— Та як скільки? Багато вмирало з того часу, — сказав прикажчик...

— Та, признатися, я сам так думав, — підхопив Манілов, — іменнно дуже багато вмирало! — Тут він обернувся до Чичикова й додав ще: — Справді, дуже багато.

— А скільки, наприклад, числом? — спитав Чичиков.

— Еге, скільки числом? — підхопив Манілов.

— Та як сказати числом? Адже невідомо, скільки вмирало, їх ніхто не рахував.

— От іменно, — сказав Манілов, звернувшись до Чичикова, — я теж гадав, велика смертність; зовсім невідомо, скільки померло.

Прочитайте розділ III. Назвіть головні риси характеру Коробочки. Як розкриває людські якості і соціальний стан Коробочки її мова? Яким тоном розмовляє з нею Чичиков, чим це пояснюється? Як поміщиця сприйняла прохання Чичикова продати йому «мертві душі»? «Ох, яка ж дубоголова! — сказав у думці Чичиков, якому вже починав уриватися терпець». Як ви розумієте таку характеристику Коробочки?

«А втім Чичиков даремно сердився: буває і поважний, і державний навіть чоловік, а на ділі виходить чистісінька Коробочка. Як забрав що собі в голову, то вже нічим його не переконаєш, скільки не подавай йому доводів, ясних як день, все відскакує від нього, як гумовий м'яч відскакує від стіни». Поясніть, як ви розумієте цю цитату.

Як характеризує Коробочку така деталь: «Виявилось, що поміщиця не вела ніяких записок, ні списків, а знала майже всіх напам'ять»?

Гоголь майстерно розкриває образи поміщиків. Не завжди можна довіряти першим враженням. Чичикова вводить в оману зовнішня простота Коробочки, наївна патріархальна мова, яка свідчить про те, що з дідів-прадідів вона живе на землі, серед селян. Справді, ніякої освіти, на відміну від Манілова, Коробочка не здобула, а в місто виїжджає з єдиною метою: дізнатися, за яку ціну який товар продають, щоб часом не продешевити. Чичиков називає Коробочку «дубоголовою», але ця поміщиця не дурніша за нього; як і він, вона ні за що не проґавить свій зиск. Принагідно вона може скласти йому достойну конкуренцію. Вона чудово знає, що робиться у неї в господарстві, які продукти продаються і за яку ціну, скільки у неї кріпаків, кого як звуть і скільки коли померло.

Прочитайте розділ IV. Назвіть головні риси характеру Ноздрьова. Що становить світ його інтересів і занять? Чи можемо ми

назвати Ноздрьова діяльною людиною? Чому автор називає Ноздрьова «історичною людиною»? Як характеризує Ноздрьова його манера розмовляти і поводитися з людьми? Чи може така людина, як Ноздрьов, бути вірним другом? Поясніть зміни в мові і манерах Чичикова в цьому розділі. Чи вдалося Чичикову купити у Ноздрьова «мертві душі»? Чому?

Ноздрьов теж не відповідає враженню, яке викликає спочатку. На перший погляд, він товариська людина, у нього щира душа. Проте він глибоко байдужий до людей, з якими спілкується. Люди потрібні йому, щоб заповнити зовнішнім гомоном і рухом своє беззмістовне життя. Не розуміючи суті афери Чичикова, він розпізнає в ньому пройдисвіта: «Ну, та я ж знаю тебе: ти ж великий шахрай, дозволь мені це сказати тобі по дружбі! Якби я був твоїм начальником, я б тебе повісив на першому дереві... Їй-богу, повісив би, — повторив Ноздрьов, — я кажу тобі це одверто, не для того, щоб тебе образити, а просто по-дружньому кажу».

Важливо звернути увагу на те, як змінюється мова Чичикова у спілкуванні з Коробочкою і Ноздрьовим. Перед нами ніби з'явився Тартюф з однойменної комедії Мольєра. Однак Чичикову так і не вдалося «переграти» цих двох поміщиків. Як покажуть подальші події, саме вони мимоволі викриють Чичикова.

Прочитайте розділ V. Охарактеризуйте Собакевича. Як зовнішність Собакевича відповідає його манерам і характеру? Чи швидко Чичиков з його догідливістю знайшов спільну мову із Собакевичем? У чому на цей раз полягала проблема? Чи можемо ми назвати Собакевича прямодушною і справедливою людиною? Що означають слова Собакевича: «Балакають — освіта, освіта, а ця освіта — фук!»? Як Собакевич сприйняв пропозицію про продаж «мертвих душ»? Чому Чичиков характеризує його такими словами: «Жмикрут, жмикрут! — подумав сам собі Чичиков, — та ще й бестія на додачу!»?

Собакевич вміє господарювати. Багатство надає йому впевненості у собі, робить незалежним у судженнях. Він знає, як розбагатіли інші поміщики і вищі чиновники в губернії. Тому характеризує їх коротко й категорично: «дурень, якого світ не родив», «перший розбійник на світі», «шахрай», «продасть, обдурить та ще пообідає з вами», «всі христопродавці». Сам Собакевич, щоб розбагатіти, не гребує ніякими засобами. Кріпаки його помирають через нелюдські умови існування, бо він з ними поводиться жорстоко, незважаючи на їхні таланти і здібності. А селяни в нього справді талановиті: вмілий каретник

Михеєв, тесля Степан Пробка («яка силонька була!»), цегельник Милушкін («міг поставити піч у якому завгодно будинку»), швець Максим Телятников («що шилом кольне, то й чоботи, що чоботи, то й спасибі, і хоч би в рот хмільного!»).

Прохання Чичикова продати «мертві душі» не дивує Собакевича, бо він переконаний, що гроші можна робити на всьому.

Прочитайте розділ VI. Охарактеризуйте Плюшкіна. Як описи села, будинку, кімнати і зовнішності Плюшкіна розкривають його характер? Чому Плюшкін не любить приймати гостей? Як він поставився до торгу «мертвими душами»?

Змальовуючи образ цієї надзвичайно скупої людини, Гоголь вдається до сатиричної *гіперболи* (перебільшення). Кожна така гіпербола перетворюється на справжню сценку, що проливає світло й на життя дворових людей Плюшкіна. Такі сценки з чоботами, із сухарем. Розкрийте їх комізм і драматизм. Як сам автор ставиться до Плюшкіна?

Про які «всі людські почуття» говорить Гоголь, звертаючись до юнацтва? Який же, на думку Гоголя, був перший фатальний крок Плюшкіна до деградації?

Плюшкін — повна протилежність Собакевичу. Він настільки втратив людську подобу, що Чичиков спочатку приймає його за нечупарну ключницю. Безперечно, й він має статки, і чималі: понад тисячу душ кріпосних, повні комори й амбари всякого добра. Однак його надзвичайна скнарість перетворює багатство, зароблене для нього важкою працею кріпаків, на пил і гниль. Чи є щось дороге для нього у житті? Плюшкін забув, заради чого живе на світі. Його кріпаки страждають від скнарості господаря і «мруть, як мухи». За словами Собакевича, «в тюрмі колодники краще живуть, ніж він: усіх людей переморив голодом». Цікава деталь: у Плюшкіна Чичиков купує ще й «втікацькі душі».

В інших поміщиків були хоч якісь цілі у житті; Плюшкін же повністю деградував як особистість.

Плюшкін не випадково завершує галерею поміщиків. Цим образом автор показує, що́ могло статися з кожним із них. Гоголя ображає наруга над людиною як подобою Божою. «І до такого нікчемства, дріб'язковості, гидоти могла дійти людина? Могла так змінитися! І схоже це на правду? Все схоже на правду, все може статися з людиною», — пише Гоголь і закликає молодих: «Забирайте ж з собою в дорогу, виходячи з м'яких юнацьких літ у сувору жорстоку мужність, забирайте з собою всі людські почуття, не залишайте їх на шляху, не підніметє потім!»

Гоголь вважав основою цивілізації землю, природу, працю землероба. Земля передає свою силу і духовність тому, хто її обробляє. Але в кріпосницькій Російській імперії відносини між землею і людиною були спотворені. Земля належала поміщикам, які перетворили її на засіб збагачення. Деградація класу землевласників, важка доля селян призводили й до повільного вмирання самої землі. Душа землі вмирала. Поміщицькі душі, що присвятили себе збагаченню, теж ставали мертвими. А землероби, прості селяни, перетворювалися на знеособлені «душі», яких — живих і мертвих — поміщики купували й продавали. Ось яка печаль терзала серце Гоголя, коли він «гірким сміхом своїм сміявся» у «Мертвих душах». Перед читачем тут інше село, не таке, як у «Вечорах на хуторі біля Диканьки»: не лунають веселі пісні, не гуляють закохані парубки та дівчата і не мріють про радісне й гарне життя, не розцвітають вишневі садки, наповнюючи землю ароматом весни і щастя. В цій книзі душа землі й природи перетворюється на мертву душу.

Чичиков

В розділі XI описується все попереднє життя Чичикова, починаючи з дитинства. Віддаючи сина в училище, батько дав йому пораду життєвої мудрості: «Гляди ж, Павлушо, вчися, не дурій і не байдикуй, а найбільше догоджай учителям і начальникам. Коли будеш догоджати начальникові, то хоч і в науці не вспієш, і хисту Бог не дав, все ж просунешся і всіх випередиш. З товаришами не водися, вони тебе добра не навчать; а коли вже пішло на те, то водися з тими, котрі багатші, щоб при нагоді могли стати тобі в пригоді. Не пригощай і не частуй нікого, а поводься краще так, щоб тебе пригощали, а найбільше бережи й складай копійку, ця річ найнадійніша у світі. Товариш або приятель тебе обдурить і в біді перший тебе зрадить, а копійка не зрадить, хоч у якій біді ти будеш. Усе зробиш і все подолаєш на світі копійкою».

Прочитайте розділ XI. Як Чичиков виконував батьківську пораду у своєму житті (в училищі; в казенній палаті; на посаді повітчика[1]; в «комісії для будування якоїсь казенної дуже капітальної будівлі»; у митниці, зокрема в боротьбі з контрабандистами; на посаді повіреного[2]; на вечірках у губернатора і

[1] Повітчик — керівна посада в суді (однокореневі слова: *повіт* — район, *війт* — судовий урядник).

[2] Повірений — чиновник, що надає ділові послуги громадянам.

поліцеймейстера відразу після приїзду в губернське місто NN)? Як ви зрозуміли фразу: «Особливих здібностей до якоїсь науки в нього не виявилося, але зате виявився в ньому великий розум з іншого боку, з боку практичного»?

Які позитивні якості ви знаходите у Чичикові? Розкрийте авторську характеристику героя: «Діяльність ніяк не вмирала в голові його; там усе хотіло щось будуватися і чекало тільки плану». В якому значенні вжито слово «діяльність»? Про яку рису характеру героя свідчить таке його міркування: «Ну що ж! — сказав Чичиков.— Зачепив — поволік, зірвалось — не питай. Плачем горю не поможеш, треба діло робити»?

Чи можна вважати «діяльність» Чичикова непорядною? Ось як сам герой виправдовує свої вчинки: «Хто ж ловить тепер ґав на посаді? Усі ж набувають. Нещасним я не зробив нікого, я не пограбував удови, я не пустив нікого з торбою, користувався зайвиною, брав там, де кожний брав би, а коли б не скористувався я, інші скористалися б. Чого ж інші благоденствують, і чому мушу я загинути черв'яком? Як не почувати мені мук сумління, знаючи, що даремно обтяжую землю, і що скажуть потім мої діти? От, скажуть, батько тварюка не залишив нам ніякого достатку!» Чи згодні ви з такою «життєвою філософією»?

Яка була головна життєва мета Чичикова? Як ви ставитеся до такого авторського пояснення: «Але в ньому не було прив'язаності власне до грошей для грошей; ним не володіли скнарість і скупість. Ні, не вони рухали ним, йому ввижалося попереду життя у всіх вигодах, з усякими достатками, екіпажі, дім, чудово обладнаний, смачні обіди, ось що повсякчас носилося в голові його»? Чи відповідає хтось з поміщиків, яких Чичиков відвідав, чи хтось з високопоставлених чиновників губернського міста його ідеалу життя? Чи можна припустити, що губернатор, поліцеймейстер, прокурор пройшли в минулому подібний шлях кар'єри і ось досягли вершини своїх бажань?

Справді, Чичикова не назвеш ординарною і сірою людиною. В ньому не вгасає дух підприємливості, він наділений волею, в разі потреби готовий все розпочати з початку. У нього є своя життєва мета (розбагатіти), розроблена метода дій (спиратися на гроші і догоджати начальству) і філософія, що виправдовує його вчинки («всі так роблять!»). Він міг переконатись у дієвості цих своїх правил, коли на балу після складання купчої відчув до себе нове, особливе ставлення. А причина проста: «Пішли чутки, що він не більше і не менше, як мільйонщик»! «В самому тільки звуку цього слова, крім всякого грошового мішка, міститься щось таке, що діє і на людей негідників, і на людей ні се ні те, і на людей хороших, словом, на всіх діє... Багато хто дуже добре знає, що нічого не одержать від нього і не мають ніякого права одержати, але неод-

мінно хоч забіжать поперед нього, хоч засміються, хоч скинуть капелюха, хоч напросяться силоміць на той обід, куди дізнаються, що запрошено мільйонщика».

І очевидно, Чичиков дуже здивувався б, коли б йому сказали, що його життєвий ідеал майже нічим не відрізняється від життя поміщиків, які галереєю пройшли перед ним. Адже у кожного з них є, тільки окремо, все те, про що мріє Чичиков: і багато кріпаків — живих і мертвих, і міцне господарство, і добре змуровані будинки, і гарні екіпажі, і багаті обіди, і слуги, і надійно сховані гроші, і повага з боку губернського начальства...

Автор приводить читача до сумного висновку: як же багато треба втратити людині в душі, щоб усього цього досягти! І коли життя людини робиться зовсім духовно беззмістовним, а сама людина повністю втрачає людську подобу і перетворюється на звичайнісіньку комаху — ось тут вона нібито й досягає свого ідеалу! Згадайте: вишуканих гостей на губернаторського балу, одягнутих у чорні фраки, що мали підкреслювати їх поважність і значущість, автор порівнює... з мухами на білому рафінаді (розд. І). «Вони влетіли зовсім не для того, щоб їсти, а щоб тільки показати себе, пройтись туди й сюди по цукровій купі, потерти одна об одну задні чи передні лапки, або почухати ними в себе під крильцями, чи, піднявши обидві передні лапки, потерти ними в себе над головою, повернутись і знову полетіти і знову прилетіти з новими надокучливими ескадронами». Ось вона, вища мить блаженства, коли не залишилось уже недосягнутих бажань, — потерти лапки і так, і сяк, і знов по-іншому, і так до кінця життя, і ніякої різноманітності! Дивно, як багато поетів, не домовляючись, порівнюють людину, котра вважає вищим щастям задоволення елементарних чуттєвих бажань, — з комахою! Згадаймо пісню Мефістофеля з «Фауста» Гете про блоху, яка досягла вищої влади при дворі короля і була щаслива залишатися блохою й надалі! Як не парадоксально, але, сам не відаючи того, Чичиков мріяв про таке щастя.

«Русь, куди мчиш ти, дай відповідь?..»

Як ми дізнаємося з роману, Чичиков і на цей раз не досяг вершини успіху. Але так само не можемо ми з певністю сказати, що й становище губернатора, поліцеймейстера та інших вищих чиновників міста повною мірою стабільне. Наприкінці першого тому вмирає прокурор — з переляку від пережитого, а учасники жалобної процесії сушать собі голову думкою: «Який-то буде новий генерал-губернатор, як візьметься за діло і як прийме їх?»

Гоголь планував написати ще два томи «Мертвих душ». У них Чичиков, зазнавши безліч невдач і розчарувань, пізнавши всю глибину людської підлоти, мусив відродитися до нового, духовно змістовного життя. В них мали з'явитися люди, наділені високими душевними чеснотами.

Пояснюючи свій задум, Гоголь писав: «Може бути, в цій самій повісті почуються інші, ще досі не зачеплені струни, постане незліченне багатство російського духу, з'явиться муж, обдарований божеськими доблестями, або чудова російська дівчина, якої не знайдеш ніде у світі, з усією дивною красою жіночої душі, вся зіткана з великодушних прагнень і відданості. І мертвими покажуться перед ними всі доброчесні люди інших племен, як мертва книга перед живим словом».

Над продовженням книги Гоголь працював в Італії, на батьківщині Данте. Гоголь дав своєму твору підназву «поема». Можливо тому, що Данте у своїй великій поемі «Божественна комедія» не лише розкрив глибину людського гріха, а й показав шлях до спасіння душі.

Гоголь відхиляв усі звинувачення критиків, що він нібито не бачив у житті свого народу нічого доброго, а показував лише саме погане. Навпаки, він висловив віру в Русь і народ. Письменник неодноразово наголошував, що від усіх інших народів російський народ відрізняється палким бажанням наповнити своє життя високим духовним змістом. І в народі є богатирські сили, щоб відродитися до кращого: «Кожний з нас так зганьбив святиню свого звання і місця, що треба богатирських сил для того, щоб піднести їх на законну височінь. Я відчув те велике поприще, яке жодному з інших народів тепер недосяжне і тільки російському досяжне, бо тільки перед ним такий простір і тільки його душа знає богатирство».

Та Гоголь ніби передчував трагічні лихоліття на складному історичному шляху свого народу. Свою тугу за «прекрасним майбуттям» і віру в нього Гоголь виразив у *ліричних відступах*. Найпоетичнішим з них — образом «птиці-тройки» — закінчується перший том «Мертвих душ».

...Здається, невідома сила підхопила тебе на крило собі, і сам летиш, і все летить: летять версти, летять назустріч купці на передках своїх кибиток, летить обабіч ліс з темними лавами ялин і сосен, з стуком сокири і воронячим криком, летить увесь шлях не знати куди в зникаючу далину, і щось страшне таїться в цьому швидкому миготінні, де не встигає позначитися зникаюча річ, тільки небо над головою та легкі хмари та місяць поміж ними здаються недвижні. Ех тройка! птиця-тройка, хто тебе вигадав? знать, у енергійного народу ти могла тільки родитись, у тій землі, що не любить жартувати, а гладіннюрівниною розкинулась на півсвіту, та й гайда лічити версти, доки не зарябіє тобі в очах. І не хитре, здається, дорожнє спорядження, не

залізним прошите гвинтом, а нашвидку, живцем, самою сокирою та долотом спорядив і склав тебе кмітливий ярославський мужик. Не в німецьких ботфортах ямщик: борода та рукавиці, і сидить чорт знає на чому; а підвівся та замахнувся, та заспівав пісню — коні вихром, спиці в колесах злилися в один суцільний круг, здригнулася тільки дорога та скрикнув з переляку зупинившися, пішохід! і от вона помчала, помчала, помчала!.. І от вдалині уже видно, як щось курить і вихрить повітря.

Чи не так і ти, Русь, як прудка, необігнана тройка мчиш? Димом курить під тобою дорога, гримлять мости, все відстає і зостається позаду. Спинився вражений Божим чудом прохожий: чи не блискавка це, кинута з неба? Що означає цей жахом проймаючий рух? І що за незнана сила закладена в цих незнаних світом конях? Ех, коні, коні, що за коні! Чи вихри сидять у ваших гривах? Чи чуйне вухо пломенить у кожній вашій жилці? Зачули з височини знайому пісню, дружно і разом напружили мідні груди і, майже не торкнувшись копитами землі, обернулися в самі витягнуті лінії, що летять у повітрі, і мчить уся натхненна Богом!... Русь, куди мчиш ти, дай відповідь? Не дає відповіді. Дивним дзвоном заливається дзвіночок; гримить і стає вітром роздерте на шматки повітря; летить мимо все, що тільки є на землі, і, скоса поглядаючи, уступаються і дають їй дорогу інші народи й держави...

Запитання

Гоголь назвав свій твір «Мертві душі». Цензор, перш ніж дати дозвіл на видання, виправив: «Пригоди Чичикова, або Мертві душі». Малюючи обкладинку для першого видання, Гоголь слова «Пригоди Чичикова» написав такими дрібними літерами, що на тлі всієї назви їх майже не було видно. З якою метою цензор змінив назву? Чому так наполегливо відстоював свою назву автор?

СЛОВНИК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ПОНЯТЬ

Амфібра́хій — віршовий розмір з трискладовою стопою, в якій наголос падає на 2-й склад, а далі через два — на 5-й, 8-й, 11-й... :

Де б'ють журкотливі джерела-ключі,
Ходжу я по згір'ю, овець пасучи,
А душу мою пориває туди,
Де Меріна хатка покрай слободи.
(Р.Бернс. «Тихенько, Афтоне...»)

Ана́пест — віршовий розмір з трискладовою стопою, в якій наголос падає на 3-й склад, а далі через два — на 6-й, 9-й, 12-й... :

Ти не любиш мене, ти не любиш мене,
Я не дуже за теє журюся.
Як погляну на личенько любе, ясне,
То веселий, мов цар, я роблюся.
(Г.Гейне. «Ти не любиш мене...»)

Анекдо́т — сатиричний жанр міського фольклору. Коротке оповідання розмовною мовою з дотепним кінцем. В Європі XII—XVI ст. мав різні назви: **новеліно** (Італія), **шванк** (Німеччина), **фабліо** (Франція); **фацеція** — латинською мовою.

Антите́за — різке протиставлення двох протилежних думок, образів, якостей, явищ тощо:

Благословен вогонь, що серце пік,
Солодкий біль спечаленої ночі.
(Ф.Петрарка. Сонет 61)

Афори́зм — узагальнене судження у стислій, художньо ефектній формі: «Знання — це сила» (*Ф.Бекон*).

Ба́йка — коротке сатиричне оповідання, переважно у віршах, що містить алегоричний смисл і моральне повчання. Персонажами найчастіше виступають тварини. Найдавнішим із відомих байкарів вважається грек Езоп (VI ст. до н. е.).

Бала́да — вірш, в якому розповідається про якусь подію, нерідко виняткового, незвичайного характеру, за участю пев-

них персонажів. Виникла в середні віки як пісня танцювального характеру.

Бард — народний співець у середньовічній Ірландії. Оспівував подвиги й звитягу князів і героїв.

Баро́ко — стиль в літературі, образотворчому мистецтві, архітектурі й музиці XVII—XVIII ст. Відзначається художньою яскравістю і пишністю, великою силою емоційного впливу, ідейною багатозначністю (нерідко церковно-релігійного плану), в основі якої — драматично загострене сприйняття світу і людини. Найвідоміші західноєвропейські барокові письменники — Кальдерон (Іспанія), Мільтон (Англія); композитори — Монтеверді (Італія), Й.С.Бах (Німеччина); художники — Мікеланджело (Італія), Рембрандт (Голландія).

Білий вірш — неримовані вірші; в усьому іншому (розмір, ритм, чергування наголошених і ненаголошених закінчень тощо) мало чим відрізняється від римованих. Найчастіше вживається в драматургічних жанрах («білий ямб» Шекспіра). В українській літературі його майстерно використовувала Леся Українка.

В той самий день довідався він знову,
Що ти стояв проти норвежців дужих,
Сам смерті не лякався, тільки іншим
Смерть завдавав. Неначе в казці хутко
Гінці йшли за гінцями, кожний з них
Тебе звав славним оборонцем царства.
(В.Шекспір. «Макбет». Переклад Лесі Українки)

Біогра́фія — життєпис. Як літературний жанр виникла у Стародавній Греції: «Порівняльні життєписи» Плутарха (I—II ст.).

Бурле́ск — стиль сатиричної літератури, в основі якого навмисна невідповідність між темою твору та мовними засобами, що створює комічний ефект. Наприклад, «Енеїда» Котляревського на тему однойменної героїчної поеми Вергілія.

Верлі́бр — вірш без рими і розмірів з довільним чергуванням рядків різної довжини. Виник у Німеччині у XVIII ст. («Прометей» Гете).

Вірш — **1.** Рядок у поетичному творі. **2.** Поезія, поетичний твір невеликого розміру.

Гекза́метр — віршовий дактилічний розмір з шістьма наголосами без рими. Поширений в античній поезії, наприклад у Гомера, Вергілія, Овідія:

Так він молився, і вчув його Феб-Аполлон срібнолукий.
Із верховин олімпійських зійшов він, розгніваний серцем,
Маючи лук за плечима й тугий сагайдак, геть закритий.
(Гомер. «Іліада»)

Геро́й — 1. Персонаж, дійова особа в літературному творі. 2. У міфі або в епосі — чоловік, народжений від союзу людини з богом (Ахілл, Геракл, Еней та ін.). 3. У фольклорі — чоловік, позначений незвичайною силою та доблестю, що звершує подвиги заради власної слави або роду (родовий герой).

Гіпе́рбола — художнє перебільшення певних рис та властивостей персонажа, причому автор прагне зберегти враження вірогідності образу. Використовується у фольклорі та літературі для возвеличення героя. Сатирична гіпербола, яка, навпаки, розвінчує героя, називається **гротеском.**

Гу́мор — 1. Притаманна реальній ситуації або художньому твору властивість викликати сміх (інша назва — **комічне**). Ґрунтується, за Арістотелем, на почутті невідповідності, наприклад, між поведінкою людини і загальноприйнятими нормами поведінки. У мистецтві досягається за допомогою складних і, як правило, прихованих від свідомості читача прийомів — так званих **засобів комічного.** 2. Узагальнена назва для творів, мета яких — розсмішити, викликати гарний настрій («Куточок гумору» в журналі). 3. Незлостиво-насмішкувате ставлення до чогось («людина з гумором»).

Да́ктиль — віршовий розмір з трискладовою стопою, в якій наголос падає на 1-й склад, а далі через два — на 4-й, 7-й, 10-й...:

Рози квітучії, роси пахучії,
Сяйно-живущії, тайно-зцілющії,
Вкрийте листочками і пелюсточками
Вколо весь край!
(Й. В. Гете. «Фауст»)

Діало́г — розмова двох та більше осіб. Головний засіб зображення в драмі. В епічних жанрах супроводжується авторською мовою.

Дія, або ***акт***, — частина п'єси від перерви до перерви. У XVII ст. класицисти ввели обов'язковий поділ п'єси (трагедії)

на 5 дій, або актів. Починаючи з XIX ст. кількість актів залежить від бажання автора.

До́льник — віршовий розмір, у якому витримується тільки однакова кількість наголошених складів; місце їх, на відміну від класичних розмірів, не постійне. Приклад дольника з чотирма наголосами в рядку:

Хто скаче, хто мчить крізь ночі плин?
То батько, а з ним маленький син.
Дитину міцно до себе тулить,
А той угрівся, міцно спить.
(Й. В. Гете. «Вільховий король»)

Дра́ма — 1. Один з літературних родів, поряд з епосом і лірикою. Твір, призначений для постановки на сцені, написаний в діалогічній формі. 2. Один із жанрів драматичного роду, поряд з трагедією, комедією та ін. Започаткований у XVIII ст. Дідро (Франція) і Лессінгом (Німеччина). Як і трагедія, має серйозний зміст, нерідко з трагічною розв'язкою; як і комедія, зображає буденне життя і звичайних героїв.

Еле́гія — 1. В античній літературі поетичний твір, написаний елегічним двовіршем:

Добре вмирати тому, хто, боронячи рідну країну,
Поміж хоробрих бійців падає в перших рядах.
Гірше немає нічого, як місто своє і родючі
Ниви покинуть і йти жебракувати у світ.
(Тіртей. «Елегія»)

Елегія оспівувала природу, любовні і патріотичні почуття, висміювала моральні вади. Серед елегічних поетів особливо уславилися греки Архілох, Тіртей, Солон, Феогнід, римляни Овідій, Тібулл, Проперцій та ін. 2. Починаючи з XVIII ст.— поетичний жанр для передачі почуттів суму та розчарування, споглядальних роздумів (Грей, Юнг в Англії, Ламартін у Франції, Жуковський в Росії та ін.).

Епігра́ма — 1. В античній літературі короткий віршований напис зворушливого, серйозного чи сатиричного характеру на предметі, подарунку тощо. 2. З XVIII ст.— невеликий сатиричний вірш, в якому осміюється зло, якась особа чи суспільне явище (Вольтер, Гете, Пушкін та ін.).

Епі́тет — художнє означення, влучна характеристика предмета, явища, істоти тощо, які передають емоційне ставлення до них:

Прощавайте, *сині* гори, *білії* сніги,
Прощавайте, *темні* звори й *світлії* луги!
Прощавайте, пущі *дикі* й *тіняві* гаї,
Прощавайте, *буйні* ріки й *бистрі* ручаї!
(Р. Бернс. «Моє серце в верховині...»)

Поширені **постійні епітети** (*сира* земля, *синє* море, Ахілл *прудконогий*, Одіссей *велемудрий*) та епітети, що ґрунтуються на переносному значенні (*залізна* воля, *мертва* тиша), а також на суб'єктивних почуттях («*блакитні* думки» у Гейне, «*солодкий* біль» у Петрарки, «*крижана* колісниця» у Байрона).

Е́пос — **1.** Один з літературних родів, поряд з лірикою і драмою. Основа епічного твору — розповідь від автора. Жанри епосу — віршована поема, прозовий і віршований романи, повість, новела, оповідання тощо. **2.** Жанр епічної героїчної поеми: «Іліада» й «Одіссея» Гомера, «Енеїда» Вергілія, давньоіндійська поема «Магабгарата» та ін.

Есте́тика — наука про суть краси, прекрасного в житті й мистецтві. Автор першого в Європі трактату з естетики — давньогрецький філософ Арістотель (IV ст. до н. е.).

Жанр — спосіб класифікації творів, що належать до якогось одного літературного роду, але відрізняються між собою у засобах зображення дійсності. Жанри епічної літератури — епічна поема, роман, повість, оповідання, новела, казка, байка тощо; ліричні жанри — поема, ода, сонет, епіграма тощо; драматичні жанри — трагедія, комедія, драма, водевіль тощо. Нерідко у творі одного жанру знаходимо риси багатьох інших («Одіссея» Гомера).

Іде́я — головна думка твору; вищий смисл, в якому художній твір переконує читача і яким збагачує його духовно. Може не збігатися з тим, що сам автор прагнув передати читачеві. Вся сукупність ідей твору називається **ідейним змістом**.

Інтри́га — підступні дії, що приховано скеровані проти якоїсь особи. Використовується як засіб створення сюжетної напруженості. Найчастіше застосовується в драматургії (Шекспір, Мольєр, Шиллер та ін.).

Іро́нія — насмішка, виражена у формі похвали; заперечення у вигляді схвалення, зниження у формі возвеличення:

А ще на козаку бідному шапка-бирка,
Зверху дірка,
Шовком шита, буйним вітром підбита.
(Українська народна дума)

Історія літератури — **1.** Розвиток літератури від давнини до сучасності. **2.** Наука, яка вивчає літературу в хронологічному порядку. Розрізняють історію національних літератур («Історія української літератури»), літературних регіонів («Історія західноєвропейської літератури»), хронологічних періодів («Історія російської літератури XVIII ст.») та ін.

Канцо́на — поетичний жанр в середньовічній і ренесансній Італії (Данте, Петрарка). Головна тема — оспівування високого кохання та ідеальної жіночої вроди.

Катре́н — строфа з чотирьох рядків, чотиривірш. Може бути окремим поетичним твором, наприклад в перській середньовічній поезії. В європейській поезії входить до складу сонета та інших форм. У пісні має назву **куплет**.

Коме́дія — **1.** Один із жанрів драматургії. Твір, в якому зображуються смішні (комічні) події і персонажі. До класиків комедії належать Арістофан (Стародавня Греція), Плавт (Стародавній Рим), Шекспір (Англія), Мольєр (Франція) та ін. **2.** У середньовічній літературі — твір, написаний народною мовою, в якому зображуються люди в негероїчній обстановці і який, почавшись сумно, закінчується радісно («Божественна комедія» Данте).

Коментáр — пояснення застарілих або маловідомих слів, життєвих подробиць, власних імен тощо, які трапляються читачеві у творі. Як важливий вид наукової роботи виник у Стародавній Греції (коментарі до Гомерових поем). Вміщується, як правило, наприкінці книжки після тексту твору.

Комічний — смішний. Певне явище здається смішним, якщо воно не відповідає нашому власному уявленню про нього і при цьому, за Арістотелем, «не таїть в собі небезпеки ні для кого» (інакше воно викликає не сміх, а обурення). Якщо явище здається незвичним внаслідок упереджено занижених уявлень про нього, то тут комічне постає як цинічне.

Компо́зиція — побудова художнього твору. Найпоширеніші види: *лінійна* — події зображуються в природній хроно-

логічній послідовності («Іліада», «Божественна комедія», драматургія), *ретроспективна* — події, що відбулися раніше, зображуються пізніше («Одіссея»), *паралельна* — дві події, що відбулися одночасно, зображуються як послідовні («Одіссея»), *монтаж* — події, що розвиваються одночасно, зображуються по черзі (п'єси Шекспіра), а також *нерівномірний розвиток сюжету* (перший розділ охоплює кілька років, а решта — всього кілька днів). Важливий елемент композиції — *монологи* персонажів («Гамлет», «Розбійники»), *ліричні відступи* («Корсар») і т. ін., що призупиняють природний хід подій.

Контéкст — частина тексту (фраза, строфа, розділ тощо), яка допомагає зрозуміти точний смисл аналізованого місця. Наприклад, слово «мамо» в контексті вірша Шевченка «Розрита могила»:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?

Конфлíкт — зіткнення інтересів, прагнень, вчинків персонажів. У талановитому творі відбиває суттєві протиріччя самого життя. Застосовується також як прийом створення драматично напруженого сюжету. Розрізняють конфлікти *внутрішній*, *психологічний*, *зовнішній* та ін. Особливо важлива роль конфлікту в драматургічному творі, де він називається **драматичним конфліктом.**

Корифéй — **1.** Предводитель хору, а також заспівувач у давньогрецькій трагедії. **2.** Особа, яка має великі заслуги і найбільший авторитет у чомусь (корифеї українського театру).

Критúка — **1.** Галузь науки про літературу, завдання якої — давати оцінку твору з погляду ідейної глибини і художньої майстерності. На відміну від теоретичного дослідження, з'ясовує насамперед актуальність, значення твору для сучасного моменту. **2.** Критичні публікації, а також їхні автори.

Лíрика — один з трьох літературних родів, поряд з епосом і драмою. Характерна ознака — ритмічна мова, організована в короткі рядки, найчастіше з римами. Розкриває насамперед внутрішній світ автора, його емоційний і душевний відгук на життя. Головний жанр — лірична поезія (вірш). У Стародавній Греції виконувалася співом у супроводі музичних інструментів — флейти або ліри (арфи).

Ліричний герой — образ особи, що виникає в уяві читача на основі виражених у вірші (поемі тощо) почуттів, переживань, роздумів. Ліричний герой не обов'язково тотожний авторові.

Літерату́рознавство — наука про літературу. Включає історію літератури, теорію літератури, літературну критику та інші галузі.

Мадрига́л — в добу Відродження невеликий за розміром ліричний вірш про кохання. Нерідко виконувався як пісня.

Медитати́вна лі́рика — вид ліричної поезії, що передає роздуми поета з приводу якоїсь події його внутрішнього життя. Була поширена в поезії XVIII—XIX ст.

Менестре́ль — мандрівний співець і актор з народу в середньовічній Франції та Англії.

Мета́фора — образний вислів, в якому ознаки одного предмета чи дії переносяться на інший за подібністю:

Сама невеличка, рум'янеє личко,
А вустоньки на меду.
(Р. Бернс. «Дударик»)

За доби пізнього Відродження і бароко (XVII ст.) набув поширення консейт — ефектна розгорнута метафора, що містить у собі певну загадку — привід для роздумів:

Розлуки час зимою був мені,
Хоч рік сягав лише свого полудня.
Який туман, які похмурі дні,
Яке спустошення і холод грудня!
(В. Шекспір. Сонет 97)

Ме́тод худо́жній, метод творчий — сукупність основних принципів творення художньої дійсності в літературі. Ґрунтується на певному неповторному розумінні світу, суспільства і людини в ньому. Включає в себе принципи добору життєвих фактів і явищ, принципи і способи художнього узагальнення, побудови образів. Основні художні (творчі) методи — бароко, класицизм, сентименталізм, романтизм, реалізм та ін.

Мисте́цтво — одна з форм суспільної свідомості. В мистецтві знаходять відображення духовні цінності культури; на відміну від науки, де вони подаються абстрактно, у вигляді понять, у мистецтві вони розкриваються через їхню красу, ес-

тетично досконалу і привабливу сутність. Мистецтво оспівує земне життя як найвищу цінність для людини. Основні види мистецтва — література, музика, живопис, скульптура та ін.

Містéрія — головний жанр релігійного театру в середньовічних містах Європи. Сюжети бралися із Святого Письма. Вистави влаштовувалися на Різдво і Великдень на ярмаркових майданах у супроводі музики і з декораціями.

Місцевий колори́т — відтворення в літературі пейзажу, обстановки дії, які пробуджують у читача безпосередній емоційний відгук, почуття схвильованості, піднесений чи містичний настрій. Вперше як прийом розроблений романтиками.

Міф — **1.** Форма мислення стародавньої людини, яка передує мистецтву. В міфі абстрактні поняття про світ виражаються у вигляді живих істот або навпаки — живі істоти виступають як вищі символи світу. Міф ґрунтується на глибокій вірі в реальність цих істот та їхню надприродну силу. **2.** Те саме, що легенда, розповідь про богів та героїв (міфи,про подвиги Геракла та ін.).

Моноло́г — промова дійової особи, звернена до себе або до інших осіб, іноді до глядача. Найчастіше застосовується в драматургії.

Новéла — прозовий твір невеликого обсягу, нерідко з напруженим сюжетом та несподіваною чи дотепною розв'язкою, в якому розповідається про якусь одну подію з життя звичайної людини. Як жанр виникла в XIV ст. в Італії.

О́браз худо́жній — в мистецтві узагальнена картина життя або переживань митця у формі конкретного, життєво повного явища (образ Гамлета, Батьківщини, моря, Синього птаха тощо). Художній образ звертається насамперед до почуття прекрасного і до уяви читача, але приводить його до напруженої роботи думки.

О́да — **1.** Невеликий ліричний вірш (дослівно «пісня») в поезії пізнього Риму (Горацій) і європейського Відродження (Ронсар). **2.** Жанр ліро-епічної поезії в європейській та російській літературах XVII—XVIII ст.; твір, в якому оспівується в урочистому тоні якась важлива подія або поважна особа.

Паро́дія — комічне наслідування художнього стилю якогось твору. Може виступати як самостійний твір (перші розділи «Дон Кіхота» Сервантеса) або як художній прийом (у творах Гофмана).

Перифра́з — художній прийом, коли назва предмета (явища, людини тощо) замінюється описом його характерних ознак, заздалегідь відомих читачеві:

А він: «Я не людина; був людина.
Я був поет, пісні складав любимі,
Як славний син Анхізів з Трої втік,
А Іліон упав в огні та димі...»
(Данте. «Божественна комедія»)

Тут ім'я Вергілія замінено перифразом, тобто згадкою про події його головного твору — поеми «Енеїда». «Син Анхізів» є перифразом імені Еней.

Псевдоні́м — вигадане ім'я, яке бере собі письменник, наприклад: Мольєр, Жорж Санд, Марк Твен, Леся Українка.

Пое́зія — **1.** Один з трьох літературних родів, поряд з епосом і драмою; художня творчість у віршах. Має характерні ознаки: ритмізовану мову, найчастіше з римами, організовану у вигляді коротких рядків. У поезії автор прагне розкрити насамперед свій внутрішній світ — переживання, почуття, враження, думки. **2.** Невеликий художній твір у віршах (поезії Гейне, Лесі Українки). **3.** Назва художньої літератури, вживана до середини XIX ст. (драматична поезія тощо).

Пое́ма — поетичний твір великої форми із сюжетом. Розрізняють жанри поеми героїко-епічної («Одіссея»), ліроепічної («Корсар»), лірико-сатиричної («Німеччина. Зимова казка»), драматичної («Фауст») та ін.

Порівня́ння — змалювання особливостей предмета (явища, події, особи тощо) за допомогою зіставлення з іншим, де ці особливості різко виявляються. Нерідко вводиться словами *«мов»*, *«як»*, *«подібно тому, як»*. Великий вплив на західну поезію мало так зване **«Гомерове порівняння»**, яке являє собою розгорнуту жанрову сценку:

І як на крилах носяться шпаки
В холодну пору, збившися у зграї,
Так духів злих пролинув рій швидкий.
(Данте. «Божественна комедія»)

Прúтча — невелике оповідання, що в алегоричній формі містить моральне чи релігійне повчання. Один з основних жанрів давньої та середньовічної літератури Сходу («Притчі Соломона» у Старому Заповіті, притчі Сааді). В Європі набула поширення за доби пізньої античності, зокрема в Євангеліях Нового Заповіту (притча про блудного сина та ін.).

Прóза — 1. Назва для невіршованої художньої мови. 2. Сучасна назва для літератури деяких епічних жанрів, написаних не віршами (роман, повість, оповідання тощо).

Рапсóд — співець-виконавець епічних поем у Стародавній Греції. Найуславленішим рапсодом був легендарний Гомер.

Ремáрка — пояснення автора до тексту п'єси стосовно обстановки, зовнішності та поведінки персонажів тощо.

Рúма — співзвучність закінчень рядків у віршах:

Неба обранці,
Раю посланці,
Линьмо туди!
Гріх викупляймо,
Прах оживляймо,
Всіх просвітляймо,
Возвеселяймо,
Благословляймо
В наші сліди!
(Й. В. Гете. «Фауст»)

Романн — прозовий твір великого обсягу, де життя звичайних людей розкривається на тлі історично або соціально вагомих подій чи обставин. Сучасний тип роману склався у XVIII ст. (Філдінг, Гете та ін.).

Сáга — прозовий твір в середньовічній літературі Ісландії та Ірландії. В ісландських сагах історично реальні події та персонажі виступають нарівні з вигаданими («Сага про Амлета»). В ірландських (кельтських) сагах переважають фантастичний і казковий елементи (саги про Кухуліна).

Сатúра — 1. У давньоримській літературі поетичний твір в гекзаметрах, в якому викривалися суттєві вади і пороки суспільного життя (Горацій, Ювенал). 2. Різке осміяння суттєвих суспільних вад, що здійснюється за допомогою спеціальних **сатиричних засобів**. 3. Художній твір, в якому здійснюється таке осміяння.

Сентиментáльність — почуття зворушеності, розчуленості, яке в нас викликає предмет (явище, дія, людина, істота тощо), зовні незначний, але в якому ми знаходимо глибокий і серйозний для себе смисл. Сентиментальні почуття оспівували письменники другої половини XVIII ст., що належать до літературного напряму **сентименталізму** (Руссо, Бернс, юний Гете та ін.). Їхні улюблені персонажі й теми — люди простого звання, діти, прості явища природи (квіти), сільський побут, прості почуття, музика.

Синкретúзм — на ранніх етапах культури, наприклад у стародавніх греків, нерозчленованість в одному творі окремих елементів, які пізніше існуватимуть самостійно. Так, у героїчному епосі це синкретизм поезії, історії і релігії; у театрі — релігійного культу і мистецтва.

Сúмвол — художній прийом, коли абстрактне поняття зображується як живий чи неживий предмет: голуб — символ лагідності, покори й миру; Юда — символ зрадництва; хліб та сіль — символ гостинності. Письменники нерідко придумують свої власні символи: Прометей як символ мужності й нескореності у Гете; вихор як символ фатального кохання у Данте; багатозначний символ чайки у Чехова. Символ завжди виступає як основа художнього образу і мистецтва взагалі.

Сонéт — поезія з чотирнадцяти рядків, що згруповані у два катрени і два терцети (італійський) або три катрени і один двовірш (англійський). Виник в Італії у XIII ст. Внутрішній зміст сонета мусить відповідати суворим поетичним канонам.

Стáнси — вид ліричної поезії у XIX ст., нерідко медитативного характеру. Головна особливість — наявність віршових строф, кожна з яких містить в собі закінчену думку, виражену в закінченій синтаксичній формі (Гете, Байрон, Пушкін).

Стиль — 1. Сукупність мовних прийомів для вираження тих чи інших ідей, думок (стиль дохідливий, стислий, пишний тощо). 2. Сукупність всіх виразних засобів — мовних, композиційних, жанрових — для втілення змісту твору (стиль бароковий, класицистичний, реалістичний тощо).

Стопá — група складів з певним, незмінним для даного вірша розташуванням одного наголошеного й одного, двох чи трьох ненаголошених складів.

Строфа́ — група віршових рядків, об'єднаних римою і певною інтонацією. На письмі строфи розділяються інтервалами. Строфа з двох віршів називається **двовіршем** (елегічний двовірш в античній поезії); з трьох віршів — **тривіршем**, або **терциною** (в «Божественній комедії» Данте), а також **терцетом** (як дві заключні строфи в італійському сонеті); з чотирьох віршів — **чотиривіршем**, або **катреном**; з шести віршів — **секстиною**; з восьми — **октавою**.

Сюже́т — організована в життєво правдоподібну картину система подій в художньому творі за участю певних персонажів.

Текстоло́гія — галузь науки про літературу, яка вивчає історію створення художніх текстів, встановлює їх достовірність (ідентичність) та готує до видання.

Те́ма — те, про що розповідається у творі. Сюжетне зерно, що містить в собі якусь проблему. Так, кохання постає у вигляді різних і несхожих тем у таких творах, як «Ромео і Джульєтта», «Отелло», «Підступність і кохання», «Фауст». Природа постає у вигляді різних тем у лагідно-ніжній ліриці Гейне і бурхливо-динамічній поезії Байрона.

Терци́на — в поезії строфа, що складається з трьох рядків, де перший римується з третім, а другий — з першим уже наступної терцини. Широко застосовував Данте («Божественна комедія»), тому її нерідко називають **Дантовою строфою**.

Траге́дія — драматургічний твір, в якому розкриваються нерозв'язні моральні проблеми, що призводять, як правило, до загибелі персонажів. Як жанр виникла в античній Греції (Есхіл, Софокл, Евріпід).

Трубаду́ри — в середньовічному Провансі (південь Франції) поети і співці, які виконували власні вірші, акомпануючи собі на арфі чи на скрипці. Вперше в європейській поезії стали користуватися римою. Оспівували кохання, жіночу вроду, природу.

Усо́блення — таке зображення неживих предметів або абстрактних явищ, коли їм надаються властивості живих істот:

Реве та стогне Дніпр широкий ...
(Т. Шевченко. «Причинна»)

Утóпія — твір, в якому щасливе й досконале життя людей у суспільстві зображується у вигляді гарної мрії чи далекої й недосяжної країни. Слово походить від назви твору англійського письменника Томаса Мора (1516). До утопічного жанру відносять, зокрема, «Мандри Гуллівера» Свіфта (1726).

Фáбула — основні події художнього твору, викладені без додаткових деталей. На основі готової фабули нерідко різні письменники розробляють різні сюжети з повнокровними деталями оригінальною композицією. Наприклад, грецький міф про царя Едіпа та однойменні трагедія Софокла й ораторія І.Стравинського; легенда про Дон Жуана та її сюжетні втілення у творах Мольєра, Моцарта, Лесі Українки.

Фарс — народна комедія в середньовічному місті, яка за сюжетом являє собою розіграний в особах анекдот (**фабліо**).

Філолóгія — сукупність наук, що вивчають мову і художню літературу.

Фольклóр — усна народна творчість. Розрізняють фольклор патріархальний (обряди, звичаї, пісні тощо) і міський (ярмаркові та лялькові вистави, анекдоти, професійно-побутові пісні тощо).

Хорéй — віршовий розмір з двоскладовою стопою, в якій наголос падає на 1-й склад, а далі через один — на 3-й, 5-й, 7-й...:

Встань, дерзай, не знай вагання,
Хай оспала жде юрма!
Все можливе для змагання
Благородного ума!
(Й.В.Гете. «Фацет»)

Цезýра — особлива ритмічна пауза в середині віршового рядка. Позначається двома вертикальними лініями:

Звів я пам'ятник свій. ‖ Довше, ніж мідь дзвінка,
Вищий од пірамід ‖ царських, простоїть він.
Дощ його не роз'їсть, ‖ не сколихне взимі,
Впавши в лють, Аквілон, ‖ низка років стрімких —
Часу біг коловий — ‖ в прах не зітре його.
(Горацій. «До Мельпомени»)

Цензýра — перевірка твору з метою вилучення з нього ідей, думок, що суперечать офіційній ідеології, а також установа, що здійснює таку перевірку.

Щоде́нник — 1. Форма оповіді в художньому творі, коли письменник створює ілюзію того, ніби сам персонаж у своїх щоденних записах розповідає про події свого життя, свої роздуми й почуття. Така форма дає великі можливості для розкриття внутрішнього світу, психології людини. У формі щоденникових записів головного персонажа «Героя нашого часу» Лермонтова написано більшу частину цього роману («Журнал Печоріна»). 2. Різновид мемуарної літератури: записи про переживання, думи й події в житті якоїсь людини, зроблені нею самою у хронологічній послідовності. Для літературознавців значний інтерес становлять щоденники письменників: вони дають багатий матеріал для вивчення їхнього життя, громадської й літературної діяльності, історії написання окремих творів тощо. Таким є, наприклад, щоденник («Журнал») Тараса Шевченка.

Ямб — віршовий розмір з двоскладовою стопою, в якій наголос падає на 2-й склад, а далі через один — на 4-й, 6-й, 8-й...:

Ревуть вітри суворі,
Сніги покрили гори.
В чужім, далекім краї
Десь милий мій блукає.
(Р. Бернс. «Ревуть вітри...»)

Навчальне видання

ШАЛАГІНОВ Борис Борисович

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

Від античності до першої половини XIX століття

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних
закладів

Видання друге, змінене і доповнене

Затверджено
Міністерством освіти і науки України

Редактори *Г. В. Брезницька, А. О. Литвиненко*
Художнє оформлення *С. В. Лопарєв*
Художній редактор *В. Б. Лопарєв*
Технічний редактор *І. Є. Приходько*
Комп'ютерна верстка *А. О. Литвиненко*
Коректор *Н. І. Курбанова*

Підписано до друку 12.12.01. Формат 60×90 $^1/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура шкільна. Друк офсетний. Умов. друк. арк. 19,0. Обл.-вид. арк. 17,46. Вид. № 37. Наклад 275000 пр. (3-й завод 150001—275000 пр.). Замовлення № 2-267.

«Вежа», 02125, Київ, вул. Старосільська, 2
Тел. 512-25-09, 510-59-03

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 362, 15.03.2001

ЗАТ «Київська книжкова фабрика»,
01054, Київ, вул. Воровського, 24
Свідоцтво про внесення до реєстру суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 787 від 28.01.2002 р.

Шалагінов Б.Б.

Ш 18 Зарубіжна література: Від античності до першої половини XIX століття: Підручн. для 9 кл. загальноосвітн. навч. закладів. — 2-ге вид., змін. і допов. — К.: Вежа, 2002. — 304 с.: іл.

ISBN 966-7091-37-6. ББК 8334я 721

ЛІТЕРАТУРА АНТИЧНОСТІ

БІБЛІЯ ЯК ПАМ'ЯТКА КУЛЬТУРИ

ЛІТЕРАТУРА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

ЛІТЕРАТУРА XVII–XVIII СТОЛІТЬ

ЛІТЕРАТУРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТ

Б.Б. ШАЛАГІНОВ

Зарубіжна література

9